

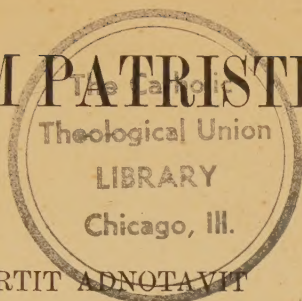
FLORILEGIUM PATRISTICUM

GERHARDUS HAUSCHKE

7

FLORILEGIUM PATRISTICUM

DIGESSIT VERTIT ADNOTAVIT

GERARDUS RAUSCHEN

DR. THEOL. ET PHIL., SS. THEOLOGIAE IN UNIVERSITATE BONNENSI
PROF. P. E.

**MONUMENTA EUCHARISTICA ET LITURGICA
VETUSTISSIMA**

EDITIO ALTERA EMENDATA

BONNAE

SUMPTIBUS PETRI HANSTÉIN

MCMXIV

J. N. 4258.

Imprimi permittitur.

Coloniae, die 15. Julii 1914.

Dr. Kreutzwald,
Vic. Archiepiscopi Generalis.

Alle Rechte, insbesondere das der Übersetzung in andere
Sprachen, vorbehalten.

Copyright 1914 by Peter Hanstein.

Continentur hoc septimo Florilegii volumine monumenta ad ss. eucharistiam vel liturgiam spectantia, quae ex quatuor prioribus saeculis ad nos usque pervenerunt; in fine libri insigniores loci breves eucharistici ex scriptoribus antenicaenis congesti leguntur. Omnes textus ex editionibus optimis immutatas adsumpsi; at catecheses s. Cyrilli mystagogicas ex editionibus novissimis ipse refinxi. Prolegomena, quae in prioribus fasciculis primum locum obtinent, in hoc fasciculo singulis scriptis suo loco praemittuntur.

In editione *altera* addita leguntur Doctrinae XII apostolorum capita 7 et 14, correctae diligentius epitaphia Abercii Pectoriique et fragmentum Muratorianum, recensae obiter cetera.

Scripsi Bonnae mense Augusto 1914.

ARGUMENTUM.

	Pag.
I. Testimonia sacrae scripturae	
a) Ioh. 6, 15—76	1
b) Matth. 26, 26—29; Marc. 14, 22—25; Luc. 22, 17—20	7
c) 1 Cor. 11, 20—34	8
II. Didache cc. 7. 9. 10. 14	10
III. S. Iustini apologia I 65—67	14
IV. Epitaphium Abercii	19
V. Epitaphium Pectorii	21
VI. Ordo synaxis Christianae ex Didascalia II 57	23
VII. Canon seu anaphora Serapionis	
prolegomena	25
textus	27
VIII. S. Cyrilli catecheses mystagogicae	
prolegomena	32
textus	35
— IX. S. Ambrosii liber de mysteriis	
prolegomena	78
textus	79
— X. Ps.-Ambrosii de sacramentis libri sex	
prolegomena	98
textus	101
XI. Liturgia quae dicitur Clementina	
(Const. apost. VIII 11, 7—15, 11)	
prolegomena	141
textus	142
XII. Loci eucharistici breviores (usque ad a. 300)	
1. Clemens Rom., ep. 1 ad Cor. 34, 5—7	167
2. Ignatius Ant. (Eph. 13 et 20, 2; Phil. 4; Rom. 7, 3; Smyrn. 7, 1 et 8)	168
3. Iustinus (dial. 41 et 117)	169
4. Irenaeus (adv. haer. IV 17, 5; 18, 4—5; V 2, 2—3)	171
5. Clemens Alex. (paed. I 6; II 2)	173
6. Origenes (c. Cels. VIII 33; hom. 19 in Lev. 18, 13; in Matth. tom. XI 14; in Ioh. tom. XIII 30; in Num. hom. 7, 2; in ps. 37 hom. 2, 6; in Ex. hom. 13, 3; in Matth. ser. 85; in Num. hom. 16, 9)	175
7. Dionysius Alex. (Eus. h. e. VII 9, 4)	178
8. Hippolytus	178
9. Tertullianus (de or. 6 et 19; de idol. 7; de res. carn. 8; adv. Marc. IV 40)	179
10. Cyprianus (de dom. or. 18; ep. 63, 2. 9. 11)	180

I. TESTIMONIA SACRAE SCRIPTURAE¹.

a) *Ioh. 6, 15—70.*

Ἰησοῦς οὖν γινούς, ὅτι μέλλουσιν ἔρχεσθαι καὶ ἀρπάζειν αὐτόν, ἵνα ποιήσωσι βασιλέα, ἀνεχώρησεν πάλιν εἰς τὸ ὄρος αὐτὸς μόνος (15). ὥς δὲ ὁψία ἐγένετο, κατέβησαν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἐπὶ τὴν θάλασσαν (16), καὶ ἐμβάντες εἰς πλοῖον ἤρχοντο πέραν τῆς θαλάσσης εἰς Καφαρναούμ. καὶ σκοτία ἤδη ἐγεγόνει καὶ οὐπω ἐληλύθει πρὸς αὐτοὺς ὁ Ἰησοῦς (17), ἥ τε θάλασσα ἀνέμου μεγάλου πνέοντος διηείρετο (18). ἐληλακότες οὖν ὥς σταδίους ἑκοσι πέντε ἢ τριάκοντα θεωροῦσι τὸν Ἰησοῦν περιπατοῦντα ἐπὶ τῆς θαλάσσης καὶ ἐγγὺς τοῦ πλοίου γινόμενον καὶ ἐφοβήθησαν (19). ὁ δὲ λέγει αὐτοῖς· ἐγὼ εἰμι, μὴ φοβεῖσθε (20). ἤθελον οὖν λαβεῖν αὐτόν εἰς τὸ πλοῖον, καὶ εὐθέως ἐγένετο τὸ πλοῖον ἐπὶ τῆς γῆς, εἰς ἣν ὑπήγον (21).

Iesus ergo cum cognovisset, quia venturi essent, ut raperent eum et facerent eum regem, fugit iterum in montem ipse solus (15). Ut autem sero factum est, descenderunt discipuli eius ad mare (16), et cum ascendissent navim, venerunt trans mare in Capharnaum. Et tenebrae iam factae erant et non venerat ad eos Iesus (17), mare autem, vento magno flante, exsurgebat (18). Cum remigassent ergo quasi stadia viginti quinque aut triginta, vident Iesum ambulantiem supra mare et proximum navi fieri et timuerunt (19). Ille autem dicit eis: Ego sum, nolite timere (20). Voluerunt ergo accipere eum in navim, et statim navis fuit ad terram, in quam ibant. (21).

¹ Textum graecum novi testamenti mutuatus sum ex nova editione *Hermannii von Soden* (Gottingae 1913); versio latina est *Vulgatae* editionis.

Τῇ ἐπαύριον ὁ ὄχλος ὁ ἐστι-
κῶς πέραν τῆς θαλάσσης εἶδον,
ὅτι πλοιάριον ἄλλο οὐκ ἦν ἐκεῖ
εἰ μὴ ἓν, καὶ ὅτι οὐ συνεισῆλθεν
τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ ὁ Ἰησοῦς
εἰς τὸ πλοῖον, ἀλλὰ μόνοι οἱ μα-
θηταὶ αὐτοῦ ἀπῆλθον (22). ἄλλα
ἦλθον πλοῖαρια ἐκ Τιβεριάδος
ἐγγὺς τοῦ τόπου, ὅπου ἔφαγον
τὸν ἄρτον εὐχαριστήσαντος τοῦ
κυρίου (23). ὅτε οὖν εἶδεν ὁ
ὄχλος, ὅτι Ἰησοῦς οὐκ ἔστιν ἐκεῖ
οὐδὲ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, ἐνέβησαν
αὐτοὶ εἰς τὰ πλοῖαρια καὶ ἦλθον
εἰς Καφαρνοῦμ ζητοῦντες τὸν
Ἰησοῦν (24). καὶ εὐρόντες αὐ-
τὸν πέραν τῆς θαλάσσης εἶπον
αὐτῷ· Ῥαββί, πότε ὦδε γέγονας
(25); ἀπεκρίθη αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς
καὶ εἶπεν· ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν,
ζητεῖτέ με, οὐχ ὅτι εἴδετε σημεῖα,
ἀλλ' ὅτι ἐφάγετε ἐκ τῶν ἄρτων
καὶ ἐχορτάσθητε (26). ἐργάζετε
μὴ τὴν βρώσιν τὴν ἀπολλυμένην,
ἀλλὰ τὴν βρώσιν τὴν μένουσαν
εἰς ζωὴν αἰώνιον, ἣν ὁ υἱὸς τοῦ
ἀνθρώπου ὑμῖν δώσει (27). τοῦ-
τον γὰρ ὁ πατήρ ἐσφράγισεν ὁ
θεός. εἶπον οὖν πρὸς αὐτόν· τί
ποιῶμεν, ἵνα ἐργαζώμεθα τὰ ἔργα
τοῦ θεοῦ (28); ἀπεκρίθη Ἰησοῦς
καὶ εἶπεν αὐτοῖς· τοῦτό ἐστιν τὸ
ἔργον τοῦ θεοῦ, ἵνα πιστεύητε,
εἰς ὃν ἀπέστειλεν ἐκείνος (29).

Altera die turba, quae stabat
trans mare, vidit, quia navi-
cula alia non erat ibi nisi una,
et quia non introisset cum
discipulis suis Iesus in navim,
sed soli discipuli eius abiissent
(22); aliae vero supervenerunt
naves a Tiberiade iuxta locum;
ubi manducaverant panem,
gratias agente domino (23).
Cum ergo vidisset turba, quia
Iesus non esset ibi neque
discipuli eius, adscenderunt in
naviculas et venerunt Caphar-
naum quaerentes Iesum (24).
Et cum invenissent eum trans
mare, dixerunt ei: Rabbi,
quando huc venisti (25)? Re-
spondit eis Iesus et dixit:
Amen amen dico vobis, quae-
ritis me, non quia vidistis
signa, sed quia manducastis
ex panibus et saturati estis
(26). Operamini non cibum
qui perit, sed qui permanet in
vitam aeternam, quem filius
hominis dabit vobis (27); hunc
enim pater signavit deus. Dixe-
runt ergo ad eum: Quid facie-
mus, ut operemur opera dei
(28)? Respondit Iesus et dixit
eis: Hoc est opus dei, ut cre-
datis in eum, quem misit ille
(29). Dixerunt ergo ei: Quod

εἶπον οὖν αὐτῷ· τί οὖν ποιεῖς σὺ σημεῖον, ἵνα ἴδωμεν καὶ πιστεύσωμέν σοι; τί ἐργάζῃ (30); οἱ πατέρες ἡμῶν τὸ μάννα ἔφαγον ἐν τῇ ἐρήμῳ, καθὼς ἐστὶν γεγραμμένον· ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς φαγεῖν (31 [ps. 77, 24]).

Εἶπεν οὖν αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, οὐ Μωϋσῆς δέδωκεν ὑμῖν τὸν ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλ' ὁ πατήρ μου δίδωσιν ὑμῖν τὸν ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ τὸν ἀληθινόν (32). ὁ γὰρ ἄρτος τοῦ θεοῦ ἐστὶν ὁ καταβαίνων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ζωὴν δίδους τῷ κόσμῳ (33). εἶπον οὖν πρὸς αὐτόν· κύριε, πάντοτε δὸς ἡμῖν τὸν ἄρτον τοῦτον (34). εἶπεν αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς· ὁ ἐρχόμενος πρὸς με οὐ μὴ πεινάσῃ καὶ ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ μὴ διψήσῃ πώποτε (35). ἀλλ' εἶπον ὑμῖν, ὅτι καὶ ἐωράκατέ με καὶ οὐ πιστεύετε (36). πᾶν, ὃ δίδωσίν μοι ὁ πατήρ, πρὸς ἐμὲ ἵκει, καὶ τὸν ἐρχόμενον πρὸς με οὐ μὴ ἐκβάλω ἔξω (37), ὅτι καταβέβηκα ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, οὐχ ἵνα ποιῶ τὸ θέλημα τὸ ἐμόν, ἀλλὰ τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με (38). τοῦτο δέ ἐστιν τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με, ἵνα πᾶν,

ergo tu facis signum, ut videamus et credamus tibi? quid operaris (30)? Patres nostri manducaverunt manna in deserto, sicut scriptum est: *Panem de caelo dedit eis manducare* (31).

⁂ Dixit ergo eis Iesus: Amen amen dico vobis, non Moyses dedit vobis panem de caelo, sed pater meus dat vobis panem de caelo verum (32). Panis enim dei est, qui de caelo descendit et dat vitam mundo (33). Dixerunt ergo ad eum: Domine, semper da nobis panem hunc (34). Dixit autem eis Iesus: Ego sum panis vitae: qui venit ad me, non esuriet, et qui credit in me, non sitiet unquam (35). Sed dixi vobis, quia et vidistis me et non creditis (36). Omne, quod dat mihi pater, ad me veniet, et eum, qui venit ad me, non eiciam foras (37), quia descendi de caelo, non ut faciam voluntatem meam, sed voluntatem eius, qui misit me (38). Haec est autem voluntas eius, qui misit me, patris: ut omne, quod dedit mihi, non perdam ex eo, sed resuscitem

ὁ δέδωκέν μοι, μὴ ἀπολέσω ἐξ αὐτοῦ, ἀλλὰ ἀναστήσω αὐτὸ τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ (39). τοῦτο γάρ ἐστιν τὸ θέλημα τοῦ πατρός μου, ἵνα πᾶς ὁ θεωρῶν τὸν υἱὸν καὶ πιστεύων εἰς αὐτὸν ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον, καὶ ἀναστήσω αὐτὸν ἐγὼ τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ (40).

Ἐγόγγυζον οὖν οἱ Ἰουδαῖοι περὶ αὐτοῦ, ὅτι εἶπεν· ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ καταβάς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ (41), καὶ ἔλεγον· οὐχ οὗτός ἐστιν Ἰησοῦς ὁ υἱὸς Ἰωσήφ, οὗ ἡμεῖς οἶδαμεν τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα; πῶς νῦν λέγει, ὅτι ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβέβηκα (42); ἀπεκρίθη Ἰησοῦς καὶ εἶπεν αὐτοῖς· μὴ γογγύζετε μετ' ἀλλήλων (43). οὐδεὶς δύναται ἐλθεῖν πρὸς με, ἐὰν μὴ ὁ πατὴρ ὁ πέμψας με ἐλκύσῃ αὐτόν, καὶ γὰρ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ (44). ἔστιν γεγραμμένον ἐν τοῖς προφήταις· καὶ ἔσονται πάντες διδασκατοὶ θεοῦ (Is. 54, 13; Ier. 31, 34)· πᾶς ὁ ἀκούσας παρὰ τοῦ πατρὸς καὶ μαθὼν ἔρχεται πρὸς μέ (45). οὐχ ὅτι τὸν πατέρα ἐώρακέν τις, εἰ μὴ ὁ ὢν παρὰ τοῦ θεοῦ, οὗτος ἐώρακεν τὸν πατέρα (46). ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὁ πιστεύων ἔχει ζωὴν αἰώνιον (47). ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς (48). οἱ πατέρες ὑμῶν ἔφαγον ἐν τῇ

illud in novissimo die (39). Haec est autem voluntas patris mei, qui misit me: ut omnis, qui videt filium et credit in eum, habeat vitam aeternam, et ego resuscitabo eum in novissimo die (40).

Murmurabant ergo Iudaei de illo, quia dixisset: Ego sum panis vivus, qui de caelo descendi (41), et dicebant: Nonne hic est Iesus filius Ioseph, cuius nos novimus patrem et matrem? Quomodo ergo dicit hic: Quia de caelo descendi (42)? Respondit ergo Iesus et dixit eis: Nolite murmurare in invicem (43). Nemo potest venire ad me, nisi pater, qui misit me, traxerit eum, et ego resuscitabo eum in novissimo die (44). Est scriptum in prophetis: *Et erunt omnes docibiles dei*. Omnis, qui audivit a patre et didicit, venit ad me (45). Non quia patrem vidit quisquam, nisi is, qui est a deo, hic vidit patrem (46). Amen amen dico vobis: Qui credit in me, habet vitam aeternam (47). Ego sum panis vitae (48). Patres vestri manduca-

ἐρήμῳ τὸ μάννα καὶ ἀπέθανον (49). οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων, ἵνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ (50). ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς· ἐάν τις φάγῃ ἐκ τούτου τοῦ ἄρτου, ζήσῃ εἰς τὸν αἰῶνα· καὶ ὁ ἄρτος δέ, ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ σὰρξ μου ἐστιν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς (51).

Ἐμάχοντο οὖν πρὸς ἀλλήλους οἱ Ἰουδαῖοι λέγοντες· πῶς δύναται οὗτος ἡμῖν δοῦναι τὴν σάρκα φαγεῖν (52); εἶπεν οὖν αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς· ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίνητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς (53). ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον, καὶ γὰρ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ (54). ἡ γὰρ σὰρξ μου ἀληθὴς ἐστιν βρωσίς καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθὴς ἐστιν πόσις (55). ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει καὶ γὰρ ἐν αὐτῷ (56). καθὼς ἀπέστειλέν με ὁ ζῶν πατήρ καὶ γὰρ ζῶ διὰ τὸν πατέρα, καὶ ὁ τρώγων με καὶ κεῖνος ζήσῃ δι' ἐμέ (57). οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς, οὐ καθὼς ἔφαγον οἱ

mortui sunt (49). Hic est panis de caelo descendens, ut, si quis ex ipso manducaverit, non moriatur (50). Ego sum panis vivus, qui de caelo descendi; si quis manducaverit ex hoc pane, vivet in aeternum, et panis, quem ego dabo, caro mea est pro mundi vita (51).

Litigabant ergo Iudaei ad invicem, dicentes: Quomodo potest hic nobis carnem suam dare ad manducandum (52)? Dixit ergo eis Iesus: Amen amen dico vobis, nisi manducaveritis carnem filii hominis et biberitis eius sanguinem, non habebitis vitam in vobis (53). Qui manducat meam carnem et bibit meum sanguinem, habet vitam aeternam, et ego resuscitabo eum in novissimo die (54). Caro enim mea vere est cibus et sanguis meus vere est potus (55). Qui manducat meam carnem et bibit meum sanguinem, in me manet et ego in illo (56). Sicut misit me vivens pater et ego vivo propter patrem, et qui manducat me et ipse vivet propter me (57). Hic est panis, qui

πατέρες [ύμῶν] καὶ ἀπέθανον· ὁ τρώγων τοῦτον τὸν ἄρτον ζήσκει εἰς τὸν αἰῶνα (58).

Ταῦτα εἶπεν ἐν συναγωγῇ διδάσκων ἐν Καφαρναούμ (59). πολλοὶ οὖν ἀκούσαντες ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ εἶπον· σκληρός ἐστιν ὁ λόγος οὗτος, τίς δύναται αὐτοῦ ἀκούειν (60); εἰδὼς δὲ ὁ Ἰησοῦς ἐν ἑαυτῷ, ὅτι γογγύζουσιν περὶ τούτου οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, εἶπεν αὐτοῖς· τοῦτο ὑμᾶς σκανδαλίζει (61); ἂν οὖν θεωρῆτε τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀναβαίνοντα, ὅπου ἦν τὸ πρότερον (62); τὸ πνεῦμά ἐστιν τὸ ζωοποιούν, ἡ σὰρξ οὐκ ὠφελεῖ οὐδέν· τὰ ῥήματα, ἃ ἐγὼ λελάληκα ὑμῖν, πνεῦμά ἐστιν καὶ ζωὴ ἐστιν (63). ἀλλ' εἰσὶν ἐξ ὑμῶν τινες, οἱ οὐ πιστεύουσιν. ᾗδαι γὰρ ἐξ ἀρχῆς ὁ Ἰησοῦς, τίνες εἰσὶν οἱ μὴ πιστεύοντες καὶ τίς ἐστιν ὁ παραδώσων αὐτόν (64). καὶ ἔλεγεν· διὰ τοῦτο εἶρηκα ὑμῖν, ὅτι οὐδεὶς δύναται ἐλθεῖν πρὸς με, ἂν μὴ ᾗ δεδομένον αὐτῷ ἐκ τοῦ πατρός (65).

Ἐκ τούτου πολλοὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἀπῆλθον εἰς τὰ ὀπίσω καὶ οὐκέτι μετ' αὐτοῦ περιεπάτουν (66). εἶπεν οὖν ὁ Ἰησοῦς τοῖς δώδεκα· μὴ καὶ ὑμεῖς θέλετε

de caelo descendit, non sicut manducaverunt patres vestri manna et mortui sunt; qui manducat hunc panem, vivet in aeternum (58).

Haec dixit in synagoga docens in Capharnaum (59). Multi ergo audientes ex discipulis eius dixerunt: Durus est hic sermo, et quis potest eum audire (60)? Sciens autem Iesus apud semetipsum, quia murmurarent de hoc discipuli eius, dixit eis: Hoc vos scandalizat (61)? Si ergo videritis filium hominis adscendentem, ubi erat prius (62)? Spiritus est, qui vivificat, caro non prodest quicquam; verba, quae ego locutus sum vobis, spiritus et vita sunt (63). Sed sunt quidam ex vobis, qui non credunt. Sciebat enim ab initio Iesus, qui essent non credentes, et quis traditurus esset eum (64). Et dicebat: Propterea dixi vobis, quia nemo potest venire ad me, nisi fuerit ei datum a patre meo (65).

Ex hoc multi discipulorum eius abierunt retro et iam non eum illo ambulabant (66). Dixit ergo Iesus ad duodecim: Numquid et vos vultis ab-

ὑπάγειν (67); ἀπεκρίθη αὐτῷ Σίμων Πέτρος· κύριε, πρὸς τίνα ἀπελευσόμεθα; ῥήματα ζωῆς αἰωνίου ἔχεις (68), καὶ ἡμεῖς πεπιστεύκαμεν καὶ ἐγνώκαμεν, ὅτι σὺ εἶ ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ (69).

ire (67)? Respondit ergo ei Simon Petrus: Domine, ad quem ibimus? Verba vitae aeternae habes (68), et nos credidimus et cognovimus, quia tu es Christus filius dei (69).

b) *Matth. 26, 26—29; Marc. 14, 22—25; Luc. 22, 17—20.*

Matth.: Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν λαβὼν ὁ Ἰησοῦς τὸν ἄρτον καὶ εὐλογήσας ἔκλασεν καὶ δοὺς τοῖς μαθηταῖς εἶπεν· λάβετε φάγετε· τοῦτό ἐστιν τὸ σῶμά μου (26). καὶ λαβὼν ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· πῖετε ἐξ αὐτοῦ πάντες (27)· τοῦτο γάρ ἐστιν τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυννόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν (28). λέγω δὲ ὑμῖν, οὐ μὴ πίνω ἂπ' ἄρτι ἐκ τούτου τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτὸ πίνω καινὸν μεθ' ὑμῶν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς μου (29).

Matth.: Cenantibus autem eis, accepit Iesus panem et benedixit ac fregit, deditque discipulis suis et ait: Accipite et comedite: hoc est corpus meum (26). Et accipiens calicem gratias egit et dedit illis dicens: Bibite ex hoc omnes (27). Hic est enim sanguis meus novi testamenti, qui pro multis effundetur in remissionem peccatorum (28). Dico autem vobis, non bibam amodo de hoc genimine vitis usque in diem illum, cum illud bibam vobiscum novum in regno patris mei (29).

Marc.: Καὶ ἐσθιόντων αὐτῶν λαβὼν [ὁ Ἰησοῦς] ἄρτον εὐλογήσας ἔκλασεν καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς καὶ εἶπεν· λάβετε· τοῦτό ἐστιν τὸ σῶμά μου (22). καὶ λαβὼν ποτήριον εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς, καὶ ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες (23). καὶ εἶπεν αὐτοῖς· τοῦτό

Marc.: Et manducantibus illis, accepit Iesus panem et benedicens fregit et dedit eis et ait: Sumite, hoc est corpus meum (22). Et accepto calice, gratias agens dedit eis, et biberunt ex illo omnes (23). Et ait illis: Hic est sanguis meus

ἐστὶν τὸ αἷμά μου τῆς διαθήκης
τὸ ἐκχυννόμενον ὑπὲρ πολλῶν (24).
ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ
πίω ἐκ τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέ-
λου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν
αὐτὸ πίνω καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ
τοῦ θεοῦ (25).

Luc.: Καὶ δεξάμενος ποτήριον
εὐχαριστήσας εἶπεν· λάβετε τοῦτο
καὶ διαμερίσατε εἰς ἑαυτοὺς (17).
λέγω γὰρ ὑμῖν, οὐ μὴ πίω ἀπὸ
τοῦ νῦν ἀπὸ τοῦ γενήματος τῆς
ἀμπέλου, ἕως οὗ ἡ βασιλεία τοῦ
θεοῦ ἔλθῃ (18). καὶ λαβὼν
ἄρτον εὐχαριστήσας ἔκλασεν καὶ
ἔδωκεν αὐτοῖς, λέγων· τοῦτό ἐστιν
τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν δι-
δόμενον, τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν
ἐμὴν ἀνάμνησιν (19). καὶ τὸ πο-
τήριον ὡσαύτως μετὰ τὸ δειπνή-
σαι, λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον
ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί
μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυννόμενον
(20).

novi testamenti, qui pro multis
effundetur (24). Amen dico vo-
bis, quia iam non bibam de
hoc genimine vitis usque in
diem illum, cum illud bibam
novum in regno dei (25).

Luc.: Et accepto calice,
gratias egit et dixit: Acci-
pite et dividite inter vos (17).
Dico enim vobis, quod non
bibam de generatione vitis,
donec regnum dei veniat (18).
Et accepto pane, gratias egit
et fregit et dedit eis dicens:
Hoc est corpus meum, quod
pro vobis datur; hoc facite in
meam commemorationem (19).
Similiter et calicem, postquam
cenavit, dicens: Hic est calix
novum testamentum in san-
guine meo, qui pro vobis fun-
detur (20).

c) 1 Cor. 11, 20—34.

Συνερχομένων οὖν ὑμῶν ἐπὶ
τὸ αὐτὸ οὐκ ἔστιν κυριακὸν δεῖπ-
νον φαγεῖν (20)· ἕκαστος γὰρ τὸ
ἴδιον δεῖπνον προλαμβάνει ἐν τῷ
φαγεῖν, καὶ ὃς μὲν πεινᾷ, ὃς δὲ
μεθύει (21). μὴ γὰρ οἰκίας οὐκ
ἔχετε εἰς τὸ ἐσθίειν καὶ πίνειν;

Convenientibus ergo vobis
in unum, iam non est domini-
cam cenam manducare (20);
unusquisque enim suam cenam
praesumit ad manducandum,
et alius quidem esurit, alius
autem ebrius est (21). Num-

ἢ τῆς ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ καταφρονεῖτε καὶ καταισχύνετε τοὺς μὴ ἔχοντας; τί εἶπω ὑμῖν; ἐπαινέσω ὑμᾶς; ἐν τούτῳ οὐκ ἐπαινῶ (22).

Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτί, ἣ παρεδίδοτο, ἔλαβεν ἄρτον (23), καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασεν καὶ εἶπεν· τοῦτό μου ἐστὶν τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν [κλύμενον]· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν (24). ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνῆσαι, λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι· τοῦτο ποιεῖτε, ὅσάκις ἐὰν πίνετε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν (25). ὅσάκις γὰρ ἐὰν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον πίνετε, τὸν θάνατον τοῦ κυρίου καταγγέλλετε, ἄχρις οὗ ἔλθῃ (26). ὥστε ὃς ἂν ἐσθίῃ τὸν ἄρτον ἢ πίνῃ τὸ ποτήριον τοῦ κυρίου ἀναξίως, ἔνοχος ἔσται τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου (27). δοκιμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ἑαυτὸν καὶ οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω (28)· ὁ γὰρ ἐσθίων καὶ πίνων κρίμα ἑαυτῷ ἐσθίει καὶ πίνει μὴ διακρίνων τὸ σῶμα (29).

quid domos non habetis ad manducandum et bibendum? aut ecclesiam dei contemnitis et confunditis eos, qui non habent? Quid dicam vobis? laudo vos? in hoc non laudo (22).

Ego enim accepi a domino, quod et tradidi vobis, quoniam dominus Iesus, in qua nocte tradebatur, accepit panem (23), et gratias agens fregit et dixit: Accipite et manducate, hoc est corpus meum, quod pro vobis tradetur; hoc facite in meam commemorationem (24). Similiter et calicem, postquam cenavit, dicens: Hic calix novum testamentum est in meo sanguine; hoc facite, quotienscumque bibetis, in meam commemorationem (25). Quotienscumque enim manducabitis panem hunc et calicem bibetis, mortem domini annuntiabitis, donec veniat (26). Itaque quicumque manducaverit panem hunc vel biberit calicem domini indigne, reus erit corporis et sanguinis domini (27). Probet autem seipsum homo et sic de pane illo edat et de calice bibat (28). Qui enim manducat et bibit indigne, iudi-

Διὰ τοῦτο ἐν ὑμῖν πολλοὶ ἀσθενεῖς καὶ ἄρρωστοι καὶ κοιμῶνται ἱκανοί (30). εἰ δὲ ἑαυτοὺς διεκρίνομεν, οὐκ ἂν ἐκρινόμεθα (31). κρινόμενοι δὲ ὑπὸ τοῦ κυρίου παιδεύομεθα, ἵνα μὴ σὺν τῷ κόσμῳ κατακριθῶμεν (32). ὥστε, ἀδελφοί μου, συνερχόμενοι εἰς τὸ φαγεῖν ἀλλήλους ἐκδέχεσθε (33). εἴ τις πεινᾷ, ἐν οἴκῳ ἐσθιέτω, ἵνα μὴ εἰς κρίμα συνέρχησθε. τὰ δὲ λοιπά, ὡς ἂν ἔλθω, διατάξομαι (34).

cium sibi manducat et bibit, non diiudicans corpus domini (29).

Ideo inter vos multi infirmi et imbecilles et dormiunt multi (30). Quodsi nosmetipsos diiudicemus, non utique iudicemur (31); dum iudicamur autem, a domino corripimur, ut non cum hoc mundo damnemur (32). Itaque, fratres mei, cum convenitis ad manducandum, invicem exspectate (33). Si quis esurit, domi manducet, ut non in iudicium conveniatis. Cetera autem, cum venero, disponam (34).

II. DIDACHE cc. 7. 9. 10. 14.

In capite 7 Doctrinae duodecim apostolorum agitur de baptismo, in capitibus 9. 10. 14 de s. eucharistia. De capitibus 9 et 10 nostris temporibus plurimum disputatum est. Hisce enim continentur tres orationes, quae prope ad eas accedunt, quibus teste tractatu b'rakhoth libri Talmud Iudaei in vigilia vel die sabbati panem et vinum benedicebant hodieque benedicunt; cfr. von der Goltz, Tischgebete und Abendmahlsgebete in der altchristlichen und in der griechischen Kirche (Texte und Unters., N. F. XIV 2b, Lips. 1905); vix igitur dubitari potest, quin auctor has formulas iudaicas imitatus sit. Sed de explicandis orationibus illis scriptores maxime inter se dissident. Alii, ut Ladeuze (Revue de l'orient chrét. 1902, 1 squ.) eas, quamquam De eucharistia intitulantur, ante et post vulgarem cenam adhibendas esse opinantur; Drews de privata eucharistia sine sacerdotē celebranda cogitat (Zeitschrift für neutest. Wiss. 1904, 74 squ.). Multi, ut Funk (Patres apostolici I [1901] 20) et Wilpert (Fractio panis 64), has orationes ad sacram communionem referentes, cap. 9 ante-communionem et cap. 10 postcommunionem adpellant; plurimi, quibus ipse adsentior, eas preces liturgicas interpretantur, ita ut pro primo ec-

clesiae canone habendae sint (Harnack, Chronol. I 430; A. Baumstark in Röm. Quart. 1904, 137; Struckmann, Die Gegenwart Christi 4; Wieland, Mensa und Confessio 11; H. Koch in Theol. Quart. 1907, 492 squ.; Bock S. J., Didache IX. X, in Zeitschrift für kath. Theol. 1909, 417 s.); eodem sensu auctor Constitutionum apostolicarum eas intellexit suisque temporibus adeomodavit (VII 26). Nuperrime Schermann (Die Gebete in Didache c. 9 u. 10, Monaci 1907) mediam quandam viam ingressus est putans preces capitis 9 ad vulgarem cenam spectare, capitis vero 10 liturgicas ad instar canonis missae esse; quod non probo.

Textum totius Didaches vide in Florilegii mei fasciculo primo, ed. 2, p. 9 ss.

c. 7. Περὶ δὲ τοῦ βαπτίσματος· οὕτω βαπτίσατε· ταῦτα πάντα¹ προειπόντες, „βαπτίσατε εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος“² ἐν ὕδατι ζῶντι. ² ἔὰν δὲ μὴ ἔχῃς ὕδωρ ζῶν, εἰς ἄλλο ὕδωρ βάπτισον· εἰ δ' οὐ δύνασαι ἐν ψυχρῷ, ἐν θερμῷ· ³ ἔὰν δὲ ἀμφοτέρα μὴ ἔχῃς, ἔκχεον εἰς τὴν κεφαλὴν τρις ὕδωρ εἰς ὄνομα πατρὸς καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος. ⁴ πρὸ δὲ τοῦ βαπτίσματος προνηστευσάτω ὁ βαπτίζων καὶ ὁ βαπτιζόμενος καὶ εἴ τινες ἄλλοι δύνανται· κελεύσεις δὲ νηστεῦσαι τὸν βαπτιζόμενον πρὸ μιᾶς ἢ δύο.

c. 9. Περὶ δὲ τῆς εὐχαριστίας³. οὕτως εὐχαριστήσατε. ² πρῶτον περὶ τοῦ ποτηρίου⁴· εὐχαριστοῦ-

c. 7. De baptismo. Sic baptizate: Haec omnia prolocuti, *baptizate in nomine patris et filii et spiritus sancti* in aqua viva. ² Deficiente autem aqua viva, in aliam aquam baptiza; si minus potes in frigida, in calida. ³ Quodsi utraque deest, infunde ter aquam in caput in nomine patris et filii et spiritus sancti. ⁴ Ante baptismum ieiunato et qui baptizatur et si qui alii potuerint; iubebis autem eum, qui baptizatur, ieiunare uno vel altero die ante.

c. 9. De eucharistia. Ita gratias agite. ² Primum de calice: Gratias agimus tibi, pater

¹ Ea, quae leguntur in cc. 1—6 Doctrinae de duabus viis vitae et mortis. — ² Matth. 28, 19. — ³ Vox εὐχαριστία etiam apud s. Ignatium legitur (Smyrn. 7, 1). — ⁴ Similiter in ritu Iudaeorum supra laudato benedictio calicis benedictionem panis praecedit; in scriptis autem Christianis hic ordo nusquam alias invenitur.

μέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς
 ἁγίας ἀμπέλου Δαυὶδ¹ τοῦ παι-
 δός σου, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ
 Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ
 δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. ³ περὶ δὲ
 τοῦ κλάσματος· εὐχαριστοῦμέν
 σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς
 καὶ γνώσεως, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν
 διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ
 δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. ⁴ ὥσπερ
 ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισ-
 μένον ἐπάνω τῶν ὁρέων καὶ συν-
 αχθὲν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχ-
 θήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν
 περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν
 βασιλείαν². ὅτι σου ἐστὶν ἡ δόξα
 καὶ ἡ δύναμις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ
 εἰς τοὺς αἰῶνας. ⁵ μηδεὶς δὲ
 φαγέτω μηδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς εὐ-
 χαριστίας ὑμῶν, ἀλλ' οἱ βαπτι-
 σθέντες εἰς ὄνομα κυρίου³· καὶ
 γὰρ περὶ τούτου εἶρηκεν ὁ κύ-
 ριος· „μὴ δώτε τὸ ἅγιον τοῖς
 κυσί“⁴.

c. 10. Μετὰ δὲ τὸ ἐμπλησθῆ-
 ναι οὕτως εὐχαριστήσατε· ² εὐ-
 χαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἁγίε⁵,

noster, pro sancta vite David
 pueri tui, quam notam fecisti
 nobis per Iesum puerum
 tuum; tibi gloria in saecula.
³ De fracto pane: Gratias agi-
 mus tibi, pater noster, pro vita
 et scientia, quam notam fecisti
 nobis per Iesum puerum tuum;
 tibi gloria in saecula. ⁴ Sicuti
 hic panis dispersus erat supra
 montes et conlectus unus fac-
 tus est, ita conligatur ecclesia
 tua a finibus terrae in regnum
 tuum; quoniam tua est gloria
 et virtus per Iesum Christum
 in saecula. ⁵ Ne quis vero cō-
 medat aut bibat de eucharistia
 vestra, nisi qui baptizati sunt
 in nomine domini; etenim de
 hoc dominus: *Nolite*, inquit,
sanctum dare canibus.

c. 10. Satiati autem ita gra-
 tias agite: ² Gratias tibi agi-
 mus, pater sancte, pro sancto

¹ Saepe a veteribus Christus vitis Davidis adpellatus est. Clemens Alex. (Quis dives salv. c. 29): Οὗτος ὁ τὸν οἶνον, τὸ αἷμα τῆς ἀμπέλου Δαβὶδ, ἐκχέας ἡμῶν ἐπὶ τὰς τετρωμένας ψυχάς. Origenes (hom. 6, 2 in libr. Iudicum): antequam verae vitis, quae adscendit de radice David, sanguine inebriemur. Orac. Sibyll. VI 15 s.: Ὁ ἐκ δὲ μῆς πῆρης ἄρτου κόρος ἔσεται ἀνδρῶν | οἶκος ὅταν Δαυὶδ φύη φυτόν. — ² regnum Christi caeleste. — ³ Iustinus, Ap. I 66, 1. — ⁴ Matth. 7, 6. — ⁵ Ioh. 17, 11.

ὑπὲρ τοῦ ἁγίου ὀνόματός σου, οὗ
κατεσκήνωσας ἐν ταῖς καρδίαις
ἡμῶν, καὶ ὑπὲρ τῆς γνώσεως καὶ
πίστεως καὶ ἀθανασίας, ἧς ἐγνώ-
ρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός
σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.
³ σὺ, δέσποτα παντοκράτορ, ἔ-
κτισας τὰ πάντα ἕνεκεν τοῦ ὀνό-
ματός σου, τροφήν τε καὶ ποτὸν
ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπό-
λαυσιν, ἵνα σοι εὐχαριστήσωσιν,
ἡμῖν δὲ ἑχαρίσω πνευματικὴν τρο-
φήν καὶ ποτὸν καὶ ζωὴν αἰώ-
νιον διὰ τοῦ παιδός σου. ⁴ πρὸ
πάντων εὐχαριστοῦμέν σοι, ὅτι
δυνατὸς εἶ¹· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς
αἰῶνας. ⁵ μνήσθητι, κύριε, τῆς
ἐκκλησίας σου τοῦ ῥύσασθαι αὐ-
τὴν ἀπὸ παντὸς πονηροῦ καὶ τε-
λειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου,
καὶ σύναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσ-
σάρων ἀνέμων, τὴν ἁγιασθεῖσαν,
εἰς τὴν σὴν βασιλείαν, ἣν ἡτοί-
μασας αὐτῇ· ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δύ-
ναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.
⁶ ἔλθέτω χάρις καὶ παρελθέτω
ὁ κόσμος οὗτος². ὡσαννὰ τῷ
θεῷ Δαυὶδ³. εἴ τις ἅγιός ἐστιν,
ἐρχέσθω· εἴ τις οὐκ ἔστι, μετα-

nomine tuo, cui sedem con-
stituisti in cordibus nostris, at-
que pro scientia et fide et im-
mortalitate, quam manifestasti
nobis per Iesum puerum tuum;
tibi gloria in saecula. ³ Tu,
domine omnipotens, creavisti
omnia propter nomen tuum,
cibum potumque dedisti ho-
minibus gustandum, ut tibi
gratias agerent, nobis autem
largitus es spiritualem cibum
et potum et vitam aeternam
per puerum tuum. ⁴ Ante om-
nia gratias agimus tibi, quod
potens es; tibi gloria in sae-
cula. ⁵ Memento, domine, ec-
clesiae tuae, ut eam defendas
ab omni malo eamque per-
ficias in caritate tua, et con-
grega eam a quattuor ventis
sanctificatam in regnum tuum,
quod ei praeparasti; quoniam
tua est virtus et gloria in sae-
cula. ⁶ Veniat gratia et pereat
mundus hic! Hosanna deo
David! Si quis sanctus est,
accedat; sin minus, eum paeni-
teat; maran atha, amen. ⁷ Pro-

¹ Apoc. 11, 17. — ² Veteres Christiani orabant, ut finis mundi ac-
celeraretur; cfr. Apoc. 22, 17. Tertullianus secundam orationis domini-
cae precationem ad consummationem saeculi refert (de orat. 5); idem
vero in Apologetico (c. 39) scribit: Oramus pro mora finis. — ³ Matth. 21,
9. 15, ubi legitur: ὡσαννὰ τῷ υἱῷ Δαυεὶδ.

νοείτω¹· μαρὰν ἀθά²· ἀμήν.
 7 τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε
 εὐχαριστεῖν, ὅσα θέλουσιν³.

c. 14. Κατὰ κυριακὴν δὲ κυρίου
 συναθρόντες κλάσατε ἄρτον καὶ
 εὐχαριστήσατε, προεξομολογησά-
 μενοι τὰ παραπτώματα ὑμῶν,
 ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ᾗ.
 2 πᾶς δὲ ἔχων τὴν ἀμφιβολίαν
 μετὰ τοῦ ἐταίρου αὐτοῦ μὴ
 συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὗ δια-
 λαγῶσιν⁴, ἵνα μὴ κοινωθῇ ἡ θυ-
 σία ὑμῶν. 3 αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ
 ῥηθεῖσα ὑπὸ κυρίου· „ἐν παντὶ
 τόπῳ καὶ χρόνῳ προσφέρειν μοι
 θυσίαν καθαρὰν· ὅτι βασιλεὺς
 μέγας εἰμί, λέγει κύριος, καὶ τὸ
 ὄνομά μου θαυμαστὸν ἐν τοῖς
 ἔθνεσι“⁵.

phetis vero concedite, ut gra-
 tias agant, quantum velint.

c. 14. Die autem dominica
 congregati frangite panem et
 gratias agite, postquam confessi
 eritis peccata vestra, *ut mun-
 dum sit sacrificium vestrum.
 2 Omnis vero, qui habet con-
 troversiam cum socio suo, ne
 conveniat vobiscum, antequam
 reconciliati erunt, ne profane-
 tur sacrificium vestrum. 3 Hoc
 enim dictum est a domino:
Omni loco et tempore offeratur
mihi sacrificium mundum, quo-
niam rex magnus sum, inquit
dominus, et nomen meum ad-
mirabile in gentibus.

III. S. IUSTINI APOLOGIA I 65—67⁶.

c. 65. Ἡμεῖς δὲ μετὰ τὸ οὖ-
 τως λούσαι⁷ τὸν πεπεισμένον καὶ
 συγκατατεθειμένον ἐπὶ τοὺς λεγο-
 μένους ἀδελφοὺς ἄγομεν, ἔνθα

c. 65. Nos vero, postquam
 ita abluimus eum, qui credidit
 et nobis adiunctus est, ad fra-
 tres qui dicuntur ducimus, quo

¹ Haec verba alii de adventu Christi futuro, alii de accessu ad sacram communionem interpretantur. — ² i. e.: Dominus venit (vel: veniat). Eadem verba aramaica leguntur 1 Cor. 16, 22 et finem Apocalypsis (22, 20) redolent. — ³ Inde ne conligas, has orationes (c. 9 et 10) in publico usu ecclesiae passim fuisse. Recte mihi Duchesne (Bull. crit. 1887, 363) et Hemmer (Revue d'hist. et de litt. rel. 1907, 127) coniecisse videntur, eas privati generis fuisse; etiam Funk (Patres apost. I² 2) ritum quendam singularem eas prodere scribit. — ⁴ Matth. 5, 23 s. — ⁵ Malach. 1, 11. — ⁶ Totum textum apologiarum s. Iustini edidi in fasc. 2 Florilegii, ed. 2, p. 105 ss. — ⁷ i. e. post baptismum; cfr. c. 61.

συνηγμένοι εἰσὶ, κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος καὶ ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως, ὅπως καταξιωθῶμεν τὰ ἀληθῆ μαθόντες καὶ δι' ἔργων ἀγαθοῖ πολιτευταὶ καὶ φύλακες τῶν ἐντεταλμένων εὐρεθῆναι, ὅπως τὴν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. ² ἄλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν¹. ³ ἔπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κρᾶματος², καὶ οὗτος λαβὼν αἶνον καὶ δόξαν τῷ πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται³. οὐ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρὼν λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων· ἀμήν. ⁴ τὸ δὲ ἀμήν τῇ ἑβραϊδὶ φωνῇ τὸ γένοιτο σημαίνει. ⁵ εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προεστῶτος καὶ ἐπευφημήσαντος παντὸς τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι

congregati sunt communes preces fusuri et pro nobis ipsis et pro eo, qui inluminatus est, et pro ceteris, qui sunt ubique, omnibus intenti animo, ut digni habeamur, qui veritate cognita et bona operantes et mandatis obtemperantes inveniamur, ut salutem aeternam consequamur. ² Inter nos osculo salutamus precibus finitis. ³ Deinde antistiti fratrum adfertur panis et poculum aquae vinique; quibus ille acceptis laudem et gloriam patri universorum per nomen filii et spiritus sancti sursum mittit et gratiarum actionem pro eo, quod hisce ab eo dignati sumus, prolixè instituit; quibus precibus gratiarumque actione absolutis, omnis qui adest populus adclamat dicens: Amen. ⁴ Vox amen hebraea lingua 'fiat' significat. ⁵ Iam vero postquam antistes gratias egit et omnis populus adclamavit, ii, qui apud nos vocantur

¹ Tert. de orat. 14: Osculum pacis, quod est signaculum orationis; quando autem magis conferenda cum fratribus pax est, nisi cum oratione commendabilior adscendit? — ² i. e. vini, quo sensu κρᾶμα apud veteres saepius usurpatur. — ³ Gratiae agebantur in sacrificio missae primum pro cibo potuque naturali, deinde pro incarnatione et passione Iesu Christi (Did. 10, 3; Iust. apol. I 13 et dial. 41. 117).

διδόασιν ἐκάστω τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι.

c. 66. Καὶ ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία¹, ἥς οὐδενὶ ἄλλῳ μετασχεῖν ἐξὸν ἔστιν ἢ τῷ πιστεύοντι ἀληθῆ εἶναι τὰ δεδοχαγμένα ὑφ' ἡμῶν καὶ λουσαμένῳ τὸ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ἀναγέννησιν λουτρὸν καὶ οὕτως βιοῦντι, ὡς ὁ Χριστὸς παρέδωκεν². ² οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου θεοῦ³ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτως καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ⁴ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἥς αἷμα καὶ σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι⁵. ³ οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς

diaconi, unicuique eorum, qui adsunt, distribuunt gustanda panem et vinum et aquam, de quibus gratiae actae sunt, iisque qui absunt deferunt.

c. 66. Atque hic cibus vocatur apud nos eucharistia, cuius nulli alii participi esse licet, nisi qui credit veram esse doctrinam nostram et ablutus est lavacro, quod fit in remissionem peccatorum et in regenerationem, et ita vivit, ut Christus tradidit. ² Non enim ut communem panem aut communem potum haec sumimus; sed quemadmodum per logum dei incarnatus Iesus Christus servator noster et carnem et sanguinem pro salute nostra habuit, ita cibum, super quo logum ab eo ortum devocando gratiae actae sunt, ex quo sanguis et carnes nostrae per mutationem aluntur, illius incarnati Iesu et carnem et sanguinem esse didicimus.

¹ Cfr. supra p. 11 not. 3. — ² Did. 9, 5. — ³ Iustinus incarnationem virtute Verbi, non spiritus sancti, factam esse censet; cfr. ap. I 33, 6: Τὸ πνεῦμα οὖν καὶ τὴν δύναμιν τὴν παρὰ τοῦ θεοῦ οὐδὲν ἄλλο νοῆσαι θέμις ἢ τὸν λόγον. Idem legitur Ap. I 46, 5. — ⁴ i. e. per preces, quibus a logo divino petitur, ut descendat super panem et vinum eucharisticum; cfr. Dölger in Röm. Quartalschrift 1909, 73 s. — ⁵ Sensus est: Quemadmodum λόγος dei carnem et sanguinem Iesu Christi creavit, ita λόγος precationis

γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς, τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· „τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου“· καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· „τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου“· καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι. ⁴ ὅπερ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις¹ παρέδωκαν γίνεσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες· ὅτι γὰρ ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μουμένου τελεταῖς μετ' ἐπιλόγων τινῶν, ἣ ἐπίστασθε ἢ μαθεῖν δύνασθε.

c. 67. Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα² λοιπὸν αἰεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμνησκόμεν· καὶ οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν καὶ σύνεσμεν ἀλλήλοις αἰεὶ. ² ἐπὶ πᾶσιν τε, οἷς προσφερόμεθα, εὐλογοῦμεν τὸν ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ πνεύματος τοῦ

³ Nam apostoli in commentariis ab ipsis compositis, quae vocantur evangelia, ita sibi mandatum esse tradiderunt, Iesum accepto pane gratiisque actis dixisse: *Hoc facite in commemorationem meam, hoc est corpus meum*; et calice similiter accepto actisque gratiis dixisse: *Hic est sanguis meus*, et solis ipsis dedisse. ⁴ Quod etiam in Mithrae mysteriis ut fieret, docuerunt imitati pravi daemones; panem enim calicemque aquae, quando quis initiatur sacris, adponi carminibus quibusdam additis vel scitis vel discere potestis.

c. 67. Nos vero post haec in futurum semper has res inter nos in memoriam revocamus; et cum habemus, indigentibus omnibus subvenimus et semper sumus una nobiscum. ² Atque pro omnibus, quibus vescimur, laudamus fabricatorem omnium per filium eius Iesum

Iesu Christi carnem et sanguinem ex eo cibo creat, qui prorsus in corpora nostra mutatur.

¹ De Mithrae mysteriis cfr. etiam Iust. dial. 70 et Tert. de praescr. 40. — ² i. e. post baptismum et primam eucharistiam sumptam (c. 65). Exponitur autem hoc capite 67, quomodo Christiani, postquam baptismo deo consecrati sunt, vitam iustitiant et quae die solis in unum congregati sacra peragant.

ἀγίου. 3 καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγο-
 μένῃ ἡμέρᾳ¹ πάντων κατὰ πόλεις
 ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ
 συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπο-
 μνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ
 τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν
 ἀναγινώσκεται, μέχρις ἐγχωρεῖ².
 4 εἴτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώ-
 σκοντος ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν
 νοουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν
 καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται.
 5 ἔπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες
 καὶ εὐχὰς πέμπομεν· καί, ὡς προ-
 ἔφημεν³, παυσαμένων ἡμῶν τῆς
 εὐχῆς ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος
 καὶ ὕδωρ καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς
 ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύ-
 ναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει, καὶ ὁ
 λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ Ἀμήν·
 καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις
 ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστῳ
 γίνεται, καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ
 τῶν διακόνων πέμπεται. 6 οἱ εὐ-
 ποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι κατὰ
 προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ,
 ὃ βούλεται, δίδωσι⁴, καὶ τὸ συλλε-
 γόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι ἀπο-
 τίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρ-
 φανοῖς τε καὶ χήραις καὶ τοῖς

Christum et per spiritum sanc-
 tum. 3 Et die qui dicitur solis
 omnium, qui in urbibus et in
 agris habitant, in unum fit con-
 ventus et commentarii aposto-
 lorum vel scripta prophetarum
 leguntur, quoad tempus fert.
 4 Deinde, ubi lector desiit, an-
 tistes oratione admonet et in-
 citat ad haec praeclara imi-
 tanda. 5 Postea consurgimus
 simul omnes precesque fundi-
 mus; atque, ut supra diximus,
 ubi precari desiimus, panis ad-
 fertur et vinum et aqua, et
 antistes preces una cum gra-
 tiarum actionibus pro viribus
 sursum mittit, et populus ad-
 clamat dicendo Amen; eaque,
 de quibus gratiae actae sunt,
 cum unoquoque communican-
 tur et iis, qui absunt, per dia-
 conos mittuntur. 6 Divites
 autem, quibus placet, pro suo
 quisque arbitrio quod visum
 est largiuntur, et quod conligi-
 tur apud antistitem deponitur,
 et ipse subvenit et pupillis et
 viduis et iis, qui ob morbum

¹ Hac adpellatione alias inter Christianos insueta propter gentiles
 utitur, quorum causa apologiam scripsit. — ² Ergo lectio continua erat
 neque fiebat per pericopas. — ³ supra c. 65, 3. — ⁴ Tert. apol. 39: Mo-
 dicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velit et si modo possit,
 adponit ... egenis alendis humanisque squ.

διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λει-
πομένοις καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὔσι
καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις,
καὶ ἀπλῶς τοῖς ἐν χρεῖα οὔσι
κηδεμῶν γίνεται. ⁊ τὴν δὲ τοῦ
ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τὴν
συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδὴ
πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ἣ ὁ θεὸς
τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας
κόσμον ἐποίησε, καὶ Ἰησοῦς Χρι-
στὸς ὁ ἡμέτερος σωτὴρ τῇ αὐτῇ
ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη· τῇ γὰρ
πρὸ τῆς κρονικῆς ἐσταύρωσαν
αὐτόν, καὶ τῇ μετὰ τὴν κρονικὴν,
ἥτις ἐστὶν ἡλίου ἡμέρα, φανείς
τοῖς ἀποστόλοις αὐτοῦ καὶ μα-
θηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς
ἐπίσκεψιν καὶ ὑμῖν ἀνεδώκαμεν.

aliamve ob causam inopia
premuntur, et qui in vinculis
sunt, adventantibusque per-
egre hospitibus, denique om-
nium, qui in egestate sunt, cu-
rator existit. ⁊ Solis autem
die una omnes convenimus,
quo deus tenebras materiem-
que immutando mundum crea-
vit et Iesus Christus servator
noster eodem die e mortuis
resurrexit; pridie enim Sa-
turni diei cruci adfixerunt eum
et postridie Saturni, qui est
solis dies, visus apostolis suis
discipulisque haec tradidit,
quae quidem reputanda et
vobis proposuimus.

IV. EPITAPHIUM ABERCII.

Abercii epigramma, dignitate et pretio inter Christiana facile prin-
ceps¹, accurate transscripsi et explicavi in fasciculo tertio Florilegii
(p. 3—9, 37—44). Constat ex viginti duobus versibus, quorum secundus
pentameter, ceteri hexametri dactylici sunt. Hic titulus exeunte fere
saeculo altero lapidi incisus est in Phrygia, quae erat patria Abercii; eius
lapidis magnam partem Ramsay anno 1883 prope urbem Hieropolim
repperit, quae hodie adservatur in museo Lateranensi Romano. Totum
epitaphium nobis traditum est in Actis copiosis Abercii, quae saeculo quinto
orta esse videntur et apud Symeonem Metaphrasten aliisque locis le-
guntur.

Nostra aetate quidam² nulla iusta causa opinati sunt Abercium
ethnicum fuisse et in Syria religionem Magnae Matris sive Cybelae pro-

¹ De Rossi, Inscriptiones Christ. urbis Romae II 1, prooem. XIII.
— ² Ficker (Der heidnische Charakter der Abercius-Inschr., in: Sitzungs-
berichte der königl.-preuß. Akad., Berol. 1894, I 87—112); Dieterich (Die
Grabschrift des Aberkios 1896).

pagavisse. Harnack persuasum habet eum conlegii religiosi sodalem fuisse, in quo ethnica et Christiana permixta fuissent.¹ At nihil obstat, quin cum Bardenhewero² Abercium vere catholicum fuisse sentiamus.

- Ἐκλεκτῆς πόλεως ὁ πολεῖτης τοῦτ' ἐποίησα
 ζῶν, ἴν' ἔχω καιρῷ σώματος ἔνθα θέσιν.
 οὐνομ' Ἀβέρκιος ὦν ὁ μαθητῆς ποιμένος ἀγνοῦ,
 ὃς βόσκει προβάτων ἀγέλας ὄρεσιν πεδίοις τε,
 5 ὀφθαλμοὺς ὃς ἔχει μεγάλους πάντη καθορῶντας.
 οὗτος γάρ μ' ἐδίδαξε . . . γράμματα πιστά·
 εἰς Ῥώμην ὃς ἔπεμψεν ἔμην βασιλείαν ἀδρῆσαι
 καὶ βασιλίσσαν ἰδεῖν χρυσόστολον χρυσοπέδιλον·
 λαὸν δ' εἶδον ἐκεῖ λαμπρὰν σφραγεῖδαν ἔχοντα.
 10 καὶ Συρίης πέδον εἶδα καὶ ἄστεα πάντα διήειν
 Εὐφράτην διαβάς· πάντη δ' ἔσχον συνομίλους.
 Παῦλον ἔχων ἔποχον (?). πίστις πάντη δὲ προήγε
 καὶ παρέθηκε τροφήν πάντη ἰχθὺν ἀπὸ πηγῆς
 πανμεγέθη καθαρὸν, ὃν ἐδράξατο παρθένος ἀγνή,
 15 καὶ τοῦτον ἐπέδωκε φίλοις ἔσθειν διὰ παντός
 οἶνον χρηστὸν ἔχουσα κέρασμα διδοῦσα μετ' ἄρτου.
 ταῦτα παρεστῶς εἶπον Ἀβέρκιος ὦδε γραφῆναι,
 ἑβδομηκοστὸν ἔτος καὶ δεύτερον ἦγον ἀληθῶς.
 ταῦθ' ὁ νοῦν εὖζαιτο ὑπὲρ Ἀβερκίου πᾶς ὁ συνωδός.
 20 οὐ μέντοι τύμβῳ τις ἐμῷ ἕτερόν τινα θήσει.
 εἰ δ' οὔν, Ῥωμαίων ταμείῳ θήσει δισχίλια χρυσᾶ
 καὶ χρηστῇ πατρίδι Ἱεροπόλει χίλια χρυσᾶ.³

¹ Die Chronologie II (1904) 183. — ² Gesch. der altkirchlichen Lit. I² 493; cfr. etiam De Rossi l. l. XII—XIX; De Sanctis in Zeitschr. f. kath. Theol. 1897, 673—695; Leclercq, Abercius (Cabrol, Dictionnaire d'archéol., fasc. 1, Paris. 1907, 66—87). — ³ Eiusmodi minae in epitaphiis Phrygiis eodem tempore ortis, etiam Christianis, multae leguntur; cfr. Reliquiae liturgicae vetustissimae, curav. Cabrol et Leclercq, tom. I, Paris. 1902, nr. 2789. 2790. 2793; ex gr. (nr. 2793): Εἰ δὲ τις ἐπιτηδεύσει, θήσει εἰς τὸ ἱερῶτατον ταμεῖον δην. (denarios) δισχείλια καὶ ἔσται αὐτῷ πρὸς τὴν χεῖρα τοῦ θεοῦ, et (nr. 2789): Εἰ τις δὲ ἐπιχειρήσει θεῖναι ἕτερόν τινα, θήσει εἰς τὸ ταμεῖον προστεῖμου δην. φ' εἰ καταφρονήσῃ τούτου, ἔστε αὐτῷ πρὸς τὸν ζῶντα θεόν.

(versio latina:)

Electae civitatis civis haec feci
 vivus, ut haberem tempore ibi sedem.
 Nomen mihi Abercius, discipulus (sum) pastoris casti,
 qui pascit ovium greges in montibus campisque,
 5 qui oculos habet grandes quoquoversus spectantes.
 Is enim me docuit . . . litteras fideles;
 qui Romam me misit, ut regnum contuerer
 reginamque viderem aurea stola indutam aureisque calceis;
 populumque vidi ibi splendidum sigillum habentem.
 10 Et Syriae vidi agrum oppidaque cuncta peragravi,
 Euphratem transgressus; ubique vero nactus sum socios,
 Paulum habens comitem. Fides ubique me duxit
 adposuitque cibum ubique piscem e fonte
 ingentem purum, quemprehendit virgo casta,
 15 et hunc dedit amicis edendum perpetuo,
 vinum optimum habens, mixtum ministrans cum pane.
 Haec adstans dictavi Abercius heic inscribenda,
 septuagesimum alterum annum egi revera.
 Haec qui intellegit eademque sentit, oret pro Abercio.
 20 Ne quis vero tumulto meo alterum superimponat;
 sin aliter, Romanorum aerario solvet duo milia aureum
 optimaque patriae Hieropoli aureos mille.

V. EPITAPHIUM PECTORII.

Anno 1839 in coemeterio prope urbem Augustodunum in Gallia ab operariis sex fragmenta tituli graeci effossa et in parvum, quod dicitur, eiusdem urbis seminarium translata sunt, ubi tunc temporis Pitra litteras humaniores docebat, postea monachus Solesmensis et Romanae ecclesiae cardinalis. Is paulo post rudera in coemeterio diligentius eruendo septimum fragmentum invenit, quod minus quidem erat, sed nomen Pectorii, a quo erectus est titulus, prodebat; tria aut quattuor fragmenta adhuc desiderantur. Litterae a Pitra scriptae et in diario „Annales de philosophie“ (2. série, t. XIX, Parisiis 1839, p. 195) typis expressae primum viris doctis de invento thesauro

adtulere nuntium. Multi postea in hoc titulo supplendo explicandoque laboraverunt, inter quos eminent: Lenormant, *Mémoire sur l'inscription d'Autun*, apud Cahier et Martin, *Mélanges d'archéologie et d'hist.*, tom. IV (1856), p. 115 squ.; Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule I* (1856), nr. 4, p. 8—14; Kraus, *Roma sotterranea*, 2. ed. (1879), 249 squ.; O. Pohl, *Das Ichthys-Monument von Autun 1880*; De Rossi, *Inscriptiones Christianae urbis Romae II* 1 (1888), prooem. 18—24; Wilpert, *Prinzipienfragen* (1889) 56 squ. Cfr. etiam Pitra, *Specilegium Solesmense I* (1852), p. 554—564, cui operi schema simillimum tituli (facsimile) praefixum est.

Hoc epitaphium positum est a Pectorio, viro ignoto, in honorem parentum aliorumque familiarium. Duae eius tituli partes distinguendae sunt. Prior pars, quae constat tribus distichis elegiacis, est quaedam professio fidei; agit enim de sacramentis baptismi et eucharistiae; hoc loco Christiani adpellantur 'divinum genus piscis caelestis'. Altera pars funebrem characterem habet, constat quinque hexametris. Quinque priores versus huius epigrammatis acrostichidis arte connectuntur; primae enim eorum litterae vocem *ἰχθύς* efficiunt.

Quo tempore hic lapis sepulchralis positus sit, inter viros doctos ambigitur. Alii, ut Pitra et De Rossi, de ineunte, alii, ut Lenormant, Le Blant, Wilpert, de exeunte saeculo tertio cogitant; Kraus propter oblongiorem formam litterarum saeculum IV. vel V. praefert. Mihi tertium saeculum magis adridet, propterea quod symbolum piscis, tertio saeculo iam minus usitatum in ecclesia, quarto saeculo prorsus evanuit. Dölger, qui (*Ichthys I* 12—14) de hoc titulo agit, ex forma litterarum effici posse scribit, eum saeculis II.—V. ortum esse, accuratius autem tempus definiri non posse.

Ἰχθύος οὐρανίου θεῖον γένος ἦτορι σεμνῷ
 χρῆσε¹ λαβῶ(ν πηγῇ)ν² ἄμβροτον ἐν βροτέοις
 θεσπεσιῶν ὑδάτων· τὴν σὴν, φίλε, θάλπεο ψυχ(ήν)
 ὕδασιν ἀενάοις πλουτοδότου σοφίης.
 5 σωτήρος δ' ἀγίων μελιδέα λάμβαν(ε βρωσιν),
 ἔσθιε πιν(άω)ν³, ἰχθὺν ἔχων παλάμαις.
 ἰχθυὶ χά(ρταζ') ἄρα, λιλαίω, δέποτα σῶτερ.
 εὖ εὖδοι μ(ή)τηρ, σε λιτάζομε⁴, φῶς τὸ θανόντων.
 Ἀσχάνδιε (πάτ)ερ, τῷμῳ κε(χα)ρισμένε θυμῷ,

¹ i. e. χρῆσαι. — ² alii ζωήν. — ³ πίν' ἄδην Pitra alii. — ⁴ i. e. λιτάζομαι.

10 σὺν μ(ητρὶ γλυκερῇ καὶ ἀδελφει)οῖσιν ἐμοῖσιν,
 ἰ(χθύος εἰρήνῃ σέο) μνήσεο Πεκτορίουου.

(*versio latina:*)

Piscis caelestis divinum genus, integerrimi pectoris
 esto, accepto fonte immortalī inter mortales
 sacratis in lymphis; tuam, amice, confove animam
 aquis perennibus munificae sapientiae.

5 Salvatoris sanctorum mellitum accipe cibum;
 manduca, bibe, piscem tenens manibus.
 Pisce igitur satia, quaeso, domine salvator.
 Bene ut cubet mater, te deprecor, lux mortuorum.
 Aschandie pater, meo carissime animo,
 10 cum matre dulcissima fratribusque meis
 cum pace piscis tui memento Pectorii.

VI. ORDO SYNAXIS CHRISTIANAE EX DIDASCALIA II 57.

Didascaliam apostolorum, ex qua sex libri Constitutionum apostolorum priores prodierunt, altera saeculi tertii parte ortam esse omnes fere hodie consentiunt. Textus graecus periit; sed tota versio syriaca ad nos pervenit et versionis latinae optima pars. Textum syriacum primus edidit anno 1854 Lagarde¹; idem eodem anno textum graecum restituere conatus est², ita tamen, ut opus eius haud paucis et parvis vitiis laboraret. Versionem latinam solo codice palimpsesto bibliothecae capitularis Veronensis traditam Hauler detexit et anno 1900 publicavit. Postea Nau³ Didascaliam secundum textum Lagardianum in sermonem gallicum, Margareta Gibson⁴ ex codice Mesopotamico in linguam anglicam, Flemming⁵ codicibus Parisino Mesopotamico Cantabrigiensi magna cum industria excussis in linguam germanicam transtulit. Postremo Funk, omnibus codicibus, praesertim Parisino et Veronensi, necnon et versionibus neotericis adhibitis, versionem latinam

¹ Didascalia apostolorum syriace, Lipsiae 1854. — ² Analecta Anteaenica, vol. II, Londini 1854. — ³ La didascalie, Paris. 1902. — ⁴ Horae Semiticae II. The Didascalia apostolorum in English 1903. — ⁵ Die syrische Didascalia übersetzt und erklärt von Hans Achelis und Joh. Flemming 1904 (Texte u. Unters., N. F. X 2).

diligentissime composuit eamque notis inlustratam una cum graeco textu Constitutionum apostolorum edidit¹. Ex hac editione Funkii particulam II 57, quae in versione vetere Veronensi non exstat, in versione autem syriaca prior pars est capitis XII (apud Flemming p. 68 s.), depromptam hoc loco repetivi.

Vos autem episcopi nolite esse duri neque tyranni neque iracundi neque asperi in populum dei manibus vestris traditum, nec solvite domum domini neque dispergite populum eius, sed convertite omnes homines, ut deo cooperemini, et congregate credentes cum magna mansuetudine et longanimitate et patientia et sine ira et per doctrinam et orationem tamquam ministri regni aeterni.

² In congregationibus vestris autem, in ecclesiis sanctis, conventus vestros facite quovis modo pulchro et disponite sollicite loca fratribus cum verecundia. ³ Segregetur presbyteris locus in parte domus ad orientem versa². ⁴ Et in medio inter eos situm sit episcopi solium³, et cum eo sedeant presbyteri⁴; similiter autem in parte altera ad orientem versa⁵ viri laici sedeant. ⁵ Ita enim decet in parte domus ad orientem versa presbyteros sedere cum episcopo et post hos laicos ac deinde feminas, ut, cum surgitis orantes, praepositi sur-

¹ Didascalia et Const. ap., Paderb. 1906. — ² Inde adparet, ex sententia auctoris templa Christianorum ad orientem spectare. In oriente ecclesiae plerumque in hunc modum exstructae erant, ex gr. basilica sancti sepulcri Hierosolymitana (Eus., Vita Const. III 36). Socrates (h. e. V 22) tamquam rem singularem narrat, ecclesiam Antiochiae Syriae ad occasum vergere. Etiam in occidente s. Paulinus Nolanus usitatorem morem esse dicit, ut basilicae ad orientem versus erectae sint (ep. 32, 13). Romae autem prius regula inversa observata esse videtur, cum basilicae urbis antiquissimae ad occidentem spectent. — ³ Hunc cathedrae episcopalis locum nonnullae ecclesiae antiquissimae usque hodie conservant. Medio aevo cathedra prope altare in parte laterali conlocabatur (Funk). — ⁴ Reliqui clerici, etiam diaconi, non sedebant, sed stabant. — ⁵ Hoc additamentum 'ad orientem versa' satis complicatum Flemming uncis inclusit.

gant primi et post eos viri laici, deinde iterum feminae. Nam orientem versus oportet vos orare¹, sicut et scitis scriptum esse: *Date laudem deo, qui adscendit super caelum caeli ad orientem*². 6 Diaconorum autem unus semper adstet oblationibus eucharistiae et alter foras stet ad portam spectans introeuntes, et postea, cum vos offeretis, simul ministrent in ecclesia.

7 Et si quis inventus fuerit non suo loco sedens, increpet eum diaconus, qui intus est, faciatque eum surgere ac sedere in loco ipsi convenienti. 8 Namque cum caulis dominus noster ecclesiam comparavit. Sicut enim videmus animalia rationis expertia, putamus boves et oves et capras, secundum genera ac genera cubare ac surgere ac pasci ac ruminari neque ullum eorum a propinquis separari, et rursus animalia campi singula cum similibus in montibus ambulare, ita in ecclesia quoque iuniores seorsum sedeant, si locus est, si non, stent pedibus; aetate vero provecti sedeant separatim; pueri autem stent seorsum aut patres ac matres eos ad se adsumant et stent pedibus; et adulescentulae iterum seorsum sedeant, si vero non est locus, post mulieres stent; quae nupserunt et adulescentes sunt ac liberos habent, seorsum stent, anus et viduae seorsum sedeant. 9 Et diaconus provideat, ut unusquisque intrantium in suum locum se conferat nec quisquam ex eis in loco non convenienti sedeat. 10 Similiter diaconus provideat, ne quis susurret vel dormitet vel rideat vel nutet. 11 Sic enim in ecclesia oportet cum disciplina et sobrietate vigilare et intentam aurem habere ad verbum domini.

VII. CANON SEU ANAPHORA SERAPIONIS.

Scriptum, quod nomine canonis Serapionis designo, anno 1894 in ephemeride academiae ecclesiasticae Kiioviensis primum editum est.

¹ Eadem consuetudo orandi a multis aliis scriptoribus commemoratur (Clem. Alex. strom. VII 7, 43; Tert. ap. 16; Basil. de spir. s. 27, 66, alii). — ² Ps. 67, 34.

sed viris doctis latuit, donec G. Wobbermin in monte, qui dicitur Athos, in bibliotheca monasterii Lawra codicem quendam repperit et ex eo publicavit anno 1899: „Altchristliche liturgische Stücke aus der Kirche Ägyptens“ (Texte und Untersuchungen, herausgegeben von v. Gebhardt und Harnack, N. F. II 3b). Hoc enim codice, qui saeculo XI. exaratus est, continetur sacramentarium (εὐχολόγιον), quod constat triginta orationibus; ex hisce duodeviginti (ed. Funk I—XVIII) ad missam, septem (XIX—XXV) ad baptismum et confirmationem, tres (XXVI—XXVIII) ad ordines sacros, duae ad oleum infirmorum (XXIX) et sepulturam (XXX) spectant.

Nonnullae harum orationum in codice Serapioni, episcopo Thmuisi, qui fuit familiaris sancti Athanasii, adsignantur. Inde conclusit optimo iure Wobbermin, totam collectionem ei attribuendam esse, praesertim cum aetate Serapionis, i. e. medio saeculo quarto, eam ortam esse certum sit. At Serapion non proprie auctor totius collectionis habendus est, sed eam in formam, qua exstat, redegit; nam magnam eius partem iam ante Serapionem exstitisse et saeculo tertio conceptam esse verisimillimum est. Id inprimis dicendum est de ea oratione, de qua hoc loco agimus.

Inter orationes enim euchologii Serapionis et numero et dignitate principem locum obtinet ea, quae inscribitur: Εὐχή προσφόρου Σαραπίωνος ἐπισκόπου. Haec oratio est anaphora seu canon missae incipiens a praefatione, cuius origo aegyptiaca et inde cognoscitur, quod ad liturgiam, quae dicitur sancti Marci, prope accedit. Canon Serapionis, ut omittam preces Didaches c. 9 et 10, est antiquissimus omnium, qui ad nos pervenerunt.¹ Formam eius antiquiorem, a Serapione transformatam et auctam, A. Baumstark sagaciter inquirendo enucleare studuit (Die Anaphora von Thmuis, in Römische Quartalschrift 1904. 123—142).

Paulo post editionem Wobberminii Brightman, descriptionem particulae codicis photographice nactus, textum euchologii aliquot locis emendatum denuo edidit et amplissime illustravit in *The Journal of Theological Studies* I (1900), p. 88—113; 247—277. Eodem tempore Drews de eo elucidando optime meritus est („Über Wobbermins Altchristliche liturgische Stücke“, in: Zeitschrift für Kirchengeschichte 1900, 291—328;

¹ Liturgia, cuius fragmenta exstant in papyro Dêr-Bályzeh anno 1907 inventa meo iudicio antiquior non est canone Serapionis, etsi Schermann eam saeculo tertio ineunti adscribit (Der liturgische Papyrus von Dêr-Bályzeh, Lipsiae 1910); id iam ex epiclesi spiritus sancti, quae in illa liturgia legitur, elucet.

415—441). Postremo Funk idem euchologium accuratissime edidit cum versione latina in opere suo insigni: „Didascalia et Constitutiones apostolorum“ II (1906), 158—195. Versionem germanicam anaphorae Serapionis videris apud Drews (l. l. p. 305 squ.) et in libro meo „Eucharistie und Bußsakrament“, ed. 2, p. 100 ss.

Orationes euchologii in codice recto ordine carent, quem Brightman et Funk in editionibus suis restituerunt. Ita factum est, ut anaphora, quae in codice prima oratio est, apud Funkium tertidecimo loco legatur.

Εὐχὴ προσφόρου¹ Σαραπίωνος ἐπισκόπου.

I. Ἄξιον καὶ δίκαιόν ἐστιν σὲ τὸν ἀγέννητον πατέρα τοῦ μονογενοῦς Ἰησοῦ Χριστοῦ αἰνεῖν ὑμνεῖν δοξολογεῖν. ² αἰνοῦμεν σέ, ἀγέννητε θεέ, ἀνεξιχνίαστε, ἀνέκφραστε, ἀκατανόητε πάσῃ γενητῇ ὑποστάσει. ³ αἰνοῦμεν σὲ τὸν γινωσκόμενον ὑπὸ τοῦ υἱοῦ² τοῦ μονογενοῦς, τὸν δι' αὐτοῦ λαληθέντα καὶ ἐρμηνευθέντα καὶ γνωσθέντα τῇ γενητῇ φύσει. ⁴ αἰνοῦμεν σὲ τὸν γινώσκοντα τὸν υἱὸν καὶ ἀποκαλύπτοντα² τοῖς ἁγίοις τὰς περὶ αὐτοῦ δόξας, τὸν γινωσκόμενον ὑπὸ τοῦ γεγεννημένου σου λόγου καὶ ὁρῶμενον καὶ διερμηνευόμενον τοῖς ἁγίοις. ⁵ αἰνοῦμεν σέ, πάτερ ἄρατε, χορηγέ τῆς ἀθανασίας· σὺ εἶ ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς³, ἡ πηγὴ τοῦ φωτός, ἡ πηγὴ πάσης χάριτος καὶ πάσης ἀληθείας⁴, φιλάνθρωπε καὶ φιλό-

Oratio oblationis Serapionis episcopi.

I. Dignum et iustum est, te increatum patrem unigeniti Iesu Christi laudare, hymnis celebrare, glorificare. ² Laudamus te, deus increate, investigabilis, ineffabilis, incomprehensibilis omni creatae naturae. ³ Laudamus te, qui *cognosceris* a filio unigenito, qui per eum nuntiatus et declaratus et manifestatus es creatae naturae. ⁴ Laudamus te, qui *cognoscis filium* et sanctis laudes eius revelas, qui *cognosceris* a genito tuo verbo et spectaris et declararis sanctis. ⁵ Laudamus te, pater invisibilis, largitor immortalitatis; tu es *fons vitae*, fons luminis, fons omnis *gratiae* et omnis *veritatis*, amans hominum et pauperum, qui omni-

¹ Πρόσφορον (cfr. nr. 19) pro προσφορά vix alibi usquam legitur. — ² Luc. 10, 22. — ³ Ier. 2, 13. — ⁴ Ioh. 1, 14.

πτωχε, ὁ πᾶσιν καταλασσόμενος
καὶ πάντα πρὸς ἑαυτὸν διὰ τῆς
ἐπιδημίας τοῦ ἀγαπητοῦ σου υἱοῦ
ἔλκων¹.

II. 6 Δεόμεθα, ποιήσον ἡμᾶς
ζῶντας ἀνθρώπους· δὸς ἡμῖν
πνεῦμα φωτός, „ἵνα γνῶμεν σὲ
τὸν ἀληθινὸν καὶ ὃν ἀπέστειλας
Ἰησοῦν Χριστόν“². δὸς ἡμῖν πνεῦ-
μα ἅγιον, ἵνα δυνηθῶμεν ἐξειπεῖν
καὶ διηγῆσασθαι τὰ ἄρρητά σου
μυστήρια. 7 λαλησάτω ἐν ἡμῖν ὁ
κύριος Ἰησοῦς καὶ ἅγιον πνεῦμα
καὶ ὑμνησάτω σὲ δι’ ἡμῶν. 8 σὺ
γὰρ ὁ „ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς
καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως καὶ
κυριότητος καὶ παντὸς ὀνόματος
ὀνομαζομένου οὐ μόνον ἐν τῷ
αἰῶνι τούτῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέ-
λλοντι“³. 9 „σοὶ παραστήκουσι χί-
λια χιλιάδες καὶ μύρια μυριάδες“⁴
ἀγγέλων, ἀρχαγγέλων, „θρόνων,
κυριοτήτων, ἀρχῶν, ἐξουσιῶν“⁵.
σοὶ παραστήκουσιν τὰ δύο τιμιώ-
τατα⁶ Σεραφεῖμ ἑξαπτέρυγα, „δυ-
σὶν μὲν πτέρυξιν καλύπτοντα τὸ
πρόσωπον, δυσὶ δὲ τοὺς πόδας,
δυσὶ δὲ πετόμενα“⁷ καὶ ἀγιά-
ζοντα. 10 μεθ’ ὧν δέξαι καὶ τὸν
ἡμέτερον ἀγιασμὸν λεγόντων·

bus reconciliaris et omnes ad
te trahis per visitationem di-
lecti tui filii.

II. 6 Oramus: fac nos vivos
homines; da nobis spiritum
lucis, ut cognoscamus te verum
et quem misisti Iesum Chri-
stum; da nobis spiritum sanc-
tum, ut possimus edicere et
enarrare ineffabilia mysteria
tua. 7 Loquatur in nobis do-
minus Iesus et sanctus spiri-
tus et hymnis te per nos cele-
bret. 8 Tu enim es supra om-
nem principatum et potestatem
et virtutem et dominationem
et omne nomen, quod nomina-
tur non solum in hoc saeculo,
sed etiam in futuro. 9 Tibi ad-
sistunt milia milium et dena
milia denum milium angelo-
rum, archangelorum, throno-
rum, dominationum, principa-
tuum, potestatum; tibi ad-
sistunt duo honoratissimi Se-
raphim senis alis instructi,
binis alis velantes faciem,
binis pedes, binis volantes et
sanctificantes. 10 Quibuscum

¹ Ioh. 6, 44. — ² Ioh. 17, 3. — ³ Eph. 1, 21. — ⁴ Dan. 17, 10 se-
cundum LXX; in Vulgata legitur: 'milia milium ministrabant ei et deciens
milliens centena milia adsistebant ei'. — ⁵ Col. 1 16. — ⁶ Drews addit:
σου ζῶα τὰ πολυόμματα χερουβὶμ καὶ τὰ. — ⁷ Is. 6, 2.

„ἅγιος ἅγιος ἅγιος κύριος Σα-
βαώθ, πλήρης“ ὁ οὐρανὸς καὶ
„ἡ γῆ τῆς δόξης σου“¹. 11 πλή-
ρης ἐστὶν ὁ οὐρανός, πλήρης ἐστὶν
καὶ ἡ γῆ τῆς μεγαλοπρεποῦς σου
δόξης, κύριε τῶν δυνάμεων. πλή-
ρωσον καὶ τὴν θυσίαν ταύτην
τῆς σῆς δυνάμεως καὶ τῆς σῆς
μεταλήψεως· σοὶ γὰρ προσηνέγ-
καμεν ταύτην τὴν ζῶσαν θυσίαν,
τὴν προσφορὰν τὴν ἀναίμακτον.

III. 12 Σοὶ προσηνέγκαμεν τὸν
ἄρτον τοῦτον, τὸ ὁμοίωμα² τοῦ
σώματος τοῦ μονογενοῦς. ὁ ἄρ-
τος οὗτος τοῦ ἁγίου σώματός
ἐστὶν ὁμοίωμα, „ὅτι ὁ κύριος
Ἰησοῦς Χριστός, ἐν ᾗ νυκτὶ παρ-
εδίδото, ἔλαβεν ἄρτον καὶ ἔκλα-
σεν καὶ ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς
ἑαυτοῦ λέγων· λάβετε καὶ φάγετε,
τοῦτό ἐστιν τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ
ὑμῶν κλῶμενον“³ εἰς ἄφεσιν
ἁμαρτιῶν. 13 διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς

suscipe et nostram sanctifica-
tionem dicentium: *Sanctus
sanctus sanctus dominus Sa-
baoth, plenum est caelum et
terra gloria tua.* 11 Plenum
est caelum, plena est terra quo-
que gloria tua magnifica, do-
mine virtutum. Imple etiam
hoc sacrificium virtute tua et
communicatione tua; tibi enim
obtulimus hoc sacrificium vi-
vum, oblationem incruentam.

III. 12 Tibi obtulimus hunc
panem, similitudinem corporis
unigeniti. Hic panis sancti cor-
poris est similitudo, *quia do-
minus Iesus Christus, in qua
nocte tradebatur, accepit pa-
nem ac fregit deditque disci-
pulis suis dicens: Accipite et
manducate, hoc est corpus me-
um, quod pro vobis frangi-
tur in remissionem peccato-
rum.* 13 Propterea et nos si-

¹ Is. 6, 3. Haec particula et quae secuntur (nr. 11) luce clarius originem aegyptiacam manifestant, quippe quae solis in liturgiis s. Marci et Iacobitarum coptitarum et Abessyniorum eodem fere tenore occurrant. — ² Vox ὁμοίωμα de eucharistia raro adhibita est; pro ea scriptores saeculi quarti saepissime vocibus ἀντίτυπον vel σύμβολον usi sunt. Panis et vinum ὁμοίωμα corporis et sanguinis Iesu sunt, quia mortem eius repraesentant; cfr. nr. 13: τὸ ὁμοίωμα τοῦ θανάτου. Secundum Platonem res, quae in mundo videntur, ὁμοιώματα sunt idearum invisibilium; cfr. Parm. 132^d: Τὰ μὲν εἶδη ταῦτα ὡς περ παραδείγματα ἐστάναι ἐν τῇ φύσει, τὰ δὲ ἄλλα τούτοις εἰοκέναι καὶ εἶναι ὁμοιώματα. — ³ 1 Cor. 11, 23. 24.

„τὸ ὁμοίωμα τοῦ θανάτου“¹ ποι-
οῦντες τὸν ἄρτον προσηνέγκαμεν
καὶ παρακαλοῦμεν· διὰ τῆς θυ-
σίας ταύτης καταλλάγηθι πᾶσιν
ἡμῖν καὶ ἰλάσθητι, θεὲ τῆς ἀλη-
θείας. „καὶ ὥσπερ ὁ ἄρτος οὗτος
ἐσκορπισμένος ἦν ἐπάνω τῶν
ὄρέων καὶ συναχθεὶς ἐγένετο εἰς
ἓν, οὕτω καὶ τὴν ἀγίαν σου ἐκ-
κλησίαν σύναξον ἐκ παντὸς ἔθνους
καὶ πάσης χώρας“ καὶ πάσης
πόλεως καὶ κώμης καὶ οἴκου καὶ
ποιήσον μίαν ζῶσαν καθολικὴν
ἐκκλησίαν². 14 προσηνέγκαμεν δὲ
καὶ τὸ ποτήριον, τὸ ὁμοίωμα τοῦ
αἵματος, „ὅτι ὁ κύριος Ἰησοῦς
Χριστὸς λαβὼν ποτήριον μετὰ τὸ
δειπνήσαι ἔλεγεν τοῖς ἑαυτοῦ μα-
θηταῖς· λάβετε, πίετε, τοῦτό ἐστιν
ἡ καινὴ διαθήκη, ὃ ἐστιν τὸ αἵ-
μά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνό-
μενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτημάτων“³.
διὰ τοῦτο προσηνέγκαμεν καὶ
ἡμεῖς τὸ ποτήριον ὁμοίωμα αἵ-
ματος προσάγοντες.

IV. 15 Ἐπιδημησάτω, θεὲ τῆς
ἀληθείας, ὁ ἅγιός σου λόγος ἐπὶ
τὸν ἄρτον τοῦτον, ἵνα γένηται ὁ
ἄρτος σῶμα τοῦ λόγου, καὶ ἐπὶ
τὸ ποτήριον τοῦτο, ἵνα γένηται
τὸ ποτήριον αἷμα τῆς ἀληθείας·

*militudinem mortis facientes
panem obtulimus et precamur:
Per hoc sacrificium recon-
ciliare nobis omnibus et sis
propitius, deus veritatis. Et
sicut hic panis dispersus erat
supra montes et conlectus fac-
tus est in unum, ita ecclesiam
tuam sanctam conlige ex omni
gente omnique terra, ex omni
urbe et vico et domo et fac
unam vivam catholicam ec-
clesiam. 14 Obtulimus etiam
calicem, similitudinem san-
guinis, quoniam dominus Iesus
Christus accepto calice, post-
quam cenavit, dixit discipulis
suis: Accipite, bibite, hoc est
novum testamentum, quod est
sanguis meus, qui pro vobis
effunditur in remissionem pec-
catorum. Propterea obtulimus
et nos calicem similitudinem
sanguinis adhibentes.*

IV. 15 Adveniat, deus veri-
tatis, sanctum tuum verbum
super hunc panem, ut fiat
panis corpus verbi, et super
hunc calicem, ut fiat calix
sanguis veritatis; et fac, ut

¹ Rom. 6, 5. — ² Haec sententia: καὶ ὥσπερ ὁ ἄρτος οὗτος
ἐσκορπισμένος etc. deprompta est ex Didache c. 9, 4. — ³ Matth. 26,
27. 28; 1 Cor. 11, 25.

καὶ ποιήσον πάντας τοὺς κοινωνοῦντας φάρμακον ζωῆς λαβεῖν εἰς θεραπείαν παντὸς νοσήματος καὶ εἰς ἐνδυνάμωσιν πάσης προκοπῆς καὶ ἀρετῆς, μὴ εἰς κατάκρισιν, θεὲ τῆς ἀληθείας, μηδὲ εἰς ἔλεγχον καὶ ὄνειδος¹.

¹⁶ Σὲ γὰρ τὸν ἀγέννητον ἐπεκαλεσάμεθα διὰ τοῦ μονογενοῦς ἐν ἀγίῳ πνεύματι· ἐλεηθήτω ὁ λαὸς οὗτος, προκοπῆς ἀξιωθήτω, ἀποσταλήτωσαν ἄγγελοι συμπαρόντες τῷ λαῷ εἰς κατάργησιν τοῦ πονηροῦ καὶ εἰς βεβαίωσιν τῆς ἐκκλησίας. ¹⁷ Παρακαλοῦμεν δὲ καὶ ὑπὲρ πάντων τῶν κεκοιμημένων, ὧν ἐστὶν καὶ ἡ ἀνάμησις.

¹⁸ (μετὰ τὴν ὑποβολὴν τῶν ὀνομάτων) Ἀγιάσον τὰς ψυχὰς ταύτας, σὺ γὰρ πάσας γινώσκεις· αγιάσον πάσας τὰς ἐν κυρίῳ κοιμηθείσας καὶ συγκαταρίθμησον πάσαις ταῖς ἀγίαις σου δυνάμεσιν καὶ δὸς αὐτοῖς τόπον καὶ μονὴν ἐν τῇ βασιλείᾳ σου. ¹⁹ Δέξαι δὲ καὶ τὴν εὐχαριστίαν τοῦ λαοῦ καὶ εὐλόγησον τοὺς προσενεγκόντας τὰ πρόσφορα καὶ τὰς εὐχαριστίας

omnes communicantes remedium vitae accipiant ad curationem omnis morbi et in adiuventum omnis profectus et virtutis, non in damnationem, deus veritatis, neque in contumeliam et opprobrium.

¹⁶ Te enim increatum invocavimus per unigenitum in spiritu sancto: misericordiam tuam moveat hic populus; profectu dignus habeatur; mitantur angeli, qui adsint populo in destructionem mali et in confirmationem ecclesiae.

¹⁷ Precamur etiam pro omnibus mortuis, quorum est memoria. ¹⁸ (post enuntiationem nominum:) Sanctifica has animas, tu enim omnes cognoscis; sanctifica omnes in domino defunctas et adnumera omnibus tuis sanctis virtutibus et da eis locum mansionemque in regno tuo. ¹⁹ Accipe etiam gratiarum actionem populi et benedic eos, qui obtulerunt oblationes gratiarumque actiones

¹ Quae in hoc nr. 15 leguntur, sunt epiclesis. Sed non, ut in omnibus aliis liturgiis, spiritus sanctus, sed ὁ λόγος ad panem et vinum hoc loco invocatur. Etiam s. Athanasius scribit (apud A. Mai, Script. vet. nova coll. IX 625): Ἐπὶ δὲ αἱ μεγάλαι εὐχαὶ καὶ αἱ ἅγαι ἵκεσθαι ἀναπεμφθῶσι, καταβαίνει ὁ λόγος εἰς τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον καὶ γίνεται αὐτοῦ τὸ σῶμα.

καὶ χάρισαι ὑγείαν καὶ ὁλοκληρίαν
καὶ εὐθυμίαν, καὶ πᾶσαν προκο-
πὴν ψυχῆς καὶ σώματος ὅλῳ
τῷ λαῷ τούτῳ διὰ τοῦ μονογε-
νοῦς σου Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν ἀγίῳ
πνεύματι, ὥσπερ ἦν καὶ ἐστὶν
καὶ ἔσται εἰς γενεὰς γενεῶν καὶ
εἰς τοὺς σύμπαντας αἰῶνας τῶν
αἰώνων, ἀμήν.

et largire sanitatem et integri-
tatem et laetitiam omnemque
profectum animae et corporis
omni huic populo per unigeni-
tum tuum Iesum Christum in
sancto spiritu, sicut erat et est
et erit in generationes genera-
tionum et in omnia saecula
saeculorum, amen.

VIII. SANCTI CYRILLI CATECHESSES MYSTAGOGICAE.

Sanctus Cyrillus Hierosolymis educatus et circa annum 345 a Maximo, episcopo eius urbis, presbyter ordinatus est, cui anno 350 vel 351 in episcopatu successit. Postea ab Arianis vehementissime infestatus ter sede pulsus est. Post mortem Valentis, quo regnante undecim annos exsulaverat, restitutus octo annis inconcussum episcopatum gessit. Anno 381 concilio Constantinopolitano interfuit. Mortem obiit die XVIII. mensis Martis anno 386.

Prioribus vitae annis Cyrillus aliquamdiu in fide nutasse videtur. In opere suo catechetico Arianis saepe obloquitur, nusquam vero voce ὁμοούσιος utitur, et Socrates eum concilio 381 adfuisse narrans addit (h. e. V 8): τότε ἔξ μεταμελείας τῷ ὁμοουσίῳ προσκείμενος. Summis eum laudibus extulerunt patres concilii Constantinopolitani 382 (Theodoretus h. e. V 9): Τῆς δέ γε μητρὸς ἀπασῶν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις τὸν αἰδεσιμώτατον καὶ θεοφιλέστατον Κύριλλον ἐπίσκοπον εἶναι γνωρίζομεν κανονικῶς τε παρὰ τῶν τῆς ἐπαρχίας χειροτονηθέντα πάλαι καὶ πλείστα πρὸς τοὺς Ἀριανοὺς ἐν διαφόροις τόποις ἀθλήσαντα. At sunt, qui aliter de electione eius episcopali iudicent. Socrates narrat (h. e. II 38): Ἀκάκιος (Arianus metropolita Caesariensis) καὶ Πατρόφιλος Μάξιμον τὸν Ἱεροσολύμων ἐξωδήσαντες Κύριλλον ἀντικατέστησαν. Hieronymus autem scribit (chron. ad a. 349): 'Cyrillus cum a Maximo fuisset presbyter ordinatus et post mortem ei ab Acacio episcopo Caesariensi et ceteris Arianis episcopis episcopatus promitteretur, si ordinationem Maximi repudiasset, diaconus in ecclesia ministravit; ob quam impietatem sacerdotii mercede pensatus Heraclium, quem moriens Maximus in suum locum restituerat, varia fraude sollicitans de episcopo in presbyterum regradavit.'

Uno tantum opere catechetico s. Cyrillus inter scriptores ecclesiasticos eminet; nam praeter catecheses Epistula tantum ad imperatorem Constantium de signo lucidae crucis Hierosolymis anno 351 viso et Homilia in paralyticum iuxta piscinam iacentem ab eo ad nos pervenerunt. Catecheses eius exstant viginti tres et procatechesis; omnes anno 347 vel 348 Hierosolymis ab eo dictae et per tachygraphos inter ipsam pronuntiationem litteris consignatae sunt.

Duplex catechesium s. Cyrilli genus distinguendum est. Catecheses XVIII priores et procatechesim intra quadragesimam ad baptizandos (φωτιζόμενοι) habuit ita, ut tribus primis de paenitentia et de baptismo ageret, in quarta summam doctrinae Christianae proponeret, a quinta usque ad duodevicesimam articulos symboli Hierosolymitani omnes deinceps explanaret. Catecheses vero XIX—XXIII inscribuntur mystagogicae (μυσταγωγικαί); hae enim ad neobaptizatos (νεοφύτιστοι) hebdomade paschali a feria secunda usque ad sabbatum dictae sunt et agunt de baptismo (XIX—XX), de chrismate (XXI), de s. eucharistia et missae sacrificio (XXII—XXIII).

Catecheses sancti Cyrilli ab omnibus semper plurimi aestimatae sunt. Vir fuit mentis sinceræ et ingenii acris; neque vocibus subtilius eligendis studet neque longioribus utitur periodis, sed oratione facili perspicuaque et more conversationis familiaris auditores de rebus altissimis instruit et ad leges divinas servandas paterna clementia inducit. Id unum spectat, ut veritas catholica quam accuratissime ab opinionibus humanis commentisque haereticorum distincta tuto a suis percipiat memoriaeque mandetur. Maximi autem pretii sunt catecheses mystagogicae, propterea quod veteres propter disciplinam arcani de mysteriis ecclesiae pauca eaque satis obscura tradiderunt. In catechesi XXII Cyrillus transmutari panem et vinum in corpus et sanguinem Christi apertissime docet; in cat. XXIII epiclesim spiritus sancti et commemorationem vivorum mortuorumque iam tum in missa locum habuisse testatur.

Catecheses mystagogicas cum interpretatione latina primus edidit Grodecius, Viennae Austriae 1560; totum vero opus catechetikum Cyrilli una cum Epistula ad Constantium et latina versione adiecta primus typis expressit Iohannes Prevotius, Parisiis 1608. Multo accuratius s. Cyrilli opera quae supersunt omnia edidit Thomas Millesius, Londini 1703 fol., ex codice equitis Thomae Roe et ad varias lectiones a Casaubono ex codice quodam collectas. Praeclarissima omnium est recensio Augustini Touttée e congregatione sancti Mauri, quam post mortem eius praematuram divulgavit Prudentius Maranus, Paris. 1720 fol.; hanc iteravit Migne patr. gr. vol. XXXIII. Commendanda est etiam recentior editio curata a

professoribus Ambergensibus Reischl et Rupp, 2 vol. 8°, Monaci 1848 et 1860; Rupp, qui alterum huius editionis volumen, quo catecheses mystagogicae continentur, curavit, recensionem Toutteanam praecipue ad fidem antiquioris codicis Monacensis (nr. 394 saec. X) passim emendavit.

Postremo catecheses s. Cyrilli Hierosolymis ex schedis magistri Kleopae cuiusdam edidit Photios Alexandrides (2 vol., 1867 et 1868) adhibito codice A, qui adservatur in insula Cypro in bibliotheca archimandritae; at in hac editione catecheses mystagogicae prorsus desiderantur. — Aliquot capita catechesium mystagogicarum Lietzmann edidit in: Liturgische Texte I (Kleine Texte für Theologische Vorlesungen, ed. 2, Bonnæ 1909, nr. 5).

Equidem in editione mea textum graecum ex editionibus Touttée et Rupp et Lietzmann refinxi et versionem latinam passim emendavi.

Τοῦ αὐτοῦ κατηχητικοὶ λόγοι

πρὸς τοὺς νεοφωτιστοὺς

πέντε.

Μυσταγωγικὴ πρώτη κατή-
χησις.

Πρὸς τοὺς νεοφωτιστοὺς.

Καὶ ἀνάγνωσις ἐκ τῆς Πέτρου
καθολικῆς πρώτης ἐπιστολῆς ἀπὸ
τοῦ „νήψατε γρηγορήσατε“,
ἕως τέλους τῆς ἐπιστολῆς

[5, 8—14].

1. Ἐπόθουν ὑμῖν καὶ πάλαι,
ὦ γνήσια καὶ περιπόθητα τῆς
ἐκκλησίας τέκνα, περὶ τῶν πνευ-
ματικῶν τούτων καὶ ἐπουρανίων
διαλεχθῆναι μυστηρίων. ἀλλ'
ἐπειδὴ σαφῶς ἠπιστάμην^a, ὅψιν

Eiusdem catecheticae orationes

ad recens inluminatos

quinque.

Mystagogica prima cate-
chesis.

Ad recens inluminatos.

Et lectio ex prima Petri catho-
lica epistola ab his verbis *so-
brii estote vigilate* usque ad
finem epistulae [5, 8—14].

1. Desiderabam vobis iam
pridem, o germani et desi-
deratissimi ecclesiae filii, de
his spiritualibus caelestibus-
que mysteriis disserere. Verum
quoniam plane gnarus eram,

^a ita m (cod. Monacensis nr. 394, a Rupp titulus m₁) et Casaub., ἐπιστάμην m₂ (cod. Monacensis alter, a Rupp titulus m₂) Roe coisl. Touttée.

ἀκοῆς πολλῷ πιστοτέραν εἶναι, ἀνέμενον τὸν παρόντα καιρόν, ἵνα εὐπροσαγωγότερους ὑμᾶς περὶ τῶν λεγομένων ἐκ ταύτης λαβὼν τῆς πείρας εἰς τὸν φωτεινότερον καὶ εὐωδέστερον λειμῶνα τοῦδε τοῦ παραδείσου χειραγωγήσω· ἄλλως τε^a καὶ χωρητικοὶ τῶν θεϊοτέρων κατέστητε μυστηρίων, θείου καὶ ζωοποιοῦ βαπτίσματος ἀζιωθέντες. ἐπεὶ τοίνυν λοιπὸν τῶν ἐντελεστέρων δεῖ^b μαθημάτων παρατιθέναι τράπεζαν, φέρε ταῦτα ὑμᾶς ἀκριβῶς παιδεύσωμεν, ἵνα εἰδῆτε τὴν ἔμφασιν τὴν πρὸς ὑμᾶς κατ' ἐκείνην γεγενημένην τοῦ βαπτίσματος τὴν ἐσπέραν.

2. Εἰσῆιτε πρῶτον εἰς τὸν προαύλιον τοῦ βαπτίσματος^c οἶκον¹, καὶ πρὸς τὰς δυσμὰς ἐστῶτες ἠκούσατε, καὶ προσετάττεσθε ἐκτείνειν τὴν χεῖρα, καὶ ὡς παρόντι ἀπετάττεσθε τῷ σατανᾷ. χρὴ δὲ τοῦτο ὑμᾶς εἰδέναι, ὅτι ἐν παλαιᾷ ἱστορίᾳ οὗτος κεῖται ὁ τύπος. ὅτε γὰρ Φαραῷ, ὁ πικρότατος καὶ ὠμότατος τύραννος, κατέθλιβε τῶν Ἑβραίων τὸν ἐλεύθερον λαὸν

oculorum esse maiorem quam aurium fidem, praesens tempus exspectavi, ut ex ista vos experientia ad ea quae dicenda erant ductu faciliores adsumens ad lucidius fragrantiusque paradisi huiusce pratum manu ducerem; ac praeterea diviniorum quoque capaces facti estis mysteriorum, divino ac vivificante lavacro digni habiti. Quoniam igitur perfectiorum praeceptorum mensa adponenda est, age de his vos accuratius erudiamus, ut vim illam atque operationem cognoscatis, quae in vobis illa baptismatis vespera effecta est.

2. Primum ingressi estis in vestibulum baptisterii atque occidentem versus stantes audivistis, iussique estis manum extendere, et tamquam praesenti abrenuntiastis satanae. Scire autem vos oportet huius rei figuram veteri historia contineri. Nam cum acerbissimus et immitissimus rex Pharaos liberum ac gene-

^a ita Rupp, dē ceteri omnes. — ^b ὑμῖν δεῖ Rupp cum m. —

^c ita Lietzmann cum m Roe Casaub. coislin., βαπτιστήριον ceteri.

¹ Pro προαύλιον τοῦ βαπτίσματος οἶκον postea (nr. 11) ἐξώτερος οἶκος legitur. Secundum s. Ambrosium (de myst. 2, 5—7) abrenuntiatio satanae in baptisterio ipso, non in vestibulo baptisterii, fiebat.

καὶ εὐγενῇ, ὁ θεὸς ἀπέστειλε τὸν Μωσὴν ἐξάγειν αὐτοὺς ἐκ τῆς πονηρᾶς τῶν Αἰγυπτίων δουλείας. καὶ αἵματι μὲν ἀμνοῦ ἐχρίοντο αἱ φλαιαί, ἵνα φύγῃ ὁ ὀλοθρευτὴς τοὺς τὸ σημεῖον ἔχοντας τοῦ αἵματος οἴκους, παραδόξως δὲ ἡλευθεροῦτο ὁ τῶν Ἑβραίων λαός. ἐπειδὴ δὲ καὶ ἐλευθερωθέντας ὁ ἐχθρὸς κατεδίωξε καὶ παραδόξως εἶδε τὴν θάλασσαν αὐτοῖς τεμνομένην, ὅμως ἐχώρει, ἵχνη ἵχνεσι συμβάλλων, καὶ παραχρῆμα ὑποβρύχιος ἐγένετο καταποντούμενος ἐν θαλάσῃ ἐρυθρᾷ.

3. Μετάβηθί μοι λοιπὸν ἀπὸ τῶν παλαιῶν ἐπὶ τὰ νέα, ἀπὸ τοῦ τύπου ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν. ἐκεῖ Μωσῆς εἰς Αἴγυπτον ἀπὸ τοῦ θεοῦ πεμπόμενος, ἐνταῦθα Χριστὸς ἐκ τοῦ πατρὸς εἰς τὸν κόσμον ἀποστελλόμενος· ἐκεῖ, ἵνα ἐξαγάγῃ λαὸν ἐξ Αἰγύπτου θλιβόμενον, ὡδε Χριστός, ἵνα ῥύσῃται τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας καταπονουμένους· ἐκεῖ αἷμα ἀμνοῦ ὀλοθρευτοῦ ἦν ἀποτρόπαιον, ἐνταῦθα τοῦ ἀμνοῦ τοῦ ἀμώμου Ἰησοῦ Χριστοῦ τὸ αἷμα δαιμόνων καθέστηκε φυγαδευτήριο. ἐκεῖνος ὁ τύραννος κατεδίωκεν ἕως θαλάσσης τὸν παλαιὸν ἐκείνον

populum Hebraeorum populum obprimeret, deus Moysen misit, qui eos ex aerumnosa Aegyptiorum servitute educeret. Ac sanguine quidem agni postes ungebantur, ut domos sanguinis notam habentes vastator praeteriret, Hebraeorum vero populus miris plane modis in libertatem adsertus est. Ut vero liberatos hostis persecutus est et mare ipsis, mirum dictu, divisum conspexit, tamen ipse perrexit, vestigia vestigiis coniungens, extemploque submersus est maris rubri fluctibus obrutus.

3. Nunc mihi a veteribus ad nova, a figura ad veritatem transgredere. Illic Moyses in Aegyptum a deo mittitur, hic Christus, a patre in mundum delegatur; ibi, ut obpressum populum ex Aegypto educeret, hic Christus, ut laborantes in mundo sub onere peccati liberaret; illic agni sanguis vastatoris averruncatio fuit, hic agni immaculati Iesu Christi sanguis daemonum propulsatio exstitit. Rex ille veterem illum populum usque ad mare insecutus est, et te audax ille, impudens malorumque

λαόν, καὶ σοὶ ὁ ἰταμός, ὁ ἀναί-
σχυντος καὶ ἀρχέκακος οὗτος δαί-
μων ἕως αὐτῶν ἠκολούθει τῶν
σωτηρίων ναμάτων. ἐκεῖνος ὑπο-
βρύχιος γέγονεν ἐν θαλάσῃ, καὶ
οὗτος ἐν τῇ σωτηρίῳ ὕδατι ἀφα-
νίζεται.

4. Ἄλλ' ὅμως ἀκούεις τεταμένη
τῇ χειρὶ ὡς πρὸς παρόντα εἰπεῖν¹.
ἀποτάσσομαί σοι, σατανᾶ.
βούλομαι καί, τίνος ἔνεκεν ἴστασθε
πρὸς δυσμᾶς, εἰπεῖν· ἀναγκαῖον
γάρ. ἐπειδὴ τοῦ φαινομένου σκό-
τους τόπος αἱ δυσμαί, ἐκεῖνος δὲ
σκότος τυγχάνων ἐν σκότῳ ἔχει
καὶ τὸ κράτος, τούτου χάριν συμβο-
λικῶς πρὸς δυσμᾶς ἀποβλέποντες
ἀποτάσσεσθε τῷ σκοτεινῷ ἐκείνῳ
καὶ Ζοφερῷ ἄρχοντι.

Τί οὖν ὑμῶν ἕκαστος ἐστὼς
ἔλεγεν; ἀποτάσσομαί σοι, σατανᾶ,
σοὶ τῇ πονηρῇ καὶ ὠμοτάτῃ τυ-
ράννῳ, οὐκέτι σου δέδοικα, λέγων,
τὴν ἰσχύ. κατέλυσε γὰρ ταύτην
Χριστὸς αἵματός μοι καὶ σαρκὸς
κοινωνήσας, ἵνα διὰ τούτων καταρ-
γῇ θανάτῳ τὸν θάνατον, ὅπως
μὴ διὰ παντὸς ἔνοχος γένωμαι
δουλείας. ἀποτάσσομαί σοι τῇ
δολερῇ καὶ πανουργοτάτῃ ὄφει.
ἀποτάσσομαί σοι ἐπιβούλῳ ὄντι

princeps daemon ad salutare
usque fontes subsecutus est.
Ille in mari submersus est, et
iste in salutari aqua evanescit.

4. Veruntamen tibi praecipi
audis, ut extensa tamquam ad
praesentem manu dicas: Abren-
untio tibi, satana. Volo et,
quamobrem occidentem versus
stetis, dicere; necesse est
enim. Quoniam manifestarum
tenebrarum locus est occidens,
ille vero, cum ipse sit tenebrae,
etiam in tenebris imperium
habet, iccirco symbolice ad oc-
casum respicientes tenebricoso
illi et caliginoso principi abren-
untiat.

Quid igitur unusquisque ve-
strum stans dixit? Abrenuntio
tibi, satana, tibi maligno ac
dirissimo tyranno; non am-
plius, ais, timeo tuam po-
tentiam. Hanc enim dissolvit
Christus sanguinis et carnis
mecum particeps factus, ut per
haec mortem morte aboleret,
ut ne perpetuo obnoxius essem
servituti. Abrenuntio tibi cal-
lido et vaferrimo serpenti.

¹ Confer Ambros. de myst. 2, 7.

καὶ προσποιήσῃ φιλίας πράξαντι
πάσαν παρανομίαν καὶ ἐμποιήσαντι
τοῖς ἡμετέροις προγόνοις ἀποστα-
σίαν. ἀποτάσσομαί σοι, σατανᾶ,
τῷ πάσης κακίας δημιουργῷ καὶ
συνεργῷ.

5. Εἶτα ἐν δευτέρᾳ λέξει μαν-
θάνεις λέγειν· καὶ πᾶσι τοῖς
ἔργοις σου. ἔργα δὲ τοῦ σα-
τανᾶ πᾶσά ἐστιν ἡ^a ἁμαρτία, ἥ
καὶ ἀποτάσσεσθαι ἀναγκαῖον, ὥσπερ
καὶ τύραννόν τις ἀποφυγῶν πάν-
τως που καὶ τὰ τούτου ὄπλα ἀπέ-
φυγε. πᾶσα οὖν κατ' εἶδος ἁμαρ-
τία ἐγκατείλεται τοῖς τοῦ διαβόλου
ἔργοις. πλὴν τοῦτο ἴσθι, ὅτι, ὅσα
λέγεις, μάλιστα κατ' ἐκείνην τὴν
φρικωδεστάτην ὥραν, ἔγγραφα
ἐστὶ ἐν τοῖς τοῦ θεοῦ βιβλίοις·
ἐπειδὴν τοίνυν ἐναντίον τι δια-
πραττόμενος τούτοις ἦς, ὡς παρα-
βάτης κριθήσῃ. ἀποτάσσει τοίνυν
τοῖς ἔργοις τοῦ σατανᾶ, πᾶσαις
φημὶ πράξεσι καὶ ἐννοίαις παρὰ
λόγον γινομέναις^b.

6. Εἶτα λέγεις· καὶ πάσῃ τῇ
πομπῇ σου^c. πομπὴ δὲ δια-
βόλου ἐστὶ θεατρομανίαι^d καὶ

Abrenuntio tibi, qui insidiator
es et simulatione amicitiae om-
nem iniquitatem perpetrasti
proavisque nostris defectionem
inspirasti. Abrenuntio tibi, sa-
tana, cuiusvis improbitatis et
auctori et ministro.

5. Deinde in secunda for-
mula dicere discis: et omni-
bus operibus tuis. Opera sa-
tanae omne peccatum est, cui
abrenuntiare necesse est, quem-
admodum, si quis superbum re-
gem effugit, protinus arma quo-
que ipsius abiecit. Omne igitur
peccati genus diaboli operibus
accensetur. Verumtamen illud
te scire oportet, quaecumque
illa praesertim formidabili hora
dicis, in dei libris scripto con-
signata haberi; quando igitur
his quidpiam contrarii admi-
seris, ut praevaricator iudi-
caberis. Itaque renuntias sa-
tanae operibus, omnibus in-
quam actionibus et cogitationi-
bus, quae fiunt praeter ra-
tionem.

6. Postea dicis: et omni
pompaе tuae. Pompa vero
diaboli sunt theatrorum in-

^a om. Rupp cum *m* et *m*₂ — ^b ita Rupp cum *m*₂ et vindob.,
γιγνομέναις *m*, γενομέναις *Tou*. — ^c ita Lietzmann cum *m*, αὐτοῦ
cet. — ^d θέατρον μαγγανεῖαι Lietzmann cum *m*.

ἵπποδρομαίαι, κυνηγεσία καὶ πάσα τοιαύτη ματαιότης, ἧς εὐχόμενος ἐλευθερωθῆναι ὁ ἅγιος τῷ θεῷ λέγει. ἀπόστρεψον τοὺς ὀφθαλμούς μου τοῦ μὴ ἰδεῖν ματαιότητα. μὴ περισπούδαστός σοι ἔστω ἡ θεατρομανία, ἔνθα τὰς ἀσελγείας τῶν μίμων ὄψῃ, ὕβρεσι πεπραγμένας καὶ πάσῃ ἀσχημοσύνῃ, ἐκτεθλυσμένων τε ἀνδρῶν ἔμμανεῖς ὀρχήσεις· μήτε ἡ τῶν ἐν κυνηγίοις ἑαυτοὺς θηρίοις ἐκδιδόντων, ἵνα τὴν ἀθλίαν κόλακεύσωσι γαστέρα· οἱ, ἵνα κοιλίαν τροφαῖς θεραπεύσωσιν, αὐτοὶ γαστρὸς ἀτιθάσων ἀληθῶς τροφή γίνονται θηρίων, ἵνα δὲ δικαίως εἴπω, ὑπὲρ οἰκείου θεοῦ τῆς κοιλίας τὴν ἑαυτῶν ζωὴν κατὰ κρημνῶν^α μονομαχοῦσι. φεύγε καὶ τὰς ἵπποδρομίας, τὸ ἔμμανες θέαμα καὶ ψυχὰς ἐκτραχηλίζον· ταῦτα γὰρ πάντα πομπή ἐστι τοῦ διαβόλου.

7. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐν εἰδωλικάις^β πανηγύρεσι κρεμύμενα, ἔσθ' ὅτε

saniae, equorum cursus, venationes in circo et reliqua huiusmodi vanitas, qua ut liberetur, precans sanctus deo dicit: *Averte oculos meos, ne videant vanitatem.* Ne tibi cordi sit theatri insania, ubi conspicias mimorum petulantias omni contumelia et dedecore abundantes atque effeminatorum virorum saltationes effrenatas; neve illorum insaniae studeas, qui in circensibus venationibus sese feris exponunt, ut infelicem alvum demulceant; qui, ut ventrem alimentis deleniant, ipsi revera ventris immitium bestiarum pabulum fiunt atque, ut rectius dicam, pro ventre, quem unum deum noverunt, suam vitam quasi in praecipitium abicientes singularibus certaminibus depugnant. Fuge etiam equorum curricula, quod prorsus insanum est spectaculum animasque praecipites agit; haec enim omnia diaboli sunt pompa.

7. Sed et illa, quae in idolorum sollemnitatibus suspendi

^α τὴν ἑαυτῶν ζωὴν μετὰ κρημνῶν *om. m, uncis includit Rupp.*

— ^β εἰδωλείοις καὶ *Lietzmann*, εἰδωλίοις καὶ *m.*

κρέα ἢ ἄρτοι ἢ ἄλλα τοιαῦτα¹, μιν ἀνέχοντα τῇ τῶν παμμιάρων ἐπικλήσει δαιμόνων, τῇ τοῦ διαβόλου πομπῇ ἐγκαταλέγεται. ὥσπερ γὰρ ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος τῆς εὐχαριστίας πρὸ τῆς ἁγίας ἐπικλήσεως² καὶ προσκυνητῆς τριάδος ἄρτος ἦν καὶ οἶνος λιτός, ἐπικλήσεως δὲ γενομένης ὁ μὲν ἄρτος γίνεται σῶμα Χριστοῦ, ὁ δὲ οἶνος αἷμα Χριστοῦ, τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον τὰ τοιαῦτα βρώματα τῆς πομπῆς τοῦ σατανᾶ, τῇ ἰδίᾳ φύσει λιτὰ ὄντα, τῇ ἐπικλήσει τῶν δαιμόνων βέβηλα γίνεται.

8. Μετὰ ταῦτα λέγεις· καὶ πάσῃ τῇ λατρείᾳ σου. λατρεία δέ ἐστι διαβόλου ἢ ἐν εἰδωλείοις εὐχή, τὰ πρὸς τιμὴν γινόμενα τῶν^β ἀψύχων εἰδώλων, τὸ ἄπτειν λύχνους ἢ θυμιάν παρὰ πηγὰς ἢ ποταμούς, ὥς τινες ἀπ' ὄνειράτων ἢ ἐκ δαιμόνων ἀπατηθέντες ἐπὶ τούτους^γ διέβησαν, οἰόμενοι καὶ σωματικῶν παθῶν τὴν ἴασιν εὐ-

solent, sive carnes sive panes vel alia eiusdem modi, impurissimorum daemonum invocatione contaminata, diaboli pompae accensentur. Quemadmodum enim panis et vinum eucharistiae ante sanctam adorandae trinitatis invocationem communis panis et vinum erat, invocatione autem facta panis fit corpus Christi et vinum sanguis Christi, ita et huiusmodi esculenta ad pompam satanae pertinentia, cum ex natura sua communia sint, invocatione daemonum profana redduntur.

8. Post haec dicis: Et omni cultui tuo. Cultus diaboli est habita in idolorum delubris supplicatio, quae ad honorem inanimorum simulacrorum fiunt, accendere lucernas aut odoribus suffire ad fontes vel fluvios, quemadmodum nonnulli somniis aut daemonum fraude delusi ad eos acces-

^α πρὸ τῆς ἐπικλήσεως τῆς ἁγίας *Rupp cum m.* — ^β *om. Rupp.*
— ^γ τοῦτο *Rupp cum m.*, ἐπὶ τούτους διέβησαν *deest in compluribus codd.*

¹ In sollemnitatibus idolorum publici mercatus frequentes erant. —
² Ἐπικλήσις hoc loco totam precem eucharisticam significat, non eam partem, qua in orientalibus liturgiis post verba biblica institutionis ss. sacramenti spiritus sanctus super oblata invocatur.

ρήσειν, ἢ τοιαῦτα· μὴ τοίνυν αὐτὰ μετέλθης. οἰωνοσκοπία, μαντεία, κληδονισμοὶ ἢ περιάμματα ἢ ἐν πετάλοις ἐπιγραφαί¹, μαγείαι ἢ ἄλλαι κακοτεχνίαι καὶ ὅσα τοιαῦτα, λατρεῖαί εἰσι² διαβόλου. φεῦγε οὖν ταῦτα· ἐὰν γὰρ τούτοις ὑποπέσης μετὰ τὴν ἀποταξιν τοῦ σατανᾶ καὶ τὴν πρὸς τὸν Χριστὸν σύνταξιν, πικροτέρου πειρασθήσῃ τοῦ τυράννου, ἴσως ὥς οἰκεῖον περιέποντος πάλαι καὶ τῆς πικρᾶς ἀνιέντος σε δουλείας, νῦν δὲ σφόδρα παρὰ σοῦ καταπικρανθέντος· καὶ τοῦ Χριστοῦ στερηθήσῃ κάκεινου πειρασθήσῃ.

Οὐκ ἤκουσας παλαιᾶς ἱστορίας τὰ περὶ τοῦ Λὼτ ἡμῖν καὶ τῶν τούτου θυγατέρων διηγουμένης; οὐχὶ αὐτὸς μὲν σέσωσται μετὰ τῶν θυγατέρων, ἐπειδὴ τὸ ὄρος κατεΐληφεν, ἡ δὲ τούτου γυνὴ στήλη γέγονεν ἄλός, ἐστηλιτευμένη δι' αἰῶνος² ἔχουσα τῆς πονηρᾶς προαιρέσεως καὶ ὑποστροφῆς τὴν μνήμην; πρόσεχε τοίνυν σεαυτῷ, καὶ μὴ στρέφου πάλιν εἰς τὰ

² λατρεία ἐστὶ *Lietzmann cum m.*

¹ Damnat auctor laminas certis characteribus vel figuris signatas, quas pagani et Christiani superstitionibus paganis infecti amuletorum loco in suis vel parvulorum collis suspendebant. — ² Sap. 10, 7.

serunt, opinati se ibi corporis quoque infirmitatum medelam reperturos, vel alia huius generis. Ne igitur hisce studeas. Augurium, divinatio, omina-tiones, aut amuleta aut in laminis inscriptiones, magiae aliaeve malae artes, quaeque illis similia, cultus sunt diaboli. Haec igitur fuge; si enim illis succubueris, postquam satanae renuntiasti et Christo te adiunxisti, crudeliorem tyrannum experieris, qui olim fortassis te ut familiarem tractabat duramque tibi servitutem remittebat, nunc vero vehementer a te est exacerbatus: et Christo privaberis et illum experieris.

Numquamne audiisti, quae nobis vetus historia de Lot eiusque filiabus narret? Nonne ipse quidem cum filiabus incolumis servatus est, cum in montem evasisset, eius autem uxor statua salis effecta est, in aeternum monumentum posita, quae pravi adfectus et intempestivae conversionis memoriam haberet? Proinde ad-

ὀπίσω, βαλὼν τὴν χεῖρα ἐπ' ἄροτρον¹ καὶ στρέφων πάλιν εἰς τὴν ἄλμυράν τοῦ βίου τούτου πράξιν· ἀλλὰ φεύγε εἰς τὸ ὄρος πρὸς Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν τηθέντα λίθον ἄνευ χειρῶν καὶ τὴν οἰκουμένην πληρώσαντα².

9. Ὅτε οὖν τῷ σατανᾷ ἀποτάττη, πᾶσαν τὴν πρὸς αὐτὸν πατῶν διαθήκην, λύεις^a τὰς παλαιὰς πρὸς τὸν ἄδην συνθήκας, ἀνοίγεται σοι ὁ παράδεισος τοῦ θεοῦ, ὃν ἐφύτευσε κατὰ ἀνατολάς, ὃθεν διὰ τὴν παράβασιν ἐξόριστος γέγονεν ὁ ἡμέτερος προπάτωρ. καὶ τούτου σύμβολον τὸ στραφῆναί σε ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολήν, τοῦ φωτὸς τὸ χωρίον. τότε σοι ἐλέγετο εἰπεῖν· πιστεύω εἰς τὸν πατέρα καὶ εἰς τὸν υἱὸν καὶ εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα καὶ εἰς ἓν βάπτισμα μετανοίας. περὶ ὧν ἐν ταῖς προτέραις κατηχήσεσιν, ὡς ἡ τοῦ θεοῦ χάρις ἔδωκεν, ἐν πλάτει σοι εἴρηται.

10. Τούτοις οὖν ἀσφαλιζόμενος τοῖς λόγοις νῆφε. ὁ γὰρ ἀντίδικος ἡμῶν διάβολος, καθὼς ἀρτί-

tende tibi ipse neve rursum retro convertaris, ut, cum ad aratrum manum miseris rursus ad salsam huius vitae conversationem te vertas; verum in montem fuge ad Iesum Christum, illum sine manibus excisum lapidem, qui totum orbem replevit.

9. Quando igitur satanae renuntias, omne cum illo pactum calcans vetera cum inferno foedera dissolvīs, aperitur tibi dei paradisus, quem ad orientem plantavit, ex quo propter peccatum primus noster parens exsul factus est. Et huius rei symbolum est, quod ab occasu ad ortum, qui lucis est regio, te convertisti. Tunc dicere iussus es: Credo in patrem et in filium et in sanctum spiritum et in unum baptismum paenitentiae. Quibus de rebus in prioribus catechesibus, quantum dei gratia concessit, proluxius tibi disseruimus.

10. His igitur praemunitus sermonibus vigila. Adversarius enim noster diabolus, ut modo

^a ita Lietzmann cum m, πάντως διαθήκην λύσας ceteri.

¹ Luc. 9, 62. — ² Dan. 2, 34.

ως ἀνέγνωσται, ὡς λέων ὠρυόμενος περιπατεῖ, ζητῶν, τίνα καταπίη¹. ἀλλ' ἐν μὲν τοῖς πρὸ τούτου χρόνοις κατέπιεν ὁ θάνατος ἰσχύσας· ἐπὶ δὲ τοῦ ἁγίου τῆς παλιγγενεσίας λουτροῦ ἀφείλεν ὁ θεὸς πᾶν δάκρυον ἀπὸ παντὸς προσώπου. οὐκ ἔτι γὰρ πενθήσεις, ἐκδεδυμένος τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ πανηγυρίσεις, ἐνδεδυμένος τὸ ἱμάτιον σωτηρίου Ἰησοῦν Χριστόν².

11. Καὶ ταῦτα ἐν τῷ ἐξωτέρῳ ἐγίνετο οἴκῳ. θεοῦ δὲ θέλοντος, ὅταν ἐν ταῖς ἐξῆς μυσταγωγίαις εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων εἰσέλθωμεν, ἐκεῖ εἰσόμεθα τῶν αὐτόθι ἐπιτελουμένων τὰ σύμβολα. τῷ δὲ θεῷ πατρὶ ἡ δόξα, κράτος, μεγαλυσύνη σὺν υἱῷ καὶ ἁγίῳ πνεύματι, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν.

lectum est, tamquam leo rugiens circuit, quaerens quem devoret. Verum superioribus temporibus devorabat mors praevalens; sancto vero regenerationis lavacro abstulit deus omnem lacrimam ab omni facie. Non enim lugebis amplius, exuto vetere homine, sed potius festos dies ages, ut veste salutis indutus Iesu Christo.

11. Et haec quidem in exteriore aede sunt gesta. Deo autem volente, cum in proximis mystagogiis in sancta sanctorum ingressi erimus, ibi earum rerum, quae illic peraguntur, symbola cognoscemus. Deo vero patri sit gloria, imperium, magnificentia cum filio et sancto spiritu, in saecula saeculorum. Amen.

Κατήχησις μυσταγωγικὴ δευτέρα.

Περὶ βαπτίσματος.

Καὶ ἀνάγνωσις ἐκ τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς ἀπὸ τοῦ „ἡ ἀγνοεῖτε ὅτι ὅσοι ἐβαπτίσθημεν εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν“ ἕως

Catechesis mystagogica secunda.

De baptismo.

Et lectio ex epistula ad Romanos ab illo loco *An ignoratis quia quicumque baptizati sumus in Christum Iesum in mortem ipsius baptizati su-*

¹ 1 Petr. 5, 8. — ² Rom. 13, 14: Ἐνδύσασθε τὸν κύριον Ἰησοῦν Χριστόν.

τοῦ „οὐ γάρ ἐστε ὑπὸ νόμον, ἀλλ’
ὑπὸ χάριν“ [6, 3—14]

mus usque ad haec verba
*Non enim estis sub lege, sed
sub gratia* [6, 3—14].

1. Χρήσιμα ἡμῖν αἱ καθ’
ἡμέραν μυσταγωγίαι καὶ διδασκα-
λῖαι καινότεραι, καινοτέρων οὖ-
σαι πραγμάτων¹ ἀπαγγελτικάι,
καὶ μάλιστα ὑμῖν, τοῖς ἀνακαι-
νισθεῖσιν ἀπὸ παλαιότητος εἰς
καινότητα. Διὰ τοῦτο ἀναγκαίως
ὑμῖν παραθήσομαι τὰ ἐξῆς τῆς
χθεςινῆς μυσταγωγίας, ἵνα μά-
θητε, τίνων ἦν σύμβολα τὰ ὑφ’
ὑμῶν ἐν τῷ ἐσωτέρῳ οἴκῳ γε-
νόμενα.

1. Utiles nobis sunt cotidia-
nae mystagogiae novaeque
semper doctrinae novarum re-
rum enuntiatrices, ac vobis
praesertim, qui a vetustate in
novitatem renovati estis. Prop-
terea hesternae vobis institu-
tionis consequentia necessario
vobis adponam, ut addiscatis,
quarum rerum symbola fuerint
illa, quae a vobis in interiore
aede peracta sunt.

2. Εὐθὺς οὖν εἰσελθόντες ἀπε-
δύεσθε τὸν χιτῶνα², καὶ τοῦτο
ἦν εἰκὼν τοῦ τὸν παλαιὸν ἄνθρω-
πον ἀποδύεσθαι σὺν ταῖς πράξε-
σιν. ἀποδυθέντες γυμνοὶ ἦτε,
μιμούμενοι καὶ ἐν τούτῳ τὸν ἐπὶ
στραυροῦ γυμνωθέντα Χριστόν,
καὶ τῇ γυμνότητι ἀπεκδυσάμενον
τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας, καὶ
μετὰ παρρησίας³ ἐν τῷ ξύλῳ
θρίαμβεύσαντα³. ἐπειδὴ γὰρ τοῖς
μέλεσι τοῖς ὑμετέροις ἐνεφώλευον
αἱ ἀντικείμεναι δυνάμεις, οὐκ ἔτι
φορεῖν ὑμῖν ἔξεστι τὸν παλαιὸν
ἐκεῖνον χιτῶνα, οὐ τοῦτον πάντως

2. Ut primum igitur ingressi
estis, tunicam exuistis; quae
veteris hominis cum actibus
suis exspoliati imago erat.
Exuti nudi eratis, in hoc quo-
que nudatum in cruce Chri-
stum imitantes, qui ea nuditate
principatus et potestates ex-
spoliavit deque illis confidenter
triumphum in ligno egit. Quo-
niam enim in membris vestris
delitescabant adversariae po-
testates, non licet vobis am-
plius veterem illam tunicam
gestare; haudquaquam eam

^a παρρησίᾳ *Rupp sine causa.*

¹ i. e. sacramentorum, quae pridie paschatis administrabantur. —

² Baptizandi tunicam exuebant, ita ut omnino nudi toto corpore un-
gerentur et in piscinam intrarent. — ³ Col. 2, 15.

λέγω τὸν αἰσθητόν, ἀλλὰ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον τὸν φθειρόμενον ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῆς ἀπάτης¹. ὃν μὴ εἶη πάλιν ἐνδύσασθαι τῇ ἁπαξ τοῦτον ἀποδυσάμενῃ ψυχῇ, ἀλλὰ λέγειν κατὰ τὴν ἐν τῷ ἄσματι τῶν ἁσμάτων τοῦ Χριστοῦ νύμφην· „ἐξεδυσάμην τὸν χιτῶνά μου, πῶς ἐνδύσομαι αὐτόν“²; ὧ θαυμασίῳ πράγματος· γυμνοὶ ἦτε ἐν ὄψεσι πάντων καὶ οὐκ ἠσχύνεσθε. ἀληθῶς γὰρ μίμημα ἐφέρετε τοῦ πρωτοπλάστου Ἀδάμ, ὃς ἐν τῷ παραδείσῳ γυμνὸς ἦν καὶ οὐκ ἠσχύνετο.

3. Εἴτα ἀποδυθέντες ἐλαίῳ ἠλείφεσθε ἐπορκιστῷ³ ἀπ' ἄκρων τριχῶν κορυφῆς ἕως τῶν κάτω, καὶ κοινωνοὶ ἐγίνεσθε τῆς καλλιελαίου Ἰησοῦ Χριστοῦ. ἐκκοπέντες γὰρ ἐκ τῆς ἀγριελαίου ἐνεκεντρίζεσθε εἰς τὴν καλλιέλαιον καὶ κοινωνοὶ ἐγίνεσθε τῆς πίότητος τῆς ἀληθινῆς ἐλαίας. τὸ οὖν ἐπορκιστὸν ἔλαιον σύμβολον ἦν τῆς κοινωνίας τῆς πίότητος τοῦ Χριστοῦ, φυγαδευτήριον τυγχάνον παντὸς ἵχνους ἀντικειμένης ἐνεργείας. ὥσπερ γὰρ τὰ ἐμφυσήματα τῶν ἁγίων καὶ ἡ τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ ἐπίκλησις ὥσπερ σφοδρότατῃ φλόξ καίει καὶ ἐκδιώκει

sed veterem hominem, qui corrumpitur in desideriiis erroris. Quem ne iterum induat, quae semel exuit, anima, sed dicat cum sponsa Christi in Cantico canticorum: *Exspoliavi me tunica mea, quomodo induar illa?* O rem admirandam! Nudi eratis in omnium conspectu nec erubesceratis. Revera enim primi parentis Adam dico, quae sensibus percipitur, imaginem ferebatis, qui in paradiso nudus erat nec erubescerat.

3. Deinde vero exuti exorcizato oleo perungebamini a summis verticis capillis usque ad infima et participes facti estis. sinceræ olivæ Iesu Christi. Excisi enim ex oleastro inserti estis in sinceram olivam et consortes effecti estis pinguedinis verae olivæ. Exorcizatum igitur oleum symbolum erat communicationis pinguedinis Christi, quod quidem omne adversariae potestatis vestigium fugat. Quemadmodum enim insufflationes sanctorum et invocatio nominis dei flammæ instar vehementis-

¹ Eph. 4, 22. — ² Cant. 5, 3. — ³ Formulam, qua benedicebatur hoc oleum, habes in Const. apost. VII 42.

δαίμονας, οὕτω καὶ τὸ ἐπορκιστὸν τοῦτο ἔλαιον ἐπικλήσει θεοῦ καὶ εὐχῇ δύναμιν τηλικαύτην λαμβάνει, ὥστε οὐ μόνον καίον τὰ ἴχνη τῶν ἁμαρτημάτων ἀποκαθαίρειν, ἀλλὰ καὶ πάσας ἀοράτους τοῦ πονηροῦ ἐκδιώκειν τὰς δυνάμεις.

4. Μετὰ ταῦτα ἐπὶ τὴν ἀγίαν τοῦ θεοῦ βαπτίσματος ἐχειραγωγῆσθε κολυμβήθραν, ὡς ὁ Χριστὸς ἀπὸ τοῦ σταυροῦ ἐπὶ τὸ προκείμενον μνῆμα. καὶ ἡρωτᾶτο ἕκαστος, εἰ πιστεύει εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἀγίου πνεύματος. καὶ ὡμολογήσατε τὴν σωτήριον ὁμολογίαν, καὶ κατεδύετε τρίτον εἰς τὸ ὕδωρ¹ καὶ ἀνεδύετε πάλιν^a, καὶ ἐνταῦθα διὰ συμβόλου τὴν τριήμερον τοῦ Χριστοῦ αἰνιττόμενοι ταφήν. καθάπερ γὰρ ὁ σωτὴρ ἡμῶν τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς γῆς ἐποίησεν², οὕτω καὶ ὑμεῖς ἐν τῇ πρώτῃ ἀναδύσει τὴν πρώτην ἐμμεῖσθε τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ γῇ ἡμέραν καὶ τῇ καταδύσει τὴν νύκτα· ὥσπερ γὰρ ὁ ἐν νυκτὶ οὐκέτι βλέπει, ὁ δὲ ἐν ἡμέρᾳ

simae daemones urit et expellit, ita exorcizatum illud oleum ex invocatione dei et oratione tantam vim sumit, ut non modo urendo peccatorum vestigia depurget, verum etiam omnes invisibiles mali spiritus vires in fugam convertat.

4. Postea ad sanctam divini baptismatis piscinam deducti estis, uti Christus a cruce ad destinatum sepulcrum. Et interrogatus est unusquisque, utrum crederet in nomen patris et filii et spiritus sancti. Confessique estis salutarem confessionem ac demersi estis tertio in aquam rursumque emersitis, hic quoque in imagine triduanam Christi significantes sepulturam. Sicut enim salvator noster tres dies et tres noctes in ventre terrae iegit, sic et vos in prima emersione primum, quem in terra Christus peregat, diem et in immersione noctem imitati estis; nam sicut, qui nocte degit, non amplius videt, qui

^a πάλιν ἀνεδύετε *Rupp sine causa.*

¹ Ex his verisimile fit, etiam Hierosolymis, ut erat Mediolanii (cfr. Ps.-Ambros. de sacr. II 7, 20 et Ambros. de myst. 5, 28), formam baptismi eam fuisse, ut baptizans ter interrogaret: 'Credis in deum patrem' etc. et baptizandus responderet: 'Credo'. — ² Matth. 12, 40.

ἐν φωτὶ διάγει, οὕτως ἐν τῇ καταδύσει ὡς ἐν νυκτὶ οὐδὲν ἑωράτε, ἐν δὲ τῇ ἀναδύσει ὡς ἐν ἡμέρᾳ ἐτυγχάνετε ὄντες. καὶ ἐν τῷ αὐτῷ ἀπεθνήσκετε καὶ ἐγεννάσθε, καὶ τὸ σωτήριον ἐκείνο ὕδωρ καὶ τάφος ὑμῖν ἐγίνετο καὶ μήτηρ. καὶ ὅπερ Σαλομὼν ἐπὶ ἄλλων εἶρηκε, τοῦτο ἀρμόσαι ἂν ὑμῖν. ἐκεῖ μὲν γὰρ ἔλεγε· „καιρὸς τοῦ τεκεῖν καὶ καιρὸς τοῦ ἀποθανεῖν“¹. ἐφ’ ὑμῖν δὲ τὸ ἀνάπαλιν· καιρὸς τοῦ ἀποθανεῖν καὶ καιρὸς τοῦ γεννηθῆναι. καὶ εἷς καιρὸς ἀμφοτέρων τούτων ποιητικός, καὶ σύνδρομος ἐγίνετο τῷ θανάτῳ ἢ γέννησιν ἢ ὑμετέρα.

5. Ὡς ξένου καὶ παραδόξου πράγματος· οὐκ ἀληθῶς ἀπεθάνομεν, οὐδ’ ἀληθῶς ἐτάφημεν οὐδ’ ἀληθῶς σταυρωθέντες ἀνέστημεν, ἀλλ’ ἐν εἰκόνι ἢ μίμησις, ἐν ἀληθείᾳ δὲ ἡ σωτηρία. Χριστὸς ὄντως ἐσταυρώθη καὶ ὄντως ἐτάφη καὶ ἀληθῶς ἀνέστη, καὶ πάντα ἡμῖν ταῦτα κεχάρισται, ἵνα τῇ μιμῇσι τῶν παθημάτων αὐτοῦ κοινωνήσαντες ἀληθείᾳ τὴν σωτηρίαν κερδήσωμεν. ὧ φιλανθρωπίας ὑπερβαλλούσης· Χριστὸς ἐδέξατο ἐπὶ τῶν ἀχράντων αὐτοῦ χειρῶν καὶ ποδῶν ἡλούς καὶ ἡλ-

vero die, in lumine versatur, sic in submersione tamquam nocte nihil vidistis, in emersione vero tamquam die versati estis. Eodemque momento et mortui et nati estis, illaque unda salutaris et sepulcrum vobis et mater effecta est. Et quod de aliis rebus Salomon dixit, vobis optime nescio an conveniat. Etenim ibi dixit: *Tempus pariendo et tempus moriendo*; at vobis e converso: *Tempus moriendo et tempus nascendi*. Unum tempus utrumque hoc effecit, et cum morte nativitas vestra concurrit.

5. O rem novam atque mirificam! Non sumus re vera mortui neque re vera sepulti, neque re vera in crucem acti resurreximus, sed in imagine imitatio, in veritate autem salus. Christus vere crucifixus et vere sepultus est et vere resurrexit, et haec omnia per gratiam nobis sunt impartita, ut per imitationem participes passionum eius effecti in veritate salutem lucraremur. O exuberantem in homines amorem! Christus purissimus

¹ Eccl. 3, 2.

γῆσε, κάμοι^a ἀναληγῆ καὶ ἀπονητὶ διὰ τῆς τοῦ ἄλγους κοινωvίας χαρίζεται τὴν σωτηρίαν.

6. Μηδεὶς οὖν νομιζέτω τὸ βάπτισμα ἀφέσεως ἁμαρτιῶν μόνον ἀλλὰ καὶ υἰοθεσίας χάριν τυγχάνειν, ὡς τὸ Ἰωάννου ἐτύγχανε βάπτισμα μόνης ἀφέσεως ἁμαρτιῶν παρεκτικόν¹. ἀλλ' ἀκριβῶς εἰδόντων ἡμῶν, ὅτι ὡς ἐστὶν ἁμαρτημάτων καθαρτήριον καὶ πνεύματος ἁγίου δωρεᾶς πρόξενον, οὕτω καὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ παθημάτων ἀντίτυπον². διὰ τοῦτο

^a καὶ μοι *Του*.

manibus ac pedibus suis clavos excepit et dolorem passus est, et mihi doloris laborisque exsorti per dolorum suorum communicationem salutem largitur.

6. Nemo ergo existimet baptismum in remissionis peccatorum dumtaxat ac praeterea in adoptionis gratia consistere, sicut erat Iohannis baptismum, quod solam peccatorum remissionem conferebat. Non enim ignoramus illud, sicut est peccatorum medicamentum et spiritus sancti gratiae communicatio, ita Christi pas-

¹ Putat s. Cyrillus (etiam ca. 3, 7) remissionem peccatorum Iohannis quoque baptismo conlatam esse. Hoc et alii patres docuere. (Eus. demonstr. IX 5; Hilar. in ps. 118, litt. 3, 5; Ambros. in ps. 37 nr. 3; Basil. hom. 13 (in bapt.), 1: Ἐκεῖνο εἰσαγωγικόν τὸ βάπτισμα, τοῦτο τελειωτικόν· ἐκεῖνο ἁμαρτίας ἀναχώρησις, τοῦτο οἰκείωσις πρὸς θεόν). S. Augustinus fluctuat (de bapt. V 10, 12), 'Quapropter quamquam ita credam, baptizasse Iohannem in aqua paenitentiae in remissionem peccatorum, ut ab eo baptizatis in spe remitterentur peccata, reipsa vero in domini baptismo id fieret ..., tamen ne quisque contendat etiam in baptismo Iohannis dimissa esse peccata, sed aliquam ampliorem sanctificationem eis, quos iussit Paulus denuo baptizari (Act. 19, 3—5), per baptismum Christi esse conlatam, non ago pugnaciter'. S. Hieronymus aperte docet (adv. Lucif. c. 7) Iohannis baptismo peccata dimissa non esse, sed futuram per Christum remissionem praefiguratam esse. Vide Schwane, Dogmengeschichte II² 740 squ.

² Tres distinguit s. doctor baptismi christiani effectus: peccatorum remissionem, adoptionis divinae gratiam, Christi passionum consortium. Sed quomodo differt adoptio divina a remissione peccatorum? Touttée

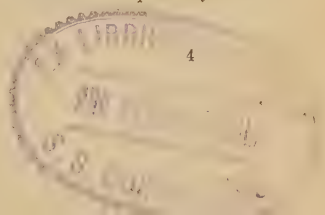
γάρ καὶ Παῦλος ἀρτίως βοῶν ἔλεγεν· „ἢ ἀγνοεῖτε, ὅτι, ὅσοι ἐβαπτίσθημεν εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν, εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν; συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον“. ταῦτα ἔλεγε πρὸς διατεθέντας, ὡς ἀφέσεως ἁμαρτημάτων καὶ υἰοθεσίας προξενητικὸν τὸ βάπτισμα, οὐκ ἔτι δὲ καὶ τῶν ἀληθινῶν τοῦ Χριστοῦ παθημάτων ἐν μιμῆσει ἔχει τὴν κοινωνίαν.

7. Ἵνα οὖν μάθωμεν, ὅτι, ὅσα ὁ Χριστὸς ὑπέμεινε, δι' ἡμᾶς καὶ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν ἐν ἀληθείᾳ καὶ οὐκ ἐν δοκῇσι ταῦτα

sionum antitypum esse. Propterea enim et Paulus modo clamans dixit: *An ignoratis quia, quicumque baptizati sumus in Christum Iesum, in mortem eius baptizati sumus? consepulti ergo ei sumus per baptismum in mortem.* Haec ad eos dicebat, qui putabant, remissionem quidem peccatorum et adoptionem baptismo conferri, non autem etiam verarum Christi passionum participationem secundum imitationem quandam eodem contineri.

7. Ut igitur disceremus, Christum, quaecumque perpassus est, haec propter nos et propter nostram salutem re

(prolegomena in s. Cyrilli opera, diss. III, p. CXCVI, apud Migne p. gr. 33, 234 squ.) adoptionem ita interpretatur, ut sit obsignatio per sacrum chrisma facta; cuius sententiae rationes adfert, a) quod sacrum chrismatis sacramentum primis temporibus simul cum baptismo administrari solebat; b) quod ipse Cyrillus in catechesi mystica 2, 6 'adoptionis gratiam' et 'sancti spiritus donum' pro una eademque re habere videtur. Touttaei sententiam impugnavit J. Marquardt in libro: S. Cyrillus Hieros. baptismi, chrismatis, eucharistiae mysteriorum interpres (Lipsiae 1882), p. 40 s. Iam vero Schwane adoptionem, de qua Cyrillus loquitur, ita explicat (l. l. 742): „Man wird daher nicht fehlgreifen, wenn man unter der Sohnschaft Gottes, welche dem Menschen erst durch die christliche Taufe zuteil werden soll, bei Cyrill wenigstens eine besondere Teilnahme an der Sohnschaft des menschgewordenen Logos und daher auch das Anrecht auf die sofortige himmlische Vereinigung mit ihm nach dem Tode versteht.“ Equidem cum Touttaeo facio, cui etiam ea favent, quae Cyrillus in catechesi myst. 3, 1 disputat.

πέπονθε καὶ ἡμεῖς κοινωνοὶ αὐ-
τοῦ τῶν παθημάτων γινόμεθα,
μετὰ πάσης ἐβόα Παῦλος τῆς
ἀκριβείας· „εἰ γὰρ σύμφυτοι γε-
γόναμεν τῷ ὁμοιώματι τοῦ θανα-
τάτου αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνα-
στάσεως ἐσόμεθα“¹. καλῶς δὲ
καὶ τὸ „σύμφυτοι“· ἐπεὶ γὰρ
ἐνταῦθα πεφύτεται ἡ ἄμπελος ἡ
ἀληθινή, καὶ ἡμεῖς, κοινωνία τοῦ
βαπτίσματος τοῦ θανάτου σύμ-
φυτοι αὐτοῦ γεγόναμεν. ἐπίστη-
σον δὲ μετὰ πολλῆς πρόσοχῆς τὸν
νοῦν τοῖς τοῦ ἀποστόλου λόγοις.
οὐκ εἶπεν, εἰ γὰρ σύμφυτοι γε-
γόναμεν τῷ θανάτῳ, ἀλλὰ, τῷ
ὁμοιώματι τοῦ θανάτου. ἀλη-
θῶς γὰρ ἐπὶ Χριστοῦ θάνατος,
ἀληθῶς γὰρ ἐχωρίζετο τοῦ σώ-
ματος ἡ ψυχὴ· καὶ ἀληθινὴ
ταφή, ἐν σινδόνι γὰρ καθαρῶ
τὸ ἅγιον αὐτοῦ σῶμα εἰλεῖτο,
καὶ πάντα ἀληθῶς ἐν αὐτῷ συνέ-
βαιεν. ἐπὶ δὲ ὑμῶν θανάτου
μὲν καὶ παθημάτων ὁμοίωμα,
σωτηρίας δὲ οὐχ ὁμοίωμα, ἀλλὰ
ἀλήθεια.

8. Ταῦτα διδασκόμενοι αὐτάρ-
κως κατέχετε διὰ τῆς μνήμης
παρακαλῶ, ἵνα καὶ γὰρ ὁ ἀνάξιος
ἐπὶ ὑμῶν λέγω· „ἀγαπῶ δὲ ὑμᾶς,
ὅτι πάντοτέ μου μέμνησθε καὶ
τὰς παραδόσεις, ἃς παρέδωκα

vera sustinuisse, non specie
tantum, nosque passionum eius
participes fieri, Paulus summa
diligentia clamavit: *Si enim
complantati facti sumus simili-
tudini mortis eius simul et re-
surrectionis erimus*. Praeclare
vero illud 'complantati'; quo-
niam enim hic planata est
vitis vera, et nos communi-
catione baptismi mortis com-
plantati illi facti sumus. Ad-
verte ergo multa cum ad-
tentione animum ad apostoli
verba. Non dixit: 'si enim
complatati illi facti sumus
morte', sed: 'similitudine mor-
tis'. Vere enim mors in
Christo, vere enim anima ejus
a corpore divisa fuit; et vera
sepultura, nam in sindone
munda sanctum eius corpus in-
volutum est, vereque omnia in
ipso acciderunt. At vobis mor-
tis quidem est et passionum si-
militudo, salutis vero non simi-
litudo, sed veritas.

8. Haec satis edocti me-
moriam quaeso retinere studea-
tis, ut et ego, licet indignus, de
vobis dicam: *Diligo autem vos,
quod semper mei memores estis
et praecepta, quae tradidi*

¹ Rom. 6, 5.

ὑμῖν, κατέχετε¹. δυνατὸς δέ ἐστιν ὁ θεός, ὁ παραστήσας ὑμᾶς ὡς ἐκ νεκρῶν ζῶντας, δοῦναι ὑμῖν ἐν καινότητι ζωῆς περιπατεῖν· ὅτι αὐτῷ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος νῦν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας. ἀμήν.

vobis, tenetis. Potens vero est deus, qui vos tamquam ex mortuis vivos repraesentavit, dare vobis, ut in novitate vitae ambuletis; quoniam ipsi gloria et imperium nunc et in saecula. Amen.

Κατήχησις μυσταγωγικὴ
τρίτη.

Περὶ χρίσματος.

Καὶ ἀνάγνωσις ἐκ τῆς Ἰωάννου καθολικῆς πρώτης ἐπιστολῆς ἀπὸ τοῦ „καὶ ὑμεῖς χρίσμα ἔχετε ἀπὸ τοῦ θεοῦ καὶ οἴδατε πάντα“, ἕως τοῦ „καὶ μὴ αἰσχυνθῶμεν ἀπ’ αὐτοῦ ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ“ [2, 20—28].

1. Εἰς Χριστὸν βεβαπτισμένοι καὶ Χριστὸν ἐνδυσάμενοι σύμμορφοι γεγονάτε τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ. προορίσας γὰρ ἡμᾶς ὁ θεὸς εἰς υἰοθεσίαν, συμμόρφους ἐποίησε τοῦ σώματος τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ· μέτοχοι οὖν τοῦ Χριστοῦ γενόμενοι χριστοὶ εἰκότως καλεῖσθε, καὶ περὶ ὑμῶν ἔλεγεν ὁ θεός· „μὴ ἅψασθε τῶν χριστῶν μου“². Χριστοὶ δὲ γεγονάτε τοῦ ἁγίου πνεύματος τὸ ἀντίτυπον δεξάμενοι, καὶ πάντα εἰ-

Catechesis mystagogica
tertia.

De chrismate.

Et lectio ex prima Iohannis epistola catholica ab his verbis: *Et vos unctionem habetis a deo et nostis omnia*, usque ad ista: *Et non confundamur ab eo in adventu eius* [2, 20—28].

1. In Christum baptizati et Christum induti aequales filio dei facti estis. Qui enim praeordinavit nos deus in adoptionem filiorum, conformes effecit corpori glorioso Christi; aequales igitur christi effecti non immerito christi adpellamini, deque vobis dixit deus: *Nolite tangere christos meos*. Christi autem facti estis, cum spiritus sancti antitypum accepistis, et omnia in vobis per imaginem

¹ 1 Cor. 11, 2. — ² Ps. 104, 15.

κονικῶς ἐφ' ὑμῶν γεγένηται, ἐπειδὴ εἰκόνες ἐστὲ Χριστοῦ.

Κάκεινος μὲν ἐν Ἰορδάνῃ λου-
σάμενος ποταμῷ καὶ τῶν χρώ-
των τῆς θεότητος μεταδούς τοῖς
ὕδασιν ἀνέβαινεν ἐκ τούτων, καὶ
πνεύματος ἁγίου οὐσιώδης ἐπι-
φοίτησις αὐτῷ ἐρίνετο, τῷ ὁμοίῳ
ἐπαναπαυομένου τοῦ ὁμοίου. καὶ
ὑμῖν ὁμοίως ἀναβεηκόσιν ἀπὸ^α
τῆς κολυμβήθρας τῶν ἱερῶν να-
μάτων ἐδόθη χρίσμα, τὸ ἀντίτυ-
πον οὗ ἐχρίσθη Χριστός. τοῦτο
δὲ ἐστὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, περὶ οὗ
καὶ ὁ μακάριος Ἡσαΐας ἐν τῇ
κατ' αὐτὸν προφητεῖᾳ ἐκ πρῶ-
σώπου τοῦ κυρίου ἔλεγε· πνεῦμα
κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ
με, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέ-
σταλκέ με¹.

2. Ἐλαίῳ γὰρ ἡ μύρῳ σωμα-
τικῇ Χριστὸς ὑπ' ἀνθρώπων οὐκ
ἐχρίσθη, ἀλλ' ὁ πατὴρ αὐτὸν σω-
τὴρα προχειρισάμενος τοῦ παντὸς
κόσμου πνεύματι ἔχρισεν ἁγίῳ, ὡς
Πέτρος φησὶν· „Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ
Ναζαρέτ, ὃν ἔχρισεν ὁ θεὸς πνεύ-
ματι ἁγίῳ“². καὶ ὁ Δαβὶδ ὁ

^α ἐκ Rupp.

facta sunt, quoniam Christi
imagines estis.

Et ille quidem in Iordane
flumine ablutus, cum fragran-
tiam suae divinitatis cum aquis
communicavisset, ex eis ad-
scendit, et spiritus sancti sub-
stantialis in eum descensus
factus est, simili supra similem
requiescente. Vobis quoque
simili modo, postquam ex sa-
crarum aquarum piscina ad-
scendistis, datum est chrisma,
illius antitypum, quo Christus
unctus est. Hoc vero est spiri-
tus sanctus, de quo et beatus
Isaias in vaticinio ipsum re-
spiciente ex persona domini
dixit: *Spiritus domini super
me, eo quod unxit me, ad ad-
nuntiandum pauperibus misit
me.*

2. Oleo enim vel unguento
corporali Christus ab homini-
bus unctus non est, sed pater
eum totius mundi servatorem
praestituens spiritu sancto un-
xit, sicut Petrus dixit: *Iesum
a Nazareth, quem unxit deus
spiritu sancto.* Et David pro-

¹ Is. 61, 1; Luc. 4, 18. — ² Act. 10, 38. Cfr. Cyrill. cat. 10, 4:
Χριστὸς καλεῖται, οὗ χερσὶν ἀνθρωπίναις κεχρισμένος, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ πατρὸς
αἰδῶς εἰς τὴν ὑπὲρ ἀνθρώπων ἀρχιερωσύνην χρισθεὶς.

προφήτης ἐβόα λέγων· „ὁ θρόνος σου ὁ θεὸς εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος· ῥάβδος εὐθύτητος ἡ ῥάβδος τῆς βασιλείας σου. ἡγάπησας δικαιοσύνην καὶ ἐμίσησας ἀδικίαν· διὰ τοῦτο ἔχρισέ σε ὁ θεός, ὁ θεός σου, ἔλαιον ἀγαλλιάσεως παρὰ τοὺς μετόχους σου“¹.

Καὶ ὥσπερ ὁ Χριστὸς ἀληθῶς ἐσταυροῦτο καὶ ἐθάπτετο καὶ ἡγείρετο^a, ὑμεῖς δὲ κατὰ τὸ βάπτισμα ἐν ὁμοιώματι καὶ συσταυρωθῆναι καὶ συνταφῆναι καὶ συναναστῆναι αὐτῷ κοταξιούσθε, οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ χρίσματος. ἐκεῖνος ἐλαίῳ νοητῷ ἀγαλλιάσεως ἐχρίετο, τουτέστι πνεύματι ἁγίῳ, ἀγαλλιάσεως καλουμένων ἐλαίῳ διὰ τὸ αἷτιον αὐτὸ τῆς πνευματικῆς τυγχάνειν ἀγαλλιάσεως· ὑμεῖς δὲ μύρῳ ἐχρίσθητε, κοινωνοὶ καὶ μέτοχοι τοῦ Χριστοῦ γενόμενοι.

3. Ἄλλ' ὅρα μὴ ὑπονοήσης ἐκεῖνο τὸ μύρον φιλὸν εἶναι. ὥσπερ γὰρ ὁ ἄρτος τῆς εὐχαριστίας μετὰ τὴν ἐπίκλησιν τοῦ ἁγίου πνεύματος οὐκ ἔτι ἄρτος λιτός, ἀλλὰ σῶμα Χριστοῦ, οὕτω καὶ τὸ ἅγιον τοῦτο μύρον οὐκ ἔτι φιλὸν οὐδ' ὥς ἂν εἴποι τις κοινὸν μετ'

pheta clamabat: *Sedes tua, deus, inquit, in saeculum saeculi; virga directionis virga regni tui. Dilexisti iustitiam et odisti iniquitatem; propterea unxit te deus, deus tuus, oleo laetitiae prae consortibus tuis.*

Ac quemadmodum Christus vere crucifixus et sepultus est et resurrexit, vos autem in baptisate digni habemini, qui per quandam similitudinem una cum eo crucifigamini et sepeliamini et resurgatis, ita et de chrismate est. Ille oleo spirituali laetitiae unctus est, id est, spiritu sancto, qui laetitiae oleum ideo adpellatur, quod ipse spiritualis laetitiae auctor est; vos autem unguento uncti estis, Christi consortes et participes effecti.

3. Ceterum vide ne nudum suspiceris unguentum hoc esse. Nam sicut panis eucharistiae post invocationem sancti spiritus non est vilis panis, sed corpus Christi, ita sanctum illud unguentum non iam nudum neque, si quis ita dicere

^a ita Rupp cum m, ἐγείρετο ceteri.

¹ Ps. 44, 7. 8.

ἐπίκλησιν, ἀλλὰ Χριστοῦ χάρισμα καὶ πνεύματος ἁγίου παρουσία τῆς αὐτοῦ θεότητος ἐνεργητικὸν γινόμενον. ὅπερ συμβολικῶς ἐπὶ μετώπου καὶ τῶν ἄλλων σου χρίεται αἰσθητηρίων. καὶ τῷ μὲν φαινομένῳ μύρῳ τὸ σῶμα χρίεται, τῷ δὲ ἁγίῳ καὶ ἀοράτῳ^α πνεύματι ἡ ψυχὴ ἁγιάζεται.

4. Καὶ πρῶτον ἐχρίεσθε ἐπὶ τὸ μέτωπον, ἵνα ἀπαλλαγῇτε τῆς αἰσχύνης, ἣν ὁ πρῶτος παραβάτης ἄνθρωπος πανταχοῦ περιέφερε, καὶ ἵνα ἀνακαλυμμένῳ προσώπῳ τὴν δόξαν κυρίου κατοπτρίζησθε. εἶτα ἐπὶ τὰ ὦτα, ἵνα προσλάβητε τὰ ἀκουστικά τῶν θείων μυστηρίων ὦτα, περὶ ὧν Ἡσαΐας ἔλεγε· „καὶ προσέθηκε μοι κύριος ὥτίον τοῦ ἀκούειν“¹, καὶ ὁ κύριος Ἰησοῦς ἐν εὐαγγελίοις· „ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν ἀκουέτω“². εἶτα ἐπὶ τὴν ὄσφρησιν, ὅπως τοῦ θείου ἀντιλαμβανόμενοι μύρου λέγητε· „Χριστου εὐωδία ἐσμέν τῷ θεῷ ἐν τοῖς σωζομένοις“³. μετὰ ταῦτα ἐπὶ τὰ στήθη, ἵνα ἐνδυσάμενοι τὸν θώρακα τῆς δικαιοσύνης στήτε πρὸς τὰς μεθοδείας τοῦ διαβό-

malit, commune unguentum est post invocationem, sed Christi donum et spiritus sancti per praesentiam divinitatis eius efficiens fit. Quod quidem symbolice fronti aliisque sensibus tuis inlinitur. Ac dum unguento visibili corpus ungitur, sancto et vivifico spiritu anima sanctificatur.

4. Ac primum in fronte uncti estis, ut ea verecundia liberemini, quam primus homo transgressor ubique circumferebat, utque resecta facie gloriam domini tamquam in speculo contemplaremini. Deinde in auribus, ut acciperetis aures divinorum mysteriorum audientes, de quibus Isaias dixit: *Et addidit mihi dominus aurem ad audiendum*, et dominus Iesus in evangeliiis: *Qui habet aures audiendi, audiat*. Tum in naribus, ut divino accepto unguento diceretis: *Christi bonus odor sumus deo in iis, qui salvi fiunt*. Tum vero in pectore, ut *induti lorica iustitiae staretis adversus insidias*

^a ita Lietzmann cum m, ζωοποιῶ ceteri.

¹ Is. 50, 4. — ² Matth. 11, 15. — ³ 2 Cor. 2, 15.

λου¹. ὥσπερ γὰρ ὁ Χριστὸς μετὰ τὸ βάπτισμα καὶ τὴν τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐπιφοίτησιν ἐξελθὼν κατηγωνίσατο τὸν ἀντικείμενον, οὕτω καὶ ὑμεῖς μετὰ τὸ ἱερὸν βάπτισμα καὶ τὸ μυστικὸν χρίσμα ἐνδεδυμένοι τὴν πανοπλίαν τοῦ ἁγίου πνεύματος ἵστασθε πρὸς τὴν ἀντικείμενην δύναμιν καὶ ταύτην καταγωνίζεσθε, λέγοντες· „πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με“² Χριστῷ.

5. Τούτου τοῦ ἁγίου χρίσματος καταξιωθέντες καλεῖσθε χριστιανοί, ἐπαληθεύοντες τῇ ἀναγεννήσει καὶ τὸ ὄνομα. πρὸ γὰρ τοῦ καταξιωθῆναι ὑμᾶς ταύτης τῆς χάριτος, ταύτης τῆς προσηγορίας κυρίως οὐκ ἦτε ἄξιοι, ἀλλ' ὀδεύοντες προεβαίνετε εἰς τὸ εἶναι χριστιανοί³.

6. Εἰδέναι δὲ ὑμᾶς ἀναγκαῖον, ὅτι τοῦ χρίσματος τούτου ἐν τῇ παλαιᾷ γραφῇ τὸ σύμβολον κεῖται. καὶ γὰρ ὁπηνίκα τὸ τοῦ θεοῦ

diaboli. Nam sicut Christus post baptismum et spiritus sancti descensum egressus debellavit adversarium, ita vos post sacrum baptismum et mysticam unctionem induti tota sancti spiritus armatura adversus obpositam potestatem consistitis eamque debellatis dicentes: *Omnia possum in eo, qui me confortat*, Christo.

5. Hoc sancto chrismate digni habiti vacamini christiani, veritatem nominis quoque huius regeneratione probantes. Priusquam enim hac gratia digni haberetis, eo nomine proprie digni non eratis, sed quasi iter facientes progrediebamini, ut essetis christiani.

6. Nosse autem vos oportet, chrismatis huius in vetere scriptura symbolum exstare. Quando enim Moyses divinum

¹ Eph. 6, 14. 11. Hierosolymis igitur sacramentum unctionis ita administrabatur, ut baptizati in variis corporis partibus ungerentur, non in sola fronte. Alibi praeter frontem etiam oculi, nares, os, aures ungebantur dicendo: Σφραγίς δωρεᾶς πνεύματος ἁγίου (conc. Const. anno 381 can. 7). — ² Phil. 4, 13. — ³ Vulgo catechumeni iam christiani vocabantur; ita Hierosolymis (Cyr. cat. 10, 16) et Constantinopoli (conc. Const. anno 381 can. 7), sed non in Africa (August. tract. in Ioh. 44, nr. 2).

πρόσταγμα Μωσῆς τῷ ἀδελφῷ μετεδίδου, ἀρχιερέα καθιστῶν τοῦτον, μετὰ τὸ ἐν ὕδατι λούσασθαι ἔχρισε, καὶ ἔκαλεῖτο χριστὸς ἐκ τοῦ χρίσματος δηλαδή τοῦ τυπικοῦ. οὕτω καὶ τὸν Σολομῶνα προάγων εἰς βασιλέα, ἔχρισεν αὐτὸν μετὰ τὸ λούσασθαι ἐν τῷ Γειῶν ὁ ἀρχιερεὺς. ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐκείνοις συνέβαινε τυπικῶς, ὑμῖν δὲ οὐ τυπικῶς ἀλλ' ἀληθῶς, ἐπειδὴ ἀπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐχρίεσθε ἀληθῶς. ἡ ἀρχὴ τῆς ὑμετέρας σωτηρίας ὁ Χριστός· ἐκεῖνος γὰρ ἀληθῶς ἀπαρχή, καὶ ὑμεῖς τὸ φύραμα· εἰ δὲ ἡ ἀπαρχὴ ἁγία, δηλὸν ὅτι μεταβήσεται ἐπὶ τὸ φύραμα ἡ ἀριότης.

7. Τοῦτο φυλάξατε ἄσπιλον· πάντων γὰρ ἔσται τοῦτο διδακτικόν, εἰ ἐν ὑμῖν μένοι, καθὼς ἀρτίως ἠκούσατε τοῦ μακαρίου Ἰωάννου λέγοντος καὶ πολλὰ περὶ τοῦ^a χρίσματος φιλοσοφοῦντός¹. ἔστι γὰρ τοῦτο τὸ ἅγιον πνευματικὸν σώματος φυλακτήριον καὶ ψυχῆς σωτήριον.

Τοῦτο ἐκ παλαιῶν χρόνων ὁ μακάριος Ἠσαΐας προφητεύων

cum fratre communicavit mandatum, summum eum sacerdotem constituens, aqua eum ablutum perunxit, vocatusque est christus, a chrismate nimirum figurativo. Sic et Salomonem summus pontifex in regem promovens, unxit eum, postquam in Gihon abluit. At haec illis per figuram contingebant, vobis autem non secundum figuram, sed in veritate, siquidem a spiritu sancto vere uncti estis. Principium vestrae salutis est Christus; ille enim vere est primitiae, et vos conspersio. Si autem primitiae sanctae sunt, ad conspersionem sanctitatem transituram esse certum est.

7. Hoc immaculatum custodite; omnia enim vos docebit, si in vobis maneat, quemadmodum paulo ante audivistis beatum Iohannem dicentem et multa de unctione disserentem. Est enim hoc sanctum chrisma spirituale corporis tutamentum et animae salutare praesidium.

De eo iam ab antiquis temporibus beatus Isaias prophe-

^a ita Rupp cum m, τοῦτου ceteri.

¹ 1 Ioh. 2, 27.

ἔλεγε^a. „καὶ ποιήσει κύριος πᾶσιν
ἔθνεσιν ἐπὶ τὸ ὄρος τοῦτο (ὄρος
δὲ καλεῖ τὴν ἐκκλησίαν, καὶ ἄλλα-
χοῦ, ὡς ὅταν λέγῃ· „καὶ ἔσται
ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις ἐμφανὲς
τὸ ὄρος κυρίου“¹), πίνονται οἶνον,
πίνονται εὐφροσύνην, χρίσονται
μύρον“². καὶ ἵνα ἀσφαλίσηταί σε,
ἄκουε ἃ περὶ τούτου τοῦ μύρου
ὡς μυστικοῦ φησι· „παράδος
ταῦτα πάντα τοῖς ἔθνεσιν· ἡ γὰρ
βουλὴ τοῦ κυρίου ἐπὶ πάντα τὰ
ἔθνη“³.

Τούτῳ οὖν χρισθέντες τῷ ἁγίῳ
μύρῳ τηρήσατε αὐτὸ ἄσπιλον καὶ
ἄμωμον ἐν ὑμῖν, δι’ ἔργων ἀγα-
θῶν προκόπτοντες καὶ εὐάρεστοι
γινόμενοι τῷ ἀρχηγῷ τῆς σωτηρίας
ὑμῶν Χριστῷ Ἰησοῦ, ᾧ ἡ δόξα
εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.
ἀμήν⁴.

^a ἔλεγεν *Rupp.*

¹ Is. 2, 2. — ² Is. 25, 6. — ³ I. I. 7. — ⁴ Hac tota catechesi, in qua
de sacramento chrismatis copiose agit, impositionis manuum nullo
modo mentionem facit; accedit, quod sacramentum ipsum modo ἔλαιον,
modo χρίσμα vel μύρον vocat. At alio loco s. Cyrillus et in vetere et in
novo testamento spiritum sanctum per manuum impositionem datum esse
docet; postquam enim in cat. 16, 26 Iesum filium Nave per manuum
impositionem Moysis spiritu sapientiae repletum esse dixit, haec addit:
Βλέπεις πανταχοῦ τὸν τύπον ἐν παλαιᾷ καὶ καινῇ τὸν αὐτόν· ἐπὶ Μωϋσέως
διὰ χειροθεσίας ἐδίδото τὸ πνεῦμα, καὶ Πέτρος διὰ χειροθεσίας δίδωσι τὸ
πνεῦμα. Cfr. Const. apost. II 32: δι’ οὗ (ἐπισκόπου) τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐν
ὑμῖν ὁ κύριος ἔδωκεν ἐν τῇ χειροθείᾳ.

tans: *Et faciet dominus, in-*
quit, omnibus populis in monte
hoc (montem autem vocat ec-
clesiam, etiam aliis locis, ut
cum dicit: *Et erit in novis-*
simis diebus conspicuus mons
domini); bibent vinum, bibent
laetitiam, ungentur oleo. At-
que quo magis animum tuum
confirmet, audi, quae de hoc
unguento tamquam mystico di-
cat: *Trade haec omnia genti-*
bus; consilium enim domini
super omnes gentes.

Hoc igitur sancto unguento
uncti illud immaculatum in
vobis custodite, in bonis operi-
bus proficientes acceptique
auctori salutis vestrae Christo
Iesu, cui gloria in saecula sac-
culorum. Amen.

Κατήχησις μυσταγωγικὴ
τετάρτη.

Περὶ σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ^a.

Καὶ ἀνάγνωσις ἐκ τῆς πρὸς Κορινθίους Παύλου ἐπιστολῆς·
„Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν“
[1 Cor. 11, 23], καὶ τὰ ἑξῆς.

1. Καὶ αὕτη τοῦ μακαρίου Παύλου ἡ διδασκαλία ἱκανὴ καθ-
έστηκε πληροφορῆσαι ὑμᾶς περὶ
τῶν θείων μυστηρίων, ὧν κατ-
αξιωθέντες σύσσωμοι καὶ σύναι-
μοι τοῦ Χριστοῦ γεγόνατε. Αὐτὸς
γὰρ ἀρτίως ἐβόα· „ὅτι ἐν τῇ
νυκτί, ἣ παρεδίδοτο ὁ κύριος
ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, λαβὼν
ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε
καὶ ἔδωκε τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς
λέγων· λάβετε, φάγετε, τοῦτό
μού ἐστι τὸ σῶμα. καὶ λαβὼν
τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας
εἶπε· ἴλαβετε, πίετε, τοῦτό μου
ἐστι τὸ αἷμα“¹. αὐτοῦ οὖν ἀπο-
φηνάμενου καὶ εἰπόντος περὶ τοῦ
ἄρτου „τοῦτό μου ἐστι τὸ σῶμα“,
τίς τολμήσει ἀμφιβάλλειν λοιπόν;
καὶ αὐτοῦ βεβαιωσαμένου καὶ
εἰρηκότος „τοῦτό μου ἐστι τὸ
αἷμα“, τίς ἐνδοιάσει ποτὲ λέγων
μὴ εἶναι αὐτοῦ τὸ αἷμα;

Catechesis mystagogica
quarta.

De corpore et sanguine Christi.

Et lectio ex Pauli ad Corinthios
epistula: *Ego enim accepi a domino, quod et tradidi vobis*
[1 Cor. 11, 23] et quae se-
cuntur.

1. Et haec beati Pauli insti-
tutio idonea est ad certos vos
faciendos de divinis mysteriis,
quibus digni habiti concorporei
et consanguinei Christi facti
estis. Ille enim modo clamavit:
*Quoniam in qua nocte trade-
batur dominus noster Iesus
Christus, accepit panem et
gratias agens fregit deditque
discipulis suis dicens: Ac-
cipite, manducate, hoc est cor-
pus meum. Et accepto calice
ac gratis actis dixit: Ac-
cipite, bibite, hic est sanguis
meus. Cum igitur ipse pro-
nuntiaverit et dixerit de pane
'hoc est corpus meum', quis
audebit deinceps ambigere?*
Et cum ipse adseveraverit et
dixerit 'hic est sanguis meus',
quis dubitaverit umquam di-
cens hunc eius non esse san-
guinem?

^a ita Rupp cum m m₂, τοῦ χριστοῦ cel.; cfr. cat. myst. 5, 1.

¹ Matth. 26, 26 s.

2. Τὸ ὕδωρ ποτὲ εἰς οἶνον μεταβέβληκεν, οἰκεῖον αἵματι^a, ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας, καὶ οὐκ ἀξιοπίστὸς ἔστιν οἶνον μεταβαλὼν εἰς αἷμα^b; εἰς γάμον σωματικὸν κληθεὶς ταύτην ἐθαυματούργησε τὴν παραδοξοποιῶν, καὶ τοῖς υἱοῖς τοῦ νυμφῶνος οὐ πολλῷ μᾶλλον τὴν ἀπόλαυσιν τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ τοῦ αἵματος δωρησάμενος ὁμολογηθήσεται¹;

3. Ὡστε μετὰ πάσης πληροφορίας ὡς σώματος καὶ αἵματος μεταλαμβάνωμεν Χριστοῦ. ἐν τύπῳ γὰρ ἄρτου δίδοταί σοι τὸ σῶμα, καὶ ἐν τύπῳ οἶνου δίδοταί σοι τὸ αἷμα, ἵνα γένη, μεταλαβὼν σῶματος καὶ αἵματος Χριστοῦ, σύσσωμος καὶ σύναιμος αὐτοῦ. οὕτω γὰρ καὶ χριστοφόροι γινόμεθα, τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ τοῦ αἵματος εἰς τὰ ἡμέτερα ἀναδιδόμενου μέλη. οὕτω κατὰ τὸν μακάριον Πέτρον „θείας κοινωνοὶ φύσεως“ γινόμεθα².

^a ita *Tou. cum cod. Morelii et Scirletiano*, εἰς οἶνον οἰκείῳ νεύματι *Rupp cum m, m₂, cod. Genovefae et cum ed. Prevotii*.

— ^b οἶνον εἰς αἷμα μεταβαλὼν *Rupp*.

¹ Apertissime igitur Cyrillus panem in corpus Christi converti docet. Alio loco consecrationi panis eucharistici benedictionem christi-matis comparat (cat. myst. 3, 3); attamen cave, ne ex hac comparatione nimium concludas. Licet enim utraque res dei invocatione sanctificetur, alia tamen eucharistiae est dignitas, alia olei benedicti; illa corpus Christi est, haec spiritum sanctum efficit (πνεύματος ἁγίου ἐνεργητικόν). — ² 2 Petr. 1, 4.

2. Aquam olim in vinum, quod sanguini adfine est, in Cana Galilaeae transmutavit, et eum parum dignum existimabimus, cui credamus, vinum in sanguinem convertenti? Ad nuptias corporum vocatus stupendum hoc miraculum effecit, et eum non multo magis filiis thalami nuptialis corpus suum et sanguinem fruenda donasse confitebimur?

3. Proinde cum certissima fide ut corpus et sanguinem Christi illa sumamus. Nam in figura panis datur tibi corpus, et in figura vini datur tibi sanguis, ut, cum sumpseris corpus et sanguinem Christi, concorporalis et consanguineus eius efficiaris. Sic enim et christiferi efficimur, distributo in membra nostra corpore eius et sanguine. Sic iuxta beatum Petrum *divinae consortes naturae* efficimur.

4. Ποτὲ Χριστὸς τοῖς Ἰουδαίοις διαλεγόμενος ἔλεγεν· „ἐὰν μὴ φάγητέ μου τὴν σάρκα καὶ πίνητέ μου τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς“¹. ἐκεῖνοι, μὴ ἀκηκοότες πνευματικῶς τῶν λεγομένων, σκανδαλισθέντες ἀπῆλθον εἰς τὰ ὀπίσω, νομίζοντες ὅτι ἐπὶ σαρκοφαγίαν αὐτοῦς προτρέπεται.

5. Ἦσαν καὶ ἐν παλαιᾷ διαθήκῃ ἄρτοι προθέσεως· ἀλλ' ἐκεῖνοι παλαιᾶς ὄντες διαθήκης τέλος εἰλήφασιν. ἐν δὲ τῇ καινῇ διαθήκῃ ἄρτος οὐράνιος καὶ ποτήριον σωτηρίου, ψυχὴν καὶ σῶμα ἀγιάζοντα· ὥσπερ γὰρ ὁ ἄρτος σώματι κατάλληλος, οὕτω καὶ ὁ λόγος τῇ ψυχῇ ἀρμόδιος.

6. Μὴ πρόσεχε οὖν ὡς φιλοῖς τῷ ἄρτῳ καὶ τῷ οἴνῳ· σῶμα γὰρ καὶ αἷμα Χριστοῦ κατὰ τὴν δεσποτικὴν τυγχάνει ἀπόφασιν. εἰ γὰρ καὶ ἡ αἴσθησίς σοι τοῦτο ὑποβάλλει, ἀλλὰ ἡ πίστις σε βεβαιούτω. μὴ ἀπὸ τῆς γεύσεως κρίνης τὸ πρᾶγμα, ἀλλ' ἀπὸ τῆς πίστεως πληροφοροῦ ἀνενδοιάστως σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ καταξιώθεις.

4. Olim Christus cum Iudaeis disserens dixit: *Nisi manducaveritis meam carnem et biberitis meum sanguinem, non habebitis vitam in vobis. Cum autem illi ea quae dicebantur non spiritualiter acceperunt, offensi abierunt retro, existimantes ad esum carniū se ab eo adduci.*

5. Erant et in antiquo foedere panes propositionis; sed illi, cum ad vetus testamentum pertinerent, finem acceperunt. In novo vero testamento panis caelestis est et calix salutaris, animam et corpus sanctificantes; sicut enim panis corpori adcommodatum, ita verbum animae consentaneum est.

6. Quam ob rem ne tamquam nudis elementis pani et vino adtendas; sunt enim corpus et sanguis Christi secundum domini adervationem. Nam etsi illud tibi suggerit sensus, fides tamen te certum ac firmum efficit. Noli rem ex gustu iudicare, sed ex fide persuasum habe sine ulla dubitatione te corpore et sanguine Christi dignatum esse.

¹ Ioh. 6, 54.

7. Καὶ ὑπαγορεύσει σοι Δαβὶδ ὁ μακάριος τὴν δύναμιν, λέγων· ἡτοίμασας ἐνώπιόν μου τράπεζαν ἐξεναντίας τῶν θλιβόντων με¹. ὁ δὲ λέγει, τοιοῦτόν ἐστι. πρὸ τῆς σῆς παρουσίας τράπεζαν οἱ δαίμονες τοῖς ἀνθρώποις ἡτοίμασαν, ἡλισθημένην καὶ μεμιασμένην καὶ διαβολικῆς πεπληρωμένην δυνάμει· ἀλλὰ μετὰ τὴν σὴν παρουσίαν, ὦ δέσποτα, ἡτοίμασας ἐνώπιόν μου τράπεζαν. ὅταν ὁ ἄνθρωπος λέγῃ θεῷ „ἡτοίμασας ἐνώπιόν μου τράπεζαν“, τί ἄλλο σημαίνει ἢ τὴν μυστικὴν καὶ νοητὴν τράπεζαν, ἣν ὁ θεὸς ἡμῖν ἡτοίμασεν ἐξεναντίας, ἀντὶ τοῦ ἐκ τοῦ ἐναντίου καὶ ἀντικειμένως τοῖς δαίμοσιν; καὶ μάλα εἰκότως· ἐκείνη μὲν γὰρ κοινωνίαν ἔσχε δαιμόνων, αὕτη δὲ κοινωνίαν θεοῦ. ἐλίπανας ἐν ἐλαίῳ τὴν κεφαλὴν μου. ἐλαίῳ ἐλίπανέ σου τὴν κεφαλὴν ἐπὶ μετώπου διὰ τὴν σφραγίδα, ἣν ἔχεις τοῦ θεοῦ, ἵνα γένη ἐκτύπωμα σφραγίδος, ἀγίασμα θεοῦ. καὶ τὸ ποτήριόν σου μεθύσκον με ὡσεὶ κράτιστον. ὁρᾷς ἐνταῦθα ποτήριον λεγόμενον, ὁ λαβὼν Ἰησοῦς μετὰ χεῖρας καὶ εὐχαριστήσας εἶπε· τοῦτό μου ἐστι τὸ αἶμα τὸ ὑπὲρ πολ-

7. Cuius rei quae sit vis, indicabit tibi David dicens: Parasti in conspectu meo mensam adversus eos, qui tribulant me. Quod autem dicit, huiusmodi est. Ante adventum tuum mensam daemones hominibus adparaverant, contaminatam et inquinatam et diabolicae potestatis plenam. Sed post tuum, domine, adventum parasti in conspectu meo mensam. Cum homo dicit deo „parasti in conspectu meo mensam“, quid aliud significat nisi mysticam et spiritualem mensam, quam nobis deus adparavit ex adverso, hoc est, ex adversa parte, et obpositam daemonibus? Et recte quidem; mensa enim illa communionem habebat cum daemonibus, haec communionem cum deo. Impinguasti in oleo caput meum. Oleo caput tuum perunxit in fronte per signaculum quod habes dei, ut efficiaris effigies signaculi, sanctificatio dei. Et calix tuus inebrians me tamquam optimus. Vides hic eum calicem dici, quem cum

¹ Ps. 22, 5.

λῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν
ἁμαρτιῶν.

8. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Σολομὼν
ταύτην αἰνιττόμενος τὴν χάριν ἐν
τῷ ἐκκλησιαστῇ λέγει· δεῦρο,
φάγε ἐν εὐφροσύνῃ τὸν
ἄρτον σου, τὸν πνευματικὸν
ἄρτον. δεῦρο· καλεῖ τὴν σωτή-
ριον καὶ μακαριοποιὸν κλήσιν. καὶ
πίε τὸν οἶνόν σου ἐν καρδίᾳ
ἀγαθῇ, τὸν πνευματικὸν οἶνον,
καὶ ἔλαιον ὑπὲρ κεφαλῆς
σου ἐκχεῖσθω· ὁρᾷς αὐτὸν καὶ
τὸ μυστικὸν αἰνιττόμενον χρίσμα.
καὶ διαπαντός ἔστω σου
τὰ ἱμάτια λευκά, ὅτι εὐδό-
κησε κύριος τὰ ποιήματά
σου¹. πρὶν γὰρ προσέλθῃς τῇ
χάριτι, ματαιότης ματαιότητων
ἦν τὰ ποιήματά σου.

Ἀποδυσάμενον δὲ τὰ παλαιὰ
ἱμάτια καὶ ἐνδυσάμενον τὰ πνευ-
ματικῶς λευκὰ χρῆ λευχειμονεῖν
διαπαντός. οὐ πάντως τοῦτο λέ-
γομεν, ὅτι σε δεῖ λευκὰ ἱμάτια
περιβεβλῆσθαι αἰεὶ, ἀλλὰ τὰ ὄντως
λευκὰ καὶ λαμπρὰ καὶ πνευμα-
τικὰ ἀναγκαῖόν ἐστι περιβεβλῆ-
σθαι, ἵνα λέγῃς κατὰ τὸν μακά-
ριον Ἡσαΐαν· „ἀγαλλιᾶσθω ἡ

Iesus in manus sumpsisset et
gratias egisset, dixit: *Hic meus
est sanguis, qui pro multis
effunditur in remissionem pec-
catorum.*

8. Iccirco et Salomon eam
gratiam in Ecclesiaste signifi-
cans: Veni, inquit, comede
in laetitia panem tuum, pa-
nem spiritualem. Veni; vocat
enim salutare et quae hominem
beatum reddat vocatione. Et
bibe vinum tuum bono ani-
mo, vinum spirituale, et oleum
super caput tuum effun-
datur; vides quemadmodum
etiam mysticum chrisma desi-
gnet. Et omni tempore
sint vestimenta tua can-
dida, quia deo placent
opera tua. Prius enim, quam
ad gratiam accederes, vanitas
vanitatum erant opera tua.

Postquam vero exuisti vetera
vestimenta et ea, quae sunt
spiritualiter candida, induisti,
semper te candidis vestibus uti
oportet. Nequaquam hoc dici-
mus, amictum te semper esse
debere albis vestimentis, sed
quae vere alba sunt et splen-
dida et spiritualia, his te amic-
tum esse oportet, ut secundum

¹ Eccles. 9, 7. 8.

ψυχὴ μου ἐπὶ τῷ κυρίῳ· ἐνέδυσσε γάρ με ἱμάτιον σωτηρίου καὶ χιτῶνα εὐφροσύνης περιέθηκε μοι¹.

9. Ταῦτα μαθὼν καὶ πληροφορηθεῖς, ὡς ὁ φαινόμενος ἄρτος οὐκ ἄρτος ἐστίν, εἰ καὶ τῇ γεύσει αἰσθητός, ἀλλὰ σῶμα Χριστοῦ, καὶ ὁ φαινόμενος οἶνος οὐκ οἶνός ἐστιν, εἰ καὶ ἡ γεύσις τοῦτο βούλεται, ἀλλὰ αἷμα Χριστοῦ, καὶ ὅτι περὶ τούτου ἔλεγε πάλαι ὁ Δαβὶδ ψάλλων „καὶ ἄρτος καρδίαν ἀνθρώπου στηρίζει, τοῦ ἱλαρῶνα πρόσωπον ἐν ἐλαίῳ“², στηρίζου τὴν καρδίαν, μεταλαμβάνων αὐτοῦ ὡς πνευματικοῦ, καὶ ἱλαρυνον τὸ τῆς φυγῆς σου πρόσωπον. ὁ γένοιτό σε ἀνακεκαλυμμένον ἔχοντα ἐν καθαρᾷ συνειδήσει, τὴν δόξαν κυρίου κατοπτριζόμενον, ἔρχεσθαι ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν, ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ τιμὴ καὶ κράτος καὶ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

Κατήχησις μυσταγωγικὴ
πέμπτη.

Ἐκ τῆς Πέτρου καθολικῆς ἐπιστολῆς· „Διὸ ἀποθέμενοι πάσαν ῥυ-

beatum Isaiam dicas: *Exsultet anima mea in domino: quia induit me vestimento salutis et indumento laetitiae circumdedit me.*

9. Postquam haec didicisti et certissime credis, panem, qui videtur, non panem esse, quamquam gustandi sensu ita percipiatur, sed corpus Christi, et vinum, quod videtur, non vinum esse, quamquam ita sensus velit, sed sanguinem Christi, eaque de re antiquitus Davidem cecinisse *et panis cor hominis confirmat, ut exhilaret faciem in oleo*, confirma animum tuum, panem illum tamquam spiritualem sumens, et mentis tuae faciem exhilara. Quam faciem utinam resectam habeas in pura conscientia, domini gloriam veluti in speculo contemplans, et crescas ex gloria in gloriam, in Christo Iesu domino nostro, cui honor et potestas et gloria in saecula saeculorum. Amen.

Catechesis mystagogica
quinta.

Ex epistula Petri catholica: *Deponentes igitur omnem im-*

¹ Is. 61, 10. — ² Ps. 103, 15.

παρίαν καὶ πάντα δόλον καὶ καταλαλιάν“ [1 Petr. 2, 1], καὶ τὰ ἐξῆς¹.

1. Τῇ τοῦ θεοῦ φιλανθρωπία ἐν ταῖς προλαβούσαις συνάξεσιν ἀρκούντως ἀκηκόατε περί τε βαπτίσματος καὶ χρίσματος² καὶ μεταλήψεως σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ. νῦν δὲ ἐπὶ τὰ ἐξῆς μεταβαίνειν ἀναγκαῖον, σήμερον τὴν στεφάνην ἐπιθήσοντας τῇ πνευματικῇ ὑμῶν τῆς ὠφελείας οἰκοδομῇ.

2. Ἐωράκατε τοίνυν τὸν διάκονον τὸν νίψασθαι διδόντα τῷ ἱερεῖ καὶ τοῖς κυκλοῦσι τὸ θυσιαστήριον τοῦ θεοῦ πρεσβυτέροις³. οὐ πάντως δὲ ἐδίδου διὰ τὸν σωματικὸν ῥύπον· οὐκ ἔστι τοῦτο· οὐδὲ⁴ γὰρ ῥύπον σώματος ἔχοντες τὴν ἀρχὴν εἰσήειμεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν⁴. ἀλλὰ σύμβολόν ἐστι τοῦ δεῖν ὑμᾶς καθαρεύειν πάντων ἁμαρτημάτων

munditiam et omnem dolum et detractiōnem [1 Petr. 2, 1], et quae secuntur.

1. Deo elementer largiente in praecedentibus synaxibus satis audivistis et de baptismo et de chrismate et de sumptione corporis et sanguinis Christi. Nunc ad ea, quae secuntur, nos transgredi oportet, hodie spirituali institutionis vestrae aedificio quasi coronam imposituros.

2. Vidistis igitur diaconum sacerdoti et presbyteris altare dei circumstantibus aquam ad abluendas manus porrigentem. Nullatenus vero propter corporales sordes dedit: non ita est; neque enim corporis sordes gerentes initio in ecclesiam ingrediebamur. At ea manuum ablutio symbolum est, puros vos ab omnibus peccatis atque

^a ita Rupp cum m, οὔτε ceteri.

¹ Missa, prout in hac catechesi s. Cyrilli describitur, fusius explicatur a Probst, Liturgie des vierten Jahrhunderts 1893, 77—106. —

² Ex hoc loco patet, confirmationem seu chrisma ex sententia s. Cyrilli esse proprium sacramentum, non vero caerimoniam baptismi. — ³ In plurimis ecclesiis diaconi aquam in manus sacerdotum fundebant; in quibusdam ecclesiis id subdiaconi (const. apost. VIII 11), Romae minores clerici faciebant (cfr. Ps. August, Quaest. vet. et novi test., nr. 101). —

⁴ Quarto saeculo in vestibulis ecclesiarum fontes (canthari) erant ad lavandos pedes vel manus (Eus. h. e. X 4, 39 et 40; Chrys. in Ioh. hom. 73, al. 72, 3).

καὶ ἀνομημάτων τὸ νίψασθαι. ἐπειδὴ γὰρ αἱ χεῖρες σύμβολον πράξεως, <τῷ^α> νίψασθαι ταύτας τὸ καθαρὸν δηλονότι καὶ ἁμωμον τῶν πράξεων αἰνιττόμεθα. οὐκ ἤκουσας τοῦ μακαρίου Δαβὶδ αὐτὸ τοῦτο μυσταγωγούντος καὶ λέγοντος· „νίψομαι ἐν ἁθώοις τὰς χεῖράς μου καὶ κυκλώσω τὸ θυσιαστήριόν σου κύριε“¹; οὐκοῦν τὸ νίψασθαι τὰς χεῖρας τοῦ ἀνυπεύθυνον εἶναι ἁμαρτήμασι^β σύμβολόν ἐστιν.

3. Εἴτα βοᾷ ὁ διάκονος· ἀλλήλους ἀπολάβετε καὶ ἀλλήλους ἁσπαζώμεθα². μὴ ὑπολάβῃς τὸ φίλημα ἐκείνου σύννηδες εἶναι τοῖς ἐπ’ ἀγορᾶς γινομένοις ὑπὸ τῶν κοινῶν φίλων· οὐκ ἔστι τοίνυν τοιοῦτον τὸ φίλημα^γ. ἀνακίρνησι τὰς ψυχὰς ἀλλήλαις καὶ πᾶσαν ἀμνησικακίαν αὐταῖς μνηστεύεται. σημεῖον τοίνυν ἐστὶ τὸ φίλημα τοῦ ἀνακραθῆναι τὰς ψυχὰς καὶ πᾶσαν ἐξορίζειν μνησικακίαν. διὰ τοῦτο ὁ Χριστὸς ἔλεγεν· „ἐὰν προφέρῃς τὸ δῶρόν σου ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον καὶ ἐκεῖ μνησθῇς ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει

iniquitatibus esse debere. Quoniam enim manus symbolum sunt actionis, lavandis iis sine dubio puritatem et integritatem operum immunitatem significamus. Non audisti beatum David hoc ipsum mysterium nobis aperientem et dicentem: *Lavabo inter innocentes manus meas et circumdabo altare tuum, domine?* Itaque quod manus abluuntur, signum est immunitatis a peccatis.

3. Deinde diaconus clamat: Vos invicem suscipite, osculemurque mutuo. Ne osculum illud arbitraris tale esse, qualia sunt quae inter communes amicos in foro fiunt; non est huiusmodi osculum. Animas enim mutuo conciliat atque omnem illis iniuriarum oblivionem adpetit. Signum igitur est osculum illud, animas sibi invicem admisceri et omnem iniuriarum memoriam ablegare. Propterea Christus dixit: *Si offers munus tuum ad altare et ibi recordatus*

^α ita Rupp ex coniectura; om. cet. — ^β ἁμαρτημάτων Rupp cum m. —

^γ οὐκ ἔστι τοῦτο τοιοῦτον ἀλλὰ τὸ φίλημα τοῦτο Lietzmann cum m.

¹ Ps. 25, 6. — ² Cfr. Iust. ap. I 65. In Const. apost. (VIII 11) osculum praecedit manuum abluionem, Romae Carthagine Hierosolymis sequebatur.

τι κατὰ σοῦ, ἄφες τὸ δῶρόν σου ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον καὶ ὕπαγε πρῶτον καὶ διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου, καὶ τότε προσελθὼν πρόσφερε τὸ δῶρόν σου“¹. οὐκοῦν τὸ φίλημα διαλλαγή ἐστι καὶ διὰ τοῦτο ἅγιον, ὡς που ὁ μακάριος Παῦλος ἐβόα λέγων· „ἀσπᾶσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ“, καὶ Πέτρος· „ἐν φιλήματι ἀγάπης“².

4. Μετὰ τοῦτο βοᾷ ὁ ἱερεὺς· ἄνω τὰς καρδίας³. ἀληθῶς γὰρ κατ’ ἐκείνην τὴν φρικωδεστάτην ὥραν δεῖ ἄνω ἔχειν τὴν καρδίαν πρὸς τὸν θεόν, καὶ μὴ κάτω περὶ τὴν γῆν καὶ τὰ γήινα πράγματα. δυνάμει τοίνυν ὁ ἱερεὺς προστάττει κατ’ ἐκείνην τὴν ὥραν πάντας ἀφιέναι φροντίδας βιωτικὰς, μερίμνας τὰς κατ’ οἶκον καὶ ἔχειν ἐν οὐρανῷ τὴν καρδίαν πρὸς τὸν φιλόανθρωπον θεόν.

Εἶτα ἀποκρίνεσθε· ἔχομεν πρὸς τὸν κύριον, τούτῳ συγκατατιθέμενοι, δι’ ὧν ὁμολογεῖτε. μηδεὶς δὲ τοιοῦτος παρέστω, ὡς στόματι μὲν λέγειν „ἔχομεν πρὸς τὸν κύριον“, τῇ δὲ διανοίᾳ περὶ

fueris, quia frater tuus habet aliquid adversum te, relinque ibi munus tuum ad altare et vade prius ac reconciliare fratri tuo, et tunc accedens offeres munus tuum. Ergo osculum reconciliatio est et propterea sanctum, sicut alibi beatus Paulus clamavit dicens: Salutate invicem in osculo sancto, et Petrus: in osculo caritatis.

4. Postea sacerdos clamat: Sursum corda. Vere enim hac maxime tremenda hora cor sursum habere oportet ad deum, et non deorsum circa terram ac terrena negotia. Quodam modo igitur sacerdos, ut omnes illa hora curas vitae deponant ac domesticas sollicitudines, habeantque sursum in caelo cor ad deum hominum amantem.

Deinde respondetis: Habemus ad dominum, ei praecepto per eam, quam pronuntiatis confessionem, adsentientes. Nemo igitur ita comparatus adsit, ut, cum ore

¹ Matth. 5, 23. 24. — ² 1 Cor. 16, 20; 1 Petr. 5, 14. — ³ Iam Cyrilianus sacerdotem praefationem missae ab his verbis incipere memorat ‘sursum corda’ populumque respondere ‘habemus ad dominum’ (de dom. or. 31).

τὰς βιωτικὰς ἔχειν τὸν νοῦν φρον-
τίδας. πάντοτε μὲν οὖν θεοῦ
μνημονευτέον· εἰ δὲ τοῦτο διὰ
τὴν ἀσθένειαν τὴν ἀνθρωπίνην
ἀδύνατον, κατ' ἐκείνην μάλιστα
τὴν ὥραν τοῦτο φιλοτιμητέον.

5. Εἴτα ὁ ἱερεὺς λέγει· εὐχα-
ριστήσωμεν τῷ κυρίῳ· ὄντως
γὰρ εὐχαριστεῖν ὀφείλομεν, ὅτι
ἀναξίους ὄντας ἡμᾶς ἐκάλεσεν εἰς
τὴν τηλικαύτην χάριν, ὅτι ἐχθροὺς
ὄντας ἡμᾶς κατήλλαξεν, ὅτι πνεύ-
ματος υἰοθεσίας κατηξίωσεν. εἴτα
λέγετε· ἄξιον καὶ δίκαιον.
εὐχαριστοῦντες γὰρ ἡμεῖς ἄξιον
ποιοῦμεν πρᾶγμα καὶ δίκαιον,
αὐτὸς δὲ οὐ δίκαιον, ἀλλ' ὑπὲρ τὸ
δίκαιον ποιῶν ἡμᾶς εὐηργέτησε
καὶ τηλικούτων ἡξίωσεν ἀγαθῶν.

6. Μετὰ ταῦτα μνημονεύομεν
οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ θαλάσσης,
ἡλίου καὶ σελήνης, ἀστρων καὶ
πάσης τῆς κτίσεως λογικῆς τε καὶ
ἀλόγου, ὁρατῆς τε καὶ ἀοράτου,
ἀγγέλων, ἀρχαγγέλων, δυνάμεων,
κυριοτήτων, ἀρχῶν, ἔξουσιῶν,
θρόνων, τῶν χειρουβὶμ τῶν
πολυπροσώπων, δυνάμει λέγοντες
τὸ τοῦ Δαβὶδ· „μεγαλύνετε τὸν

dicat „habemus ad dominum“,
cogitatione mentem habeat
huius vitae curis occupatam.
Omni igitur tempore memores
esse debemus dei; quod si
propter humanam imbecillita-
tem fieri non possit, illa tamen
maxime hora ei rei studendum
est.

5. Postea sacerdos dicit:
Gratias agamus domino.
Vere enim gratias agere debe-
mus, quod, cum indigni esse-
mus, ad tantam nos vocavit gra-
tiam, quod, cum inimici esse-
mus, nos reconciliavit, quod
spiritu adoptionis est digna-
tus. Tum dicitis: Dignum et
iustum est. Cum enim gra-
tias agimus, dignam rem agi-
mus et iustam, ipse autem
non iuste, sed ultra iustum
agens nobis benefecit et tantis
bonis nos dignos effecit.

6. Post haec mentionem fa-
cimus caeli et terrae et maris,
solis et lunae, astrorum et
totius creaturae ratione tam
praeditae quam carentis, visi-
bilis et invisibilis, angelorum,
archangelorum, virtutum, do-
minationum, principatum, po-
testatum, thronorum, cherubim
multis faciebus praeditorum,

κύριον σὺν ἐμοί“¹. μνημονεύομεν καὶ τῶν σεραφίμ, ἃ ἐν πνεύματι ἁγίῳ ἐθεάσατο Ἡσαΐας παρεστηκότα κύκλῳ τοῦ θρόνου θεοῦ, καὶ ταῖς μὲν δυσὶ πτέρυξι κατακαλύπτοντα τὸ πρόσωπον, ταῖς δὲ δυσὶ τοὺς πόδας καὶ ταῖς δυσὶ πετόμενα, καὶ λέγοντα „ἅγιος ἅγιος ἅγιος κύριος σαβαώθ“². διὰ τοῦτο γὰρ τὴν παραδοθεῖσαν ἡμῖν ἐκ τῶν σεραφίμ θεολογίαν³ ταύτην λέγομεν, ὅπως κοινωνοὶ τῆς ὑμνωδίας ταῖς ὑπερκοσμίοις γενώμεθα στρατιαῖς.

7. Εἴτα ἀγιάσαντες ἑαυτοὺς διὰ τῶν πνευματικῶν τούτων ὕμνων παρακαλοῦμεν τὸν φιλόανθρωπον θεὸν τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐξαποστεῖλαι ἐπὶ τὰ προκείμενα, ἵνα ποιήσῃ τὸν μὲν ἄρτον σῶμα Χριστοῦ, τὸν δὲ οἶνον αἷμα Χριστοῦ· πάντως γάρ, οὐ ἂν ἐφάφηται τὸ ἅγιον πνεῦμα, τοῦτο ἡγιάσται καὶ μεταβέβληται⁴.

8. Εἴτα μετὰ τὸ ἀπαρτισθῆναι τὴν πνευματικὴν θυσίαν, τὴν ἀναίμακτον λατρείαν, ἐπὶ τῆς θυσίας ἐκείνης τοῦ ἰλασμοῦ, παρα-

dicentes Davidicum illud: *Magnificate dominum mecum*; mentionem etiam facimus seraphim, quae in spiritu sancto vidit Isaias thronum dei circumstantia, et duabus alis faciem tegentia duabusque pedes ac duabus volantia et dicentia: *Sanctus sanctus sanctus dominus exercituum*. Propterea enim traditam nobis ab seraphinis hanc theologiam recitamus, ut communi laudum modulatione cum caelestibus exercitibus copulemur.

7. Deinde postquam nosmet ipsi per has spirituales laudes sanctificavimus, deum clementissimum exoramus, ut emittat sanctum spiritum super dona proposita, ut faciat panem quidem corpus Christi, vinum vero sanguinem Christi; quodcumque enim adtigit spiritus sanctus, id sanctificatum et transmutatum est.

8. Tunc, perfecto spirituali sacrificio seu incruento cultu, super illam propitiationis hostiam obsecramus deum pro

¹ Ps. 33, 4. — ² Is. 6, 2. — ³ Trisagion hoc loco θεολογία dicitur, quia deitatis confessio est. — ⁴ Hoc capite continetur epiclesis strictiore sensu. Latiore sensu (ex. gr. in cat. myst. 19, 7) tota prex eucharistica ἐπίκλησις vocabatur.

καλοῦμεν τὸν θεὸν ὑπὲρ κοινῆς τῶν ἐκκλησιῶν εἰρήνης, ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου εὐσταθείας, ὑπὲρ βασιλέων, ὑπὲρ στρατιωτῶν καὶ συμμάχων, ὑπὲρ τῶν ἐν ἀσθενείαις, ὑπὲρ τῶν καταπονουμένων, καὶ ἀπαξαπλῶς ὑπὲρ πάντων βο-
θείας δεομένων· δεόμεθα πάντες ἡμεῖς καὶ αὐτὴν προσφέρομεν τῇ θυσίαν¹.

9. Εἴτα μνημονεύομεν καὶ τῶν προκεκοιμημένων, πρῶτον πατρι-
αρχῶν, προφητῶν, ἀποστόλων μαρτύρων, ὅπως ὁ θεὸς ταῖς εὐχαῖς αὐτῶν καὶ πρεσβείαις προσδέξεται ἡμῶν τὴν δέησιν. εἴτα καὶ ὑπὲρ² τῶν προκεκοιμη-
μένων ἀγίων πατέρων καὶ ἐπισκόπων καὶ πάντων ἀπλῶς τῶν ἐν ἡμῖν προκεκοιμημένων, μεγίστην ὄνῃσιν πιστεύοντες ἔσεσθαι ταῖς ψυχαῖς, ὑπὲρ ὧν ἡ δέησις ἀνα-
φέρεται, τῆς ἀγίας καὶ φρικωδε-
στάτης προκειμένης θυσίας.

communi ecclesiarum pace, pro recto mundi statu, pro im-
peratoribus, pro militibus et sociis, pro iis qui infirmitati-
bus laborant, pro his qui ad-
flictionibus premuntur, et gene-
ratim pro omnibus, qui opis indigent, precamur nos omnes et hanc victimam offerimus.

9. Postea recordamur eorum quoque, qui obdormierunt, pri-
mum patriarcharum, propheta-
rum, apostolorum, martyrum, ut deus eorum precibus et intercessionibus orationem nostram suscipiat. Deinde et pro defunctis sanctis patribus et episcopis et pro omnibus generatim, qui inter nos vita defuncti sunt, (oramus), maxi-
mum hoc credentes adiumen-
tum illis animabus fore, pro quibus oratio defertur, dum sancta et perquam tremenda coram iacet victima.

¹ Inde adparet, Hierosolymis quarto saeculo commemorationem etiam vivorum post verba consecrationis locum habuisse; eundem ordinem orationum Canon Serapionis (supra p. 31), Constitutiones apostolorum (VIII 12) et omnes liturgiae graecae praeter Alexandrinam testantur; in Alexandrina seu s. Marci liturgia commemoratio et vivorum et mortuorum ante verba consecrationis legitur (cfr. Rauschen, Eucharistie und Bußsakrament, ed. 2, Friburgi 1910; 106). — ² Etiam ex Epiphanio (haer. 75, 7) veterem ecclesiam 'pro (ὑπὲρ) iustis et patribus et patriarchis et prophetis et apostolis' orare consuevisse in sacrificio missae scimus.

10. Καὶ βούλομαι ὑμᾶς ἀπὸ ὑποδείγματος πείσαι. οἶδα γὰρ πολλοὺς τοῦτο λέγοντας· τί ὠφελεῖται ψυχὴ μετὰ ἁμαρτημάτων ἀπαλλασσομένη τοῦδε τοῦ κόσμου ἢ οὐ μεθ' ἁμαρτημάτων, ἐὰν ἐπὶ τῆς προσευχῆς μνημονεύται; ἄρα γὰρ εἴ τις βασιλεὺς προσκεκρουκότας αὐτῷ ἐξορίστους ποιήσειεν, εἴτα οἱ τούτοις διαφέροντες, στέφανον πλέξαντες, ὑπὲρ τῶν ἐν τιμωρίαις αὐτῷ τοῦτον προσενέγκοιεν, οὐκ ἂν αὐτοῖς ἄνεσιν δόξη τῶν κολάσεων; τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡμεῖς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων αὐτῷ τὰς δεήσεις προσφέροντες, κἂν ἁμαρτωλοὶ ᾖσιν, οὐ στέφανον πλέκομεν, ἀλλὰ Χριστὸν ἐσφαγισμένον ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων προσφέροντες, ἐξιλεούμενοι ὑπὲρ αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν τὸν φιλάνθρωπον θεόν.

11. Εἴτα μετὰ ταῦτα τὴν εὐχὴν λέγομεν ἐκείνην¹, ἣν ὁ σωτὴρ παρέδωκε τοῖς οἰκείοις αὐτοῦ μαθηταῖς, μετὰ καθαρᾶς συνειδήσεως πατέρα ἐπιγραφόμενοι τὸν θεὸν καὶ λέγοντες· πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. ὦ τῆς μεγίστης τοῦ θεοῦ φιλάνθρωπίας· τοῖς ἀποτηδήσα-

10. Huius rei vobis fidem ab exemplo facere volo. Scio enim multos ita dicere: Quid prodest animae ex hoc mundo in peccatis aut sine peccatis decedenti, si eius in oratione mentio fiat? An vero si rex aliquis viros, a quibus offensus fuerit, relegarit in exsilium, posteaque illorum propinqui, coronam plectentes, eam regi pro his, qui poena adfecti sunt, obtulerint, nonne ipsis suppliciorum remissionem largiturus est? Ad eundem modum et nos pro defunctis, etiamsi peccatores sunt, preces deo offerentes non coronam plectimus, sed Christum mactatum pro peccatis nostris offerimus, clementissimum deum et illis et nobis propitium facientes.

11. Tum vero post haec orationem illam recitamus, quam salvator propriis discipulis tradidit, deum cum pura conscientia patrem nuncupantes dicentesque: pater noster qui es in caelis. O maximam dei in homines clementiam! Tantam his, qui ab eo defe-

¹ Iam saeculo tertio intra missam orationem dominicam recitatam esse ex Didascalia apostolorum (III 18) cognoscimus.

σιν αὐτοῦ καὶ ἐν ἐσχάτοις γενο-
μένοις κακοῖς τοσαύτην δεδωρηται
κακῶν ἀμνηστίαν καὶ χάριτος
μετουσίαν, ὡς καὶ πατέρα ἐπικα-
λεῖσθαι. πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς
οὐρανοῖς. οὐρανοὶ δὲ εἶεν ἄν
καὶ οἱ τὴν τοῦ ἐπουρανίου φο-
ροῦντες εἰκόνα¹, ἐν οἷς ἐστι θεὸς
ἐνοικῶν καὶ ἐμπεριπατῶν².

12. Ἀγιασθήτω τὸ ὄνομά
σου. ἅγιόν ἐστι τῇ φύσει τὸ τοῦ
θεοῦ ὄνομα, κἂν λέγωμεν κἂν μὴ
λέγωμεν. ἐπεὶ δὲ καὶ ἐν τοῖς ἁμαρ-
τάνουσιν ἔσθ' ὅτε βεβηλοῦται κατὰ
τὸ „δι' ὑμᾶς τὸ ὄνομά μου διὰ παν-
τὸς βλασφημεῖται ἐν τοῖς ἔθνε-
σιν“³, εὐχόμεθα ἐν ἡμῖν ἀγιασθῆναι
τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ· οὐχ ὅτι ἐκ
τοῦ μὴ εἶναι ἅγιον ἐπὶ τὸ εἶναι
ἔρχεται, ἀλλ' ὅτι ἐν ἡμῖν ἅγιον
γίνεται ἀγιαζομένοις καὶ ἄξια τοῦ
ἀγιασμοῦ ποιοῦσιν.

13. Ἐλθέτω ἡ βασιλεία
σου. Καθαρᾶς ψυχῆς ἐστι τὸ
σὺν παρρησίᾳ φάναι „ἐλθέτω ἡ
βασιλεία σου“. ὁ γὰρ ἀκούσας
Παύλου λέγοντος „μὴ οὖν βασι-
λευέτω ἡ ἁμαρτία ἐν τῷ θνητῷ
ὑμῶν σώματι“⁴, ἀλλὰ καθάρας
ἐαυτὸν πράξει καὶ ἐννοίᾳ καὶ

cerunt atque in extrema mala
inciderunt, iniuriarum oblivio-
nem et gratiae societatem
donavit, ut vel patrem sese ad-
pellari voluerit. Pater noster
qui es in caelis. Caeli autem
etiam sunt ii, qui caelestis
imaginem ferunt, in quibus est
deus inhabitans et inambulans.

12. Sanctificetur nomen
tuum. Sanctum est natura no-
men dei, sive id dicimus sive
non dicimus. Quia vero per
peccantes quandoque profana-
tur secundum illud: *Per vos
nomen meum tota die blas-
phematur in gentibus*, ideo
oramus, ut in nobis sanctifi-
cetur nomen dei; non quo
incipiat sanctum esse, quod
antea sanctum non erat, sed
quod in nobis fit sanctum,
cum sanctificamur ipsi et digna
sanctificatione agimus.

13. Veniat regnum tuum.
Mundae animae est dicere cum
fiducia: Veniat regnum tuum.
Qui enim audiverit Paulum di-
centem: *Non ergo regnet pec-
catum in mortali vestro cor-
pore*, et seipsum opere et cogi-
tatione et sermone purum prae-

¹ 1 Cor. 15, 49. — ² 2 Cor. 6, 16. — ³ Rom. 2, 24; Is. 52, 5. —

⁴ Rom. 6, 12.

λόγῳ ἐρεῖ τῷ θεῷ· ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου.

14. Γενηθῇτω τὸ θέλημά σου, ὡς ἐν οὐρανῷ, καὶ ἐπὶ τῆς γῆς. οἱ θεοὶ καὶ μακάριοι τοῦ θεοῦ ἄγγελοι τὸ τοῦ θεοῦ θέλημα ποιοῦσι, καθὼς Δαβὶδ ψάλλων ἔλεγεν· „εὐλογεῖτε τὸν κύριον πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ, δυνατοὶ ἰσχύι, ποιοῦντες τὰ θελήματα αὐτοῦ“¹. δυνάμει τοίνυν εὐχόμενος τοῦτο λέγεις· ὡς ἐν ἀγγέλοις γίνεται σου τὸ θέλημα, οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς γῆς ἐν ἐμοὶ γένοιτο, δέσποτα.

15. Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον. ὁ ἄρτος οὗτος ὁ κοινὸς οὐκ ἔστιν ἐπιούσιος· ἄρτος δὲ οὗτος ὁ ἅγιος² ἐπιούσιός ἐστιν, ἀντὶ τοῦ ἐπὶ τὴν οὐσίαν τῆς ψυχῆς κατασσόμενος. οὗτος ὁ ἄρτος οὐκ εἰς κοιλίαν χωρεῖ καὶ εἰς ἀφεδρῶνα ἐκβάλλεται, ἀλλ’ εἰς πᾶσάν σου τὴν σύστασιν ἀναδίδεται εἰς ὠφέλειαν σώματος καὶ ψυχῆς. τὸ δὲ σήμερον ἀντὶ τοῦ καθ’ ἡμέραν λέγει, ὡς καὶ ὁ Παῦλος ἔλεγεν· „ἄχρις οὗ τὸ σήμερον καλεῖται“³.

16. Καὶ ἄφες ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν, ὡς καὶ ἡμεῖς

stiterit, is deo dicet: Veniat regnum tuum.

14. Fiat voluntas tua, sicut in caelo, et in terra. Divini ac beati angeli dei voluntatem dei faciunt, sicut David in psalmis dixit: Benedicite domino omnes angeli eius, potentes virtute, qui facitis voluntates eius. Cum igitur precaris, quasi hoc dicis: Quemadmodum in angelis voluntas tua fit, sic super terram in me fiat, domine.

15. Panem nostrum substantialem da nobis hodie. Panis iste communis non est substantialis; panis vero ille sanctus substantialis est, id est, ad substantiam animae constitutus. Hic panis non in ventrem vadit atque in secessum eicitur, sed in omnem tuam compagem ad utilitatem corporis et animae dividitur. Illud autem hodie dicitur pro cotidie, sicut et Paulus dicit: *Donec hodie cognominatur.*

16. Et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos

¹ Ps. 102, 20. — ² i. e. eucharistia (cfr. cat. myst. 4, 5). —

³ Hebr. 3, 13.

ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν. πολλὰ γὰρ ἔχομεν ἁμαρτήματα· πταίομεν γὰρ καὶ ἐν λόγῳ καὶ ἐν διανοίᾳ καὶ πλείστα καταγνώσεως ἄξια ποιοῦμεν. καὶ „ἐὰν εἴπωμεν ὅτι ἁμαρτίαν οὐκ ἔχομεν, ψευδόμεθα“, ὡς λέγει Ἰωάννης¹. καὶ πρὸς τὸν θεὸν τιθέμεθα συνθήκας, συγχωρῆσαι ἡμῖν παρακαλοῦντες τὰ ἁμαρτήματα, ὡς καὶ ἡμεῖς τοῖς πέλας τὰ ὀφειλήματα. ἐννοοῦντες τοίνυν, ἀνθ' οἷων οἶα λαμβάνομεν, μὴ ἀναμείνωμεν μηδέ ὑπερτιθώμεθα συγχωρεῖν ἀλλήλοις. τὰ πταίσματα τὰ γινόμενα εἰς ἡμᾶς μικρά ἐστι καὶ εὐτελεῖ καὶ εὐδιάλυτα, τὰ δὲ εἰς θεὸν ὑφ' ἡμῶν γενόμενα μεγάλη ἐστί, τῆς αὐτοῦ μόνης δεόμενα φιλανθρωπίας. πρόσεχε οὖν, μὴ διὰ τὰ μικρὰ καὶ εὐτελεῖ εἰς σὲ ἁμαρτήματα ἀποκλείσης σεαυτῷ τῶν βαρυτάτων ἁμαρτημάτων τὴν παρὰ θεοῦ συγχώρησιν.

17. Καὶ μὴ εἰσενέγκης ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, κύριε. ἄρα τοῦτο διδάσκει εὐχέσθαι ἡμᾶς, μηδόλως πειρασθῆναι, ὁ κύριος; καὶ πῶς εἴρηται ἀλλαχοῦ· „ἀνὴρ ἀπείραστος ἀδόκιμος“², καὶ πάλιν·

dimittimus debitoribus nostris. Multa enim peccata habemus; nam et verbo et cogitatione offendimus et permulta condemnatione digna agimus. *Ac si dixerimus, quoniam peccatum non habemus, mentimur*, ut ait Iohannes. Atque cum deo pacta inimus, orantes ut nobis condonet peccata, quemadmodum et nos proximis debita remittimus. Pensantes igitur, pro qualibus qualia accipiamus, ne cunctemur neve recusemus, quin mutuas inter nos offensiones remittamus. Quae in nos peccata admittimus, ea parva et levia sunt et facile ignoscuntur; quae vero in deum committimus, magna sunt et sola eius clementia diluuntur. Cave igitur ne propter parva et vilia in te admissa gravissimorum tibi ipsi peccatorum remissionem apud deum praecludas.

17. Et ne nos inducas in tentationem, domine. Numquid dominus orare nos docet, ne omnino tentemur? Sed quomodo alibi dictum est: *Vir non tentatus non est probatus*, et

¹ Ioh. 1, 8. — ² Haec sententia ore patrum trita in sacra scriptura nusquam legitur, neque quisquam ex patribus commemorat, quo ex loco eam deprompsit.

„πάσαν χαρὰν ἡγήσασθε, ἀδελφοί μου, ὅταν πειρασμοῖς περιπέσητε ποικίλοις“¹. ἀλλὰ μήποτε [τὸ]^a εἰσελθεῖν ἔστιν εἰς πειρασμόν τὸ καταβαπτισθῆναι ὑπὸ τοῦ πειρασμοῦ· ἔοικε γὰρ ὁ πειρασμὸς ὥσπερ χειμάρρῳ τινὶ δυσκόλῳ πρὸς διάβασιν. οἱ μὲν οὖν ἐν πειρασμοῖς μὴ καταβαπτιζόμενοι διαβαίνουσιν, ἄριστοί τινες κολυμβηταὶ γινόμενοι καὶ μηδὲν ὑπ’ αὐτῶν κατασυρόμενοι. οἱ δὲ μὴ τοιοῦτοι εἰσιόντες καταβαπτίζονται· οἷον ὡς ἐπὶ παραδείγματός Ἰούδας εἰσελθὼν εἰς τὸν τῆς φιλοχρηματίας πειρασμόν οὐ διενήξατο, ἀλλὰ καταβαπτισθεὶς καὶ σωματικῶς καὶ πνευματικῶς ἀπεπνίγη. Πέτρος εἰσῆλθεν εἰς τὸν τῆς ἀρνήσεως πειρασμόν, ἀλλὰ εἰσελθὼν οὐκ ἐβαπτίσθη, ἀλλὰ γενναίως διανηξάμενος ἐρρύσθη ἀπὸ τοῦ πειρασμοῦ.

Ἄκουε πάλιν ἀλλαχοῦ ὁλοκλήρων ἁγίων χοροῦ εὐχαριστοῦντος ἐπὶ τῷ^b ἐξαιρεθῆναι τοῦ πειρασμοῦ· „ἐδοκίμασας ἡμᾶς ὁ θεός, ἐπύρωσας ἡμᾶς ὡς πυροῦται τὸ ἀργύριον· εἰσῆγαγες ἡμᾶς εἰς τὴν παγίδα, ἔθου θλίψεις ἐπὶ τὸν νῶτον ἡμῶν; ἐπεβίβασας ἀνδρώ-

iterum: *Summum gaudium existimate, fratres mei, cum in tentationes varias incideritis?* Sed forsitan in tentationem ingredi idem est atque tentatione submergi; nam tentatio torrenti ad traiciendum difficili similis est. Qui igitur in tentationibus non submerguntur, velut optimi natatores traiciunt et nullatenus eis detrahuntur; qui vero tales non sunt, ingressi demerguntur; qualis, ut exemplo utamur, Iudas fuit, qui in avaritiae tentationem ingressus non enatavit, sed submersus et corpore et spiritu subfocatus est. Petrus in denegationis tentationem introivit, ingressus vero mersus non est, sed fortiter tranans tentatione liberatus est.

Audi rursus alibi invulnerorum sanctorum chorum, quod a tentatione ereptus sit, gratias agentem: *Probasti nos, deus, igne nos examinasti, sicut examinatur argentum; induxisti nos in laqueum, posuisti tribulationes in dorso*

^a *Articulus τό, qui deest in codd. Roe et Casaub., recte a Rupp uncis includitur.* — ^b *ita Rupp cum m., τοῦ ceteri.*

¹ Iac. 1, 2.

πους ἐπὶ τὰς κεφαλὰς ἡμῶν. διήλθομεν διὰ πυρὸς καὶ ὕδατος, καὶ ἐξήγαγες ἡμᾶς εἰς ἀναψυχήν^α. ὁρᾷς αὐτοὺς παρρησιαζομένους ἐπὶ τῷ^β διελθεῖν καὶ μὴ ἐμπαρῆ-
ναι^β. καὶ ἐξήγαγες ἡμᾶς, φησὶν, εἰς ἀναψυχήν· τὸ ἑῖς ἀναψυχὴν ἐλθεῖν αὐτοὺς ἐστὶ τὸ ἀπὸ πει-
ρασμοῦ ῥυσθῆναι.

18. Ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ. εἰ ἦν τὸ „μὴ εἰσενέγκης ἡμᾶς εἰς πειρασμόν“ τὸ^γ τοῦ μηδόλως πειρασθῆναι παραστατικόν, οὐκ ἂν ἔλεγεν „ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ“. πονηρὸς δὲ ὁ ἀντικείμενος δαίμων, ἀφ' οὗ ῥυσθῆναι εὐχόμεθα.

Εἶτα μετὰ πλήρωσιν τῆς εὐχῆς λέγεις ἀμήν, ἐπισφραγίζων διὰ τοῦ ἀμήν, ὃ σημαίνει γένοιτο, τὰ ἐν τῇ θεοδιδάκτῳ εὐχῇ.

19. Μετὰ ταῦτα λέγει ὁ ἱερεὺς· τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις. ἅγια τὰ προκείμενα, ἐπιφοίτησιν δεξά-
μενα ἁγίου πνεύματος· ἅγιοι καὶ ὑμεῖς, πνεύματος ἁγίου καταξιω-
θέντες. τὰ ἅγια οὖν τοῖς ἁγίοις κατάλληλα. εἶτα ὑμεῖς λέγετε·

*nostro, imposuisti homines super capita nostra. Transivimus per ignem et aquam, et eduxisti nos in refrigerium. Vides eos confidenter exsultantes, quod traiecerint nec limo hausti sint. Et eduxisti nos, inquit, in refrigerium; quod dicit in refrigerium ipsos venisse est: tentatione libera-
tos esse.*

18. Sed libera nos a malo. Si illud *Ne inducas nos in tentationem* significaret omnino non tentari, non adiecisset *Sed libera nos a malo*. Malus vero est adversarius daemon, a quo ut liberemur oramus.

Tum vero expleta oratione dicis amen, per illud amen, quod significat fiat, quaecumque hac a deo tradita oratione continentur obsignans.

19. His peractis dicit sacerdos: Sancta sanctis. Sancta sunt, quae proposita iacent, recepto spiritus sancti super-
ventu; sancti et vos, spiritus sancti dono dignati. Sancta igitur sanctis convenient.

^a ita Rupp cum *m*₂, τὸ *ceteri*. — ^b rectius ἐμπαρῆναι; *cfr.* ps. 68, 3. 15. — ^c *uncis includit Rupp, om. m*₂.

¹ Ps. 65, 10—12.

εἰς ἅγιος, εἰς κύριος, Ἰη-
σοῦς Χριστὸς¹. ἀληθῶς γὰρ εἰς
ἅγιος, φύσει ἅγιος· ἡμεῖς δὲ καὶ²
ἅγιοι, ἀλλ' οὐ φύσει, ἀλλὰ μετοχῇ
καὶ ἀσκήσει καὶ εὐχῇ.

20. Μετὰ ταῦτα ἀκούετε τοῦ
ψάλλοντος μετὰ μέλους θείου
προτρεπομένου ὑμᾶς εἰς τὴν κοι-
νωνίαν τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ
λέγοντος· γεύσασθε καὶ ἴδετε,
ὅτι χρηστὸς ὁ κύριος³. μὴ τῷ
λάρυγγι τῷ σωματικῷ ἐπιτρέπητε
τὸ κριτικόν, οὐχί, ἀλλὰ τῇ ἀνεν-
δοιάσῃ πίστει· γευόμενοι γὰρ
οὐκ ἄρτου καὶ οἶνου κελεύονται
γεύσασθαι, ἀλλὰ ἀντίτυπου³ σώ-
ματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ.

21. Προσιῶν⁴ οὖν μὴ τεταμέ-
νοις τοῖς τῶν χειρῶν καρποῖς

^a καὶ *Lietzmann*.

¹ Eadem formula legitur apud Gregorium Nyssenum (lib. II contra Eunomium; ed. Paris. 1638, II 485) et in Const. apost. VIII 13. —
² Ps. 33, 9. — ³ In cat. myst. 2, 5 baptismus ἀντίτυπον τῶν τοῦ Χριστοῦ παθημάτων et in cat. myst. 3, 1 chrisma τοῦ ἁγίου πνεύματος τὸ ἀντί-
τυπον adpellatur. Eucharistiae quarto saeculo nomen ἀντίτυπον σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ saepe datum est, ex. gr. a Macario (hom. 27, 17) et in Const. apost. (VII 25, 4) et a Cyrillo (hoc loco); in Canone Serapii (supra p. 29) pro ἀντίτυπον legitur ὁμοίωμα. Est autem eucharistia antitypum corporis et sanguinis Christi, quia Christum repraesentat non in statu naturali, sed sacramentali; vide Rauschen, Eucharistie² p. 17. — ⁴ Communicaturi ad altare accedebant ibique stantes corpus domini manu accipiebant (Tert. de orat. 14; Eus. h. e. VII 9; Greg. Tur. h. Franc. IX 3). Sed concilium Laodicense saeculo quarto sanxit (can. 19), ut soli clerici intra cancellos communicarent.

Deinde vos subicitis: Unus sanctus, unus dominus, Iesus Christus. Revera enim unus est sanctus, natura sanctus; nos autem etiam sancti, at non natura, sed participatione, exercitatione, voto.

20. Auditis deinde vocem psallentis, divina quadam melodia vos ad sanctorum mysteriorum communionem invitantis ac dicentis: Gustate et videte, quoniam suavis est dominus. Ne corporalibus faucibus huius rei iudicium permittatis, minime, sed fidei indubitatae. Qui enim gustant, non panem et vinum degustare iubentur, sed antitypum corporis et sanguinis Christi.

21. Adiens igitur ne expansis palmis neque disiunctis

προσέρχου μηδὲ διηρημένοις τοῖς δακτύλοις· ἀλλὰ τὴν ἀριστερὰν θρόνον ποιήσας τῇ δεξιᾷ, ὡς μελλούσῃ βασιλέα ὑποδέχεσθαι, καὶ κοιλάνας τὴν παλάμην δέχου τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἐπιλέγων τὸ ἀμὴν. μετ' ἀσφαλείας οὖν ἀγιάσας τοὺς ὀφθαλμοὺς τῇ ἐπαφῇ τοῦ ἁγίου σώματος μεταλάμβανε, προσέχων, μὴ παραπολέσης τι ἐκ τούτου αὐτοῦ· ὅπερ γὰρ ἂν ἀπολέσης, τούτῳ ὡς ἀπὸ οἰκείου δηλονότι ἐζημιώθης μέλους. εἰπέ γάρ μοι, εἴ τίς σοι ἔδωκε ψήγματα χρυσοῦ, οὐκ ἂν μετὰ πάσης ἀσφαλείας ἐκράτεις, φυλαττόμενος, μή τι αὐτῶν παραπολέσης καὶ ζημίαν ὑποστής; οὐ πολλῷ οὖν μᾶλλον ἀσφαλέστερον τοῦ χρυσοῦ καὶ λίθων τιμίων τιμιωτέρου διασκοπήσεις ὑπὲρ τοῦ μὴ ψίχαν σοι ἐκπεσεῖν;

22. Εἴτα μετὰ τὸ κοινωνήσαι σε τοῦ σώματος Χριστοῦ προσέρχου καὶ τῷ ποτηρίῳ τοῦ αἵματος, μὴ ἀνατείνων τὰς χεῖρας, ἀλλὰ κύπτων καὶ τρόπῳ προσκυνήσεως καὶ σεβάσματος λέγων τὸ ἀμὴν ἀγιάζου καὶ ἐκ τοῦ αἵματος μεταλαμβάνων Χριστοῦ. ἔτι δὲ τῆς νοτίδος ἐνούσης τοῖς χεῖλεσί σου χερσὶν ἐπαφώμενος καὶ ὀφθαλμοὺς καὶ μέτωπον καὶ τὰ

digitis accede, sed sinistram velut thronum subiciens dexteræ, utpote regem suscepturæ, et concava manu suscipe corpus Christi, respondens amen. Oculis vero caute sancti corporis contactu sanctificatis, illud percipe attendens, ne quid ex eo tibi depereat. Quodcumque enim interciderere patieris, id tibi certe tamquam ex propriis membris deminutum est. Dic enim mihi, si quis tibi auri ramenta dedisset, nonne summa cum diligentia adservares, providus ne quid horum tibi deperiret ac dāmnun patereris? Nonne igitur multo diligentius curabis, ne ex eo tibi vel mica intercidat, quod est auro pretiosisque lapillis multo pretiosius?

22. Tum vero post communionem corporis Christi accēde et ad sanguinis poculum, non extendens manus, sed pronus et modo adorationis et venerationis dicens amen sanctificare, ex sanguine Christi quoque sumens. Et cum adhuc labiis tuis adhaeret ex eo humor, manibus adtingens et oculos et frontem et reliquos

λοιπὰ ἀγίαζε αἰσθητήρια. εἶτα ἀναμείνας τὴν εὐχὴν εὐχαρίστει τῷ θεῷ τῷ καταζιώσαντί σε τῶν τηλικούτων μυστηρίων.

23. Κατέχετε ταύτας τὰς παραδόσεις ἀσπίλους καὶ ἀπροσκόπους ἑαυτοὺς διαφυλάξατε. τῆς κοινῆς ἑαυτοὺς μὴ ἀπορρήξετε, μὴ διὰ μολυσμὸν ἁμαρτιῶν τῶν ἱερῶν τούτων καὶ πνευματικῶν ἑαυτοὺς ἀποστερήσητε μυστηρίων.

„Ὁ δὲ θεὸς τῆς εἰρήνης ἀγιάσαι ὑμᾶς ὀλοτελεῖς, καὶ ὀλόκληρον ὑμῶν τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα ἐν τῇ παρουσίᾳ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διατηρηθεῖ“¹. ᾧ ἡ δόξα, τιμὴ καὶ κράτος σὺν πατρὶ [καὶ υἱῷ]^b καὶ ἀγίῳ πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

sensus sanctifica. Postremo exspectans orationem gratias age deo, qui tantis te sacramentis dignatus est.

23. Has traditiones inviolatas retinete et inoffensos vosmet servate. Communione ne vos segretis, ne propter peccatorum maculam sacris istis et spiritualibus mysteriis vos defraudetis.

Deus autem pacis sanctificet vos per omnia, et integrum corpus vestrum et anima et spiritus in adventu domini nostri Iesu Christi servetur. Cui gloria, honor, imperium cum patre [et filio] et sancto spiritu nunc et semper et in saecula saeculorum. Amen.

IX. S. AMBROSII LIBER DE MYSTERIIS.

Librum De mysteriis s. Ambrosii esse inter catholicos semper constabat. Heterodoxorum primus Bullinger anno 1535 eum librum Ambrosio abiudicavit, quem secutus est Dallaeus; hi sententiae suae has produnt causas tractationem pro Ambrosiana ratione frigidiorum et varietatem doctrinae eucharisticae. Nostris temporibus de auctore eius libri dubitavit Loofs (Leitf. d. Dogmengesch.⁴ 1906, 470). Sed quae adversariis offensionem adferunt, minimi sunt momenti. Genus dicendi in Ambrosium quadrat; quae observatur stili differentia, facile inde explicatur, quod hic liber est generis catechetici eamque ob causam dictio eius minus artem oratoriam redolet.

^a om. Rupp cum m. — ^b Has voces recte Toutée uncis inclusit.

¹ 1 Thess. 5, 23.

Quo anno hic liber ortus sit, prorsus incertum est. Initio eius legitur: 'De moralibus cotidianum sermonem habuimus, cum vel patriarcharum gesta vel Proverbiorum legerentur praecepta'; sed cave, ne hoc loco libros Ambrosii de Abraham, Isaac, Iacob denotari cum Maurinis censeas. Agitur enim loco laudato de catechumenis, qui in moralibus potissimum erudiri solebant, ut ex Doctrina apostolorum (c. 7 in.) patet; praeterea Ambrosius tot de vetere testamento libros conscripsit, ut eum non semel, sed saepius de gestis patriarcharum et de Proverbiis in ecclesia sermones habuisse veri simillimum sit.

Textus meus idem est atque editionis Maurinorum (tom. II, Paris. 1690); quem uno tantum loco (c. 7, 35: *filia* pro *filiae*) mutavi.

CAPVT I.

Exponit Ambrosius, cur non ante baptismum de mysteriis sermonem habuerit. Caerimonia apertionis aurium explicatur.

1 De moralibus cotidianum sermonem habuimus, cum vel patriarcharum gesta vel Proverbiorum legerentur praecepta, ut his informati atque instituti adsuesceretis maiorum ingredi vias eorumque iter carpere ac divinis oboedire oraculis, quo renovati per baptismum eius vitae usum teneretis, quae ablutos deceret. 2 Nunc de mysteriis dicere tempus admonet atque ipsam sacramentorum rationem edere; quam ante baptismum si putassemus insinuandam nondum initiatis, prodidisse potius quam edidisse aestimaremur; deinde, quod inopinantibus melius se ipsa lux mysteriorum infuderit, quam si eam sermo aliquis praecucurrisset.

3 Aperite igitur aures et bonum odorem vitae aeternae inhalatum vobis munere sacramentorum carpite; quod vobis significavimus, cum apertionis celebrantes mysterium dicemus: *Ephpheta quod est adaperire*¹, ut venturus unusquisque ad gratiam, quid interrogaretur, cognosceret, quid responderet, meminisse deberet. 4 Hoc mysterium celebravit Christus in evangelio, sicut legimus, cum mutum curaret et surdum.

¹ Marc. 7, 34. De caerimonia apertionis aurium et narium vide Ps.-Ambr., De sacr. I 2—3.

Sed ille os tetigit, quia et mutum curabat et virum; in altero, ut os eius infusae sono vocis aperiret; in altero, quia tactus iste virum decebat, feminam non decebat.

CAPVT II.

De ingressu initiandi in baptisterium.

5 Post haec reserata sunt tibi sancta sanctorum¹, ingressus es regenerationis sacrarium; repete, quid interrogatus sis, recognosce, quid responderis. Renuntiasti diabolo et operibus eius, mundo et luxuriae eius ac voluptatibus². Tene-
tur vox tua non in tumultu mortuorum, sed in libro viventium.

6 Vidisti illic levitas, vidisti sacerdotem, vidisti summum sacerdotem. Noli considerare corporum figuras, sed mysteriorum gratiam. Praesentibus angelis locutus es, sicut scriptum est: *Quia labia sacerdotis custodiunt scientiam et legem exquirunt ex ore ipsius; quoniam angelus est domini omnipotentis*³. Non est fallere, non est negare: angelus est, qui regnum Christi et vitam aeternam adnuntiat. Non specie tibi aestimandus sit, sed munere. Quid tradiderit considera, usum eius expende et statum eius agnosce.

7 Ingressus es igitur, ut adversarium tuum cernereres⁴, cui renuntiandum in os putaris⁵. In orientem converteris⁶; qui enim renuntiat diabolo, ad Christum convertitur, illum directo cernit obtutu.

¹ i. e. baptisterium. — ² Tert. de corona 3: Aquam adituri ibidem, sed et aliquanto prius in ecclesia sub antistitis manu contestamur, nos renuntiare diabolo et pompae et angelis eius. — ³ Malach. 2, 7. — ⁴ Cyrill. cat. mystag. 1, 2 squ. — ⁵ Hic locus sine dubio corruptus est. Pro *putaris* in quibusdam codd. legitur *putares*, in uno *sputaris*, idque (*sputaris*) recepit Ballerini in editionem Mediolanensem (Med. 1879) ita interpungens: *'cui renuntiandum. In os sputaris'*. Sed de tali ritu nihil alibi legimus. — ⁶ Cyrill. l. 1. 9; Constit. apost. VII 41; Hieronymus (in Amos 6, 14): 'Unde et inysteriis primum renuntiamus ei, qui in occidente est nobisque moritur cum peccatis, et sic versi ad orientem pactum inimus cum sole iustitiae et ei servituros nos esse promittimus'.

CAPVT III.

In aqua et sacris ministris praesentiam atque operationem divinitatis considerandam esse, compluribus figuris, quibus baptisma jam inde a mundi creatione praenuntiatum est, docet.

8 Quid vidisti? Aquas utique, sed non solas: levitas illic ministrantes, summum sacerdotem interrogantem et consecrantem. Primo omnium docuit te apostolus non ea contemplan-
da nobis, *quae videntur, sed quae non videntur; quoniam quae videntur, temporalia sunt; quae autem non videntur, aeterna*¹. Nam et alibi habes: *Quia invisibilia dei a creatura mundi per ea, quae facta sunt, comprehenduntur: sempiterna quoque virtus eius ac divinitas*² operibus aestimatur. Unde et ipse dominus ait: *Si mihi non creditis, vel operibus credite*. Crede ergo divinitatis illic adesse praesentiam. Operationem credis, non credis praesentiam? Unde sequeretur operatio, nisi praecederet ante praesentia?

9 Considera autem, quam vetus mysterium sit, in ipsius mundi praefiguratum origine. In principio ipso, quando fecit deus caelum et terram, *spiritus*, inquit, *superferebatur super aquas*. Qui superferebatur super aquas, non operabatur super aquas? Sed quid dicam: operabatur? quod ad praesentiam spectat, superferebatur. Non operabatur, qui superferebatur? Cognosce, quia operabatur in illa mundi fabrica, quando tibi dicit propheta: *Verbo domini caeli firmati sunt, et spiritu oris eius omnis virtus eorum*³. Utrumque prophético subnixum est testimonio, et quia superferebatur et quia operabatur. Quia superferebatur, Moyses dicit; quia operabatur, David testificatur.

10 Accipe aliud testimonium. Corrupta erat caro omnis ab iniquitatibus suis. *Non permanebit*, inquit deus, *spiritus meus in hominibus, quia carnes sunt*⁴. Quo ostendit deus, quia carnali immunditia et gravioris labe peccati gratia spiritalis avertitur. Unde volens deus reparare, quod deerat,

¹ 2 Cor. 4, 18. — ² Rom. 1, 20. — ³ Ps. 32, 6. — ⁴ Gen. 6, 3.

diluvium fecit et iustum Noe in arcam iussit adscendere. Qui dum, decedente diluvio, corvum dimisisset prius, qui non revertit, dimisit columbam, quae cum ramo oleae legitur revertisse. Vides aquam, vides lignum, columbam adspicis, et dubitas de mysterio?

¹¹ Aqua est ergo, qua caro mergitur, ut omne abluatur carnale peccatum. Sepelitur illic omne flagitium. Lignum est, in quo suffixus est dominus Iesus, cum pateretur pro nobis. Columba est, in cuius specie descendit spiritus sanctus, sicut didicisti in novo testamento, qui tibi pacem animae, tranquillitatem mentis inspirat. Corvus est figura peccati, quod exit et non revertitur, si in te quoque iusti custodia et forma servetur.

¹² Tertium quoque testimonium est, sicut te apostolus docet: *Quoniam patres nostri omnes sub nube fuerunt, et omnes mare transierunt, et omnes in Moyse baptizati sunt, in nube et in mari*¹. Denique et ipse Moyses dicit in Cantico: *Misisti spiritum tuum, et operuit eos mare*². Advertis, quod in illo Hebraeorum transitu iam tunc sacri baptismatis figura praecesserit, in quo Aegyptus interiit et Hebraeus evasit. Quid enim aliud in hoc cotidie sacramento docemur, nisi quia culpa mergitur et error aboletur, pietas autem et innocentia tuta permansit?

¹³ Audis, quia sub nube fuerunt patres nostri, et bona nube, quae carnalium refrigeravit incendia passionum. Bona nubes obumbrat, quos revisit spiritus sanctus. Denique supervenit in Mariam virginem, et virtus altissimi obumbravit ei, quando redemptionem genti genuit humanae. Et illud miraculum per Moysen in figura factum est. Si ergo in figura adfuit spiritus, non adest in veritate, cum scriptura tibi dicat: *Quia lex per Moysen data est, gratia autem et veritas per Iesum Christum facta est*³?

¹ 1 Cor. 10, 1. 2. — ² Ex. 15, 10. — ³ Ioh. 1, 17. Haec sententia Ambrosii est interrogatio; non recte igitur eam Benedictini in editione puncto, quod dicitur, clauserunt.

14 Merrha fons amarissimus erat; misit in eum Moyses lignum, et dulcis est factus. Aqua enim sine praedicatione dominicae crucis ad nullos usus futurae salutis est; cum vero salutaris fuerit crucis mysterio consecrata, tunc ad usum spiritualis lavacri et salutaris poculi temperatur. Sicut ergo in illum fontem Moyses misit lignum, hoc est, propheta; ita et in hunc fontem sacerdos praedicationem dominicae crucis mittit, et aqua fit dulcis ad gratiam¹.

15 Non ergo solis corporis tui credas oculis: magis videtur, quod non videtur; quia istud temporale, illud aeternum adspicitur, quod oculis non comprehenditur, animo autem ac mente cernitur.

16 Denique doceat te decursa Regnorum lectio. Naaman Syrus erat et lepram habebat nec ab ullo mundari poterat. Tunc ait puella ex captivis, quoniam esset propheta in Israel, qui posset eum a leprae contagione mundare. Sumpto, inquit, auro et argento, perrexit ad regem Israel. Qui cognita adventus eius causa, scidit vestimenta sua dicens, quod tentaretur magis, cum de se ea, quae non essent potestatis regiae, poscerentur; Elisaeus autem regi intimavit, ut ad se dirigeret Syrum, quo cognosceret, quod esset deus in Israel. Et cum venisset, mandavit ei, ut septies mergeretur in Iordane fluvio. 17 Tunc ille secum tractare coepit, quod meliores aquas haberet patriae suae, in quibus se saepe mersisset, et numquam a lepra esset ablutus, eoque revocatus non oboediebat mandatis prophetae; sed et admonitu et persuasionibus servulorum adquievit ac mersit. Mundatusque illico intellexit non aquarum esse, quod unusquisque mundatur, sed gratiae.

¹ Ambrosius arbitrari videtur, aquam, nisi consecrata sit, eam vim non habere, ut in baptismo sanctificet. Idem iam apud Tertullianum legitur (de bapt. 4): 'Supervenit enim statim spiritus de caelis et aquis superest, sanctificans eas de semetipso, et ita sanctificatae vim sanctificandi combibunt'. Etiam medio aevo fuerunt, qui ita docerent (Schanz, Die Lehre von den hh. Sakramenten 217 s.).

¹⁸ Cognosce nunc, quae sit illa puella ex captivis iunior, scilicet ex gentibus congregatio, id est, ecclesia domini depressa ante captivitate peccati, quando libertatem adhuc gratiae non habebat; cuius consilio vanus ille populus nationum verbum audivit propheticum, de quo ante diu dubitavit; postea tamen, ubi credidit exsequendum, ablutus est ab omni contagione vitiorum. Et ille quidem dubitavit, antequam sanaretur; tu iam sanatus es et ideo dubitare non debes.

CAPVT IV.

Aquam non mundare sine spiritu et verbis domini et paralytici sanatione et baptismo Christi demonstratur.

¹⁹ Ideo tibi ante praedictum est, ut non hoc solum crederes, quod videbas, ne forte et tu diceres: Hoc est illud magnum mysterium, *quod oculus non vidit nec auris audivit nec in cor hominis adscendit*¹? Aquas video, quas videbam cotidie: istae me habent mundare, in quas saepe descendi, et numquam mundatus sum? Hinc cognosce, quod aqua non mundat sine spiritu.

²⁰ Ideoque legisti, quod tres testes in baptismo unum sunt, aqua, sanguis et spiritus²; quia si unum horum detrahas, non stat baptismatis sacramentum. Quid est enim aqua sine cruce Christi? Elementum commune, sine ullo sacramenti effectum. Nec iterum sine aqua regenerationis mysterium est: *Nisi enim quis renatus fuerit ex aqua et spiritu, non potest introire in regnum dei*³. Credit autem etiam catechumenus in crucem domini Iesu, qua et ipse signatur; sed nisi baptizatus fuerit in nomine patris et filii et spiritus sancti, remissionem non potest accipere peccatorum nec spiritualis gratiae munus haurire.

²¹ Ergo ille Syrus septies mersit in lege; tu autem baptizatus es in nomine trinitatis; confessus es patrem, recordare quid feceris, confessus es filium, confessus es spiri-

¹ 1 Cor. 2, 9. — ² 1 Ioh. 5, 8. — ³ Ioh. 3, 5.

tum sanctum. Tene ordinem rerum in hac fide, mundo mortuus es et deo resurrexisti. Et quasi in illo mundi conscriptus elemento, peccato mortuus ad vitam es resuscitatus aeternam. Crede ergo, quia non sunt vacuae aquae.

²² Ideo tibi dictum est: *Quia angelus domini descendebat secundum tempus in natatorium, et movebatur aqua; et qui prior descendisset in natatorium post commotionem aquae, sanus fiebat a languore, quocumque tenebatur*¹. Haec piscina in Hierosolymis erat, in qua unus annuus sanabatur; sed nemo ante sanabatur, quam descendisset angelus. Ut esset indicium, quia descenderat angelus, movebatur aqua propter incredulos. Illis signum, tibi fides; illis angelus descendebat, tibi spiritus sanctus; illis creatura movebatur, tibi Christus operatur, ipse dominus creaturae. ²³ Tunc curabatur unus, nunc omnes sanantur, aut certe unus solus populus Christianus; est enim in aliquibus et aqua mendax. Non sanat baptismus perfidorum², non mundat, sed polluit. Judaeus urceos baptizat et calices, quasi insensibilia vel culpam possint recipere vel gratiam. Tu baptiza hunc calicem tuum sensibilem, in quo bona opera tua luceant, in quo gratiae tuae splendor fulgeat. Ergo et illa piscina in figura, ut credas, quia in hunc fontem vis divina descendit.

²⁴ Denique paralyticus ille exspectabat hominem. Quem illum, nisi dominum Iesum natum ex virgine, cuius adventu non iam umbra sanaret singulos, sed veritas universos? Iste est ergo, qui exspectabatur ut descenderet, de quo dixit deus pater ad Iohannem Baptistam: *Super quem videris spiritum descendentem de caelo et manentem super eum, hic est qui baptizat in spiritu sancto*³. De quo testificatus est Iohannes dicens: *Quia vidi spiritum descendentem de caelo quasi columbam et manentem super eum*⁴. Et hic quare spiritus sicut columba descendit, nisi ut tu videres, nisi ut tu agno-

¹ Ioh. 5, 4. — ² Perfidi hoc loco sunt Iudaei et gentiles; id patet ex iis, quae secuntur, et ex Ps.-Ambrosio de sacr. II 1, 2. — ³ Ioh. 1, 33. — ⁴ Ioh. 1, 32.

sceres columbam etiam illam, quam Noe iustus emisit ex arca, istius columbae speciem fuisse, ut typum agnosceres sacramenti?

²⁵ Et fortasse dicas: Cum illa vera columba fuerit, quae emissa est, hic quasi columba descenderit: quomodo illic speciem fuisse dicimus, hic veritatem; cum secundum Graecos¹ in specie columbae spiritum descendisse sit scriptum? Sed quid tam verum quam divinitas, quae manet semper? Creatura autem non potest veritas esse, sed species, quae facile solvitur atque mutatur. Simul quia eorum, qui baptizantur, non in specie esse debeat, sed vera simplicitas. Unde et dominus ait: *Estote astuti sicut serpentes, et simplices sicut columbae*². Merito ergo sicut columba descendit, ut admoneret nos simplicitatem columbae habere debere. Speciem autem et pro veritate accipiendam legimus et de Christo: *Et specie inventus ut homo*³, et de patre deo: *Neque speciem eius vidistis*⁴.

CAPVT V.

Confirmatur adesse Christum in baptismo, atque adeo non considerandos ejus ministros. Denique confessio trinitatis a baptizatis edi solita paucis expenditur.

²⁶ Estne adhuc, quod dubitare debeas, cum evidenter tibi clamet in evangelio pater, qui ait: *Hic est filius meus in quo complacui*?⁵ clamet filius, super quem sicut columba se demonstravit spiritus sanctus? clamet et spiritus sanctus qui sicut columba descendit? clamet David: *Vox domini super aquas, deus maiestatis intonuit, dominus super aquas multas*?⁶ cum tibi scriptura testetur, quod ad Hierobaal preces ignis descenderit de caelo et rursus, precante Elia, ignis sit missus, qui sacrificium consecravit?

¹ Luc. 3, 22: καὶ καταβῆναι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον σωματικῶς εἶδει ὡς περιστέρην ἐπ' αὐτόν. — ² Matth. 10, 16. — ³ Philipp. 2, 7. — ⁴ Ioh. 5, 37. — ⁵ Matth. 3, 17. — ⁶ Ps. 28, 3.

²⁷ Non merita personarum consideres, sed officia sacerdotum. Et si merita spectes, sicut Eliam consideres, Petri quoque merita spectato vel Pauli, qui acceptum a domino Iesu hoc nobis mysterium tradiderunt. Ignis illis visibilis mittebatur, ut crederent, nobis invisibilis operatur, qui credimus; illis ad figuram, nobis ad commonitionem. Crede ergo adesse dominum Iesum invocatum precibus sacerdotum, qui ait: *Ubi fuerint duo vel tres, ibi et ego sum*¹; quanto magis, ubi est ecclesia, ubi mysteria sua sunt, ibi dignatur suam impertire praesentiam?

²⁸ Descendisti igitur, recordare quid responderis, quod credas in patrem, credas in filium, credas in spiritum sanctum². Non habes illic: Credo in maiorem et minorem et ultimum, sed eadem vocis tuae cautione constringeris, ut similiter credas in filium, sicut in patrem credis, similiter in spiritum sanctum credas, sicut credis in filium; hoc solo excepto, quod in crucem solius domini Iesu fateris tibi esse credendum.

CAPVT VI.

Egressis e fonte baptismatis quare unctio fiat in capite; cur etiam pedum lotio post baptismum.

²⁹ Post haec utique adscendisti ad sacerdotem: considera quid secutum sit. Nonne illud quod ait David: *Sicut unguen-*

¹ Matth. 18, 20. — ² Ex hoc loco et ex Ps.-Ambr. de sacr. II 7, 20 efficitur, tunc temporis in provincia Mediolanensi baptizatum esse ita, ut baptizandi ter de fide in trinitatem interrogarentur et responderent: Credo. Eadem forma huius sacramenti adparet in Sacramentario Gelasiano duobus locis (Muratori, Liturgia Rom. vetus I 570 et 596); priore loco legitur: 'Inde benedicto fonte baptizas unumquemque in ordine suo sub his interrogationibus: Credis in deum patrem omnipotentem? Resp.: Credo (ita etiam de filio et spiritu sancto). Deinde per singulas vices mergis eum tertio in aqua'. Altero loco ita habes: 'Et antequam perfundas eum aqua, interrogas cum verbo symboli et dicis: Credis etc.? Et cum interrogas, per singulas vices mergis eum tertio in aqua'.

*tum in capite, quod descendit in barbam, barbam Aaron?*¹ Hoc est unguentum, de quo et Salomon ait: *Unguentum exinanitum est nomen tuum, propterea adolescentulae dilexerunt te et adtraxerunt te*². Quantae hodie renovatae animae dilexerunt te, domine Iesu, dicentes: *Adtrahe nos post te, in odorem vestimentorum tuorum currimus*³, ut odorem resurrectionis haurirent? ³⁰ Quare hoc fiat intellege, quia *oculi sapientis in capite eius*⁴. Ideo in barbam defluit, id est, in gratiam iuventutis; ideo in barbam Aaron, ut fias electum genus, sacerdotale, pretiosum; omnes enim in regnum dei et in sacerdotium ungimur gratia spiritali⁵.

³¹ Adscendisti de fonte, memento evangelicae lectionis. Etenim dominus noster Iesus in evangelio lavit pedes discipulis suis⁶. Quando venit ad Simonem Petrum, ait Petrus: *Non lavas mihi pedes in aeternum*⁷. Non advertit mysterium et ideo ministerium recusavit, quod gravari humilitatem servi crederet, si sibi obsequium domini patienter admitteret. Cui respondit dominus: *Si non laverō tibi pedes, non habebis partem mecum*. Quo audito, Petrus: *Domine, non tantum pedes, inquit, sed et manus et caput*. Respondit dominus: *Qui lotus est, non indiget, nisi ut pedes lavet, sed est mundus totus*.

³² Mundus erat Petrus, sed plantam lavare debebat; habebat enim primi hominis de successione peccatum, quando eum subplantavit serpens et persuasit errorem. Ideo planta eius abluitur, ut haereditaria peccata tollantur; nostra enim propria per baptismum relaxantur⁸. ³³ Simul cognosce my-

¹ Ps. 132, 2. — ² Cant. 1, 2. — ³ Cantic. 1, 3. — ⁴ Eccles. 2, 14. — ⁵ Qui baptizati erant, statim a sacerdote ungebantur 'supra caput' (de sacr. III 1, 1), i. e. in vertice capitis. — ⁶ Sicut Mediolanii (de sacr. III 1, 4—6), ita in Gallia et in Africa neophytis ab episcopo pedes lavabantur (Kraus, Real-Enzyklopädie II 969); Romae et in oriente hic mos non vigeat (de sacr. I. I.; Orig. in Ioh. tom. 32, 7 et in Ies. h. 6, 3). In Hispania pedes baptizatorum lavari vetuit synodus Illiberitana anno circiter 300 (can. 48). — ⁷ Ioh. 13, 8. — ⁸ Sententia

sterium in ipso humilitatis consistere ministerio; ait enim: *Si ego lavi vobis pedes dominus et magister; quanto magis et vos debetis lavare pedes invicem vobis?* Cum enim ipse auctor salutis per oboedientiam nos redemerit, quanto magis servuli eius humilitatis et oboedientiae exhibere debemus obsequium?

CAPVT VII.

Vestimentis albis neophytorum ablutio peccatorum manifestatur. Etiam angeli et ipse Iesus sponsus nitorem ecclesiae mirati sunt.

³⁴ Accepisti post haec vestimenta candida, ut esset indicium, quod exueris involucrum peccatorum, indueris innocentiae casta velamina, de quibus dixit propheta: *Adsperges me hyssopo, et mundabor; lavabis me, et super nivem dealbabor*¹. Qui enim baptizatur, et secundum legem et secundum evangelium videtur esse mundatus; secundum legem, quia hyssopi fasciculo Moyses adspergebat sanguinem agni; secundum evangelium, quia Christi erant candida vestimenta sicut nix, cum resurrectionis suae gloriam in evangelio demonstraret. Super nivem ergo dealbatur, cui culpa dimittitur. Unde et per Esaiam dominus ait: *Si fuerint peccata vestra sicut phoenicium, ut nivem dealbabo*².

igitur Ambrosii est, lotione pedum 'haereditaria peccata', i. e. peccatum originale, baptismo vero propria peccata relaxari. Idem et aliis locis exprimit; in expositione perdita Isaiae prophetae scripserat, Petrum, cum posceret, ut sibi non solum pedes, sed etiam caput lavaretur, intellexisse, 'lavacro pedum, qui in primo lapsi sunt homine, sordem obnoxiae successionis aboleri'. (s. August. contra duas ep. Pelag. IV 11, 29); In psalm. 48 nr. 8 scribit: 'Unde et dominus discipulis pedes lavit, ut lavaret venena serpentis'; in iis, quae secuntur, explicat (nr. 9): 'Unde reor iniquitatem calcanei magis lubricum delinquendi (i. e. concupiscentiam) quam reatum aliquem nostri esse delicti . . .; in die enim iudicii nostra in nobis, non alienae iniquitatis flagitia puniuntur'. Itaque quod Ambrosius de myst. 3, 11 declarat: 'Aqua est ergo, qua caro mergitur, ut omne abluatur carnale peccatum; sepelitur illic omne flagitium' vix de originali peccato intellegendum est.

¹ Ps. 50, 9. — ² Is. 1, 18.

³⁵ Haec vestimenta habens ecclesia, per lavacrum regenerationis adsumpta, dicit in Canticis: *Nigra sum et decora filia¹ Hierusalem²*. Nigra per fragilitatem conditionis humanae, decora per gratiam; nigra, quia ex peccatoribus, decora fidei sacramento. Haec vestimenta cernentes filiae Hierusalem stupefactae dicunt: *Quae est haec quae adscendit dealbata?*³ Haec erat nigra, unde nunc subito dealbata?

³⁶ Dubitaverunt etiam angeli, cum resurgeret Christus, dubitaverunt potestates caelorum videntes, quod caro in caelum adscenderet. Denique dicebant: *Quis est iste rex gloriae?* Et cum alii dicerent: *Tollite portas principis vestri et elevamini portae aeternales, et introibit rex gloriae*, alii dubitabant dicentes: *Quis est iste rex gloriae?*⁴ In Esaia quoque habes dubitantes virtutes caelorum dixisse: *Quis est iste, qui adscendit ex Edom, rubor vestimentorum eius ex Bosor, speciosus in stola candida?*⁵

³⁷ Christus autem videns ecclesiam suam in vestimentis candidis, pro qua ipse, ut habes in Zachariae libro prophetae, sordida vestimenta susceperat, vel animam regenerationis lavacro mundam atque ablutam, dicit: *Ecce formosa es, proxima mea, ecce es formosa, oculi tui sicut columbae⁶*, in cuius specie spiritus sanctus descendit de caelo. Formosi oculi sicut columbae; quia in eius specie spiritus sanctus descendit de caelo. ³⁸ Et infra: *Dentes tui sicut grex tonsarum, quae adscenderunt de lavacro, quae omnes geminos creant, et infecunda non est in eis; ut resticula coccinea labia tua⁷*. Non mediocris ista laudatio. Primum dulci comparatione tonsarum; capras enim et in altis pasci sine periculo novimus, et in praeruptis securas cibum capere; deinde cum tondentur,

¹ Ita codd. 'numerosissimi' quas contulerunt Benedictini, et editio Mediolanensis anni 1879 cum codice M, necnon cod. Sangallensis, quo continetur vetus versio latina antehieronymiana; ceterae editiones omnes habent 'filiae', etiam Benedictina. — ² Cant. 1, 4. — ³ Cant. 8, 5. — ⁴ Ps. 23, 7 ss. — ⁵ Is. 63, 1. — ⁶ Cant. 4, 1. — ⁷ l. l. 4, 2—3.

deonerari superfluis. Harum gregi comparatur ecclesia, multas in se habens animarum virtutes, quae per lavacrum superflua peccata deponant, quae mysticam fidem et moralem gratiam deferant Christo, quae crucem domini Iesu loquantur.

³⁹ In iis formosa est ecclesia. Unde ad eam verbum deus dicit: *Tota formosa es, proxima mea; et reprehensio non est in te*¹; quia culpa demersa est. *Ades huc a Libano, sponsa; ades huc a Libano; transibis et pertransibis a principio fidei*²; eo quod renuntians mundo transierit saeculum, pertransierit ad Christum. Et iterum dicit ad eam deus verbum: *Quid pulchra et suavis facta es, caritas, in deliciis tuis? Statura tua similis facta est palmae et ubera tua botris*³. ⁴⁰ Cui respondet ecclesia: *Quis dabit te, frater, mihi lactentem ubera matris meae? Inveniens te foris, osculabor te, et quidem non spernent me. Adsumam te et inducam te in domum matris meae et in secretum eius, quae concepit me. Docebis me*⁴. Vides, quemadmodum delectata munere gratiarum ad interiora cupit mysteria pervenire et omnes sensus suos consecrare Christo? Adhuc quaerit, adhuc suscitatur caritatem et suscitari sibi eam poscit a filiabus Hierusalem, quarum gratia, hoc est, animarum fidelium, sponsum in amorem sui uberius desiderat provocari.

⁴¹ Unde dominus Iesus et ipse invitatus tantae studio caritatis, pulchritudine decoris et gratiae, quod nulla iam in ablutis delicta sorderent, dicit ad ecclesiam: *Pone me ut signaculum in cor tuum, ut sigillum in brachium tuum*⁵, hoc est decora es, proxima mea, tota formosa es, nihil tibi deest. *Pone me ut signaculum in cor tuum*, quo fides tua pleno fulgeat sacramento. Opera quoque tua luceant et imaginem dei praeferant, ad cuius imaginem facta es. Caritas tua nulla persecutione minuatur, quam multa aqua excludere, flumina undare non possint.

¹ 1. 1. 4, 7. — ² 1. 1. 8. — ³ 1. 1. 7, 6—7. — ⁴ 1. 1. 8, 1. 2. — ⁵ 1. 1. 6.

⁴² Unde repete, quia accepisti signaculum spiritale, spiritum sapientiae et intellectus, spiritum consilii atque virtutis, spiritum cognitionis atque pietatis, spiritum sancti timoris: et serva, quod accepisti. Signavit te deus pater, confirmavit te Christus dominus, et dedit pignus spiritus in cordibus tuis, sicut apostolica lectione didicisti¹.

CAPVT VIII.

De mystico dominici altaris convivio; quod, ne quis minoris faciat, ostenditur synagogae sacris antiquius esse, cum in sacrificio Melchisedech expressum fuerit, et ipso manna praestantius, cum sit corpus Christi.

⁴³ His abluta plebs dives insignibus, ad Christi contendit altaria², dicens: *Et introibo ad altare dei, ad deum qui laetificat iuventutem meam*³; depositis enim inveterati erroris exuviis, renovata in aquilae iuventute, caeleste illud festinat adire convivium. Venit igitur et videns sacrosanctum altare compositum⁴, exclamans ait: *Parasti in conspectu meo mensam*. Hanc loquentem inducit David dicens: *Dominus pascit me, et nihil mihi deerit; in loco pascuae ibi me conlocavit. Super aquam refectionis educavit me. Et infra: Nam etsi ambulem in medio umbrae mortis, non timebo mala; quoniam tu mecum es. Virga tua et baculus tuus, ipsa me consolata sunt. Parasti in conspectu meo mensam adversus eos, qui tribulant me. Impinguasti in oleo caput meum, et poculum tuum inebrians quam praeclarum est?*⁵

⁴⁴ Nunc illud consideremus, ne quis forte visibilia videns (quoniam quae sunt invisibilia, non videntur nec possunt humanis oculis comprehendere) dicat forte: Iudaeis deus manna pluit, pluit coturnices, ecclesia autem illi dilectae haec sunt, quae praeparavit, de quibus dictum est: *Quod oculus non vidit nec auris audivit nec in cor hominis adscendit, quae*

¹ Hoc loco de sacramento confirmationis agitur, cfr. De sacr. III 2, 1—3.

— ² Hic indicatur neophytorum a baptisterio ad altare processus, quae per totam octavam paschae eodem ornatu et cereis accensis repetebatur.

— ³ Ps. 42, 4. — ⁴ i. e. ornatum. — ⁵ Ps. 22.

*praeparavit deus diligentibus eum.*¹ Ergo ne quis hoc dicat, summo studio volumus comprobare, quod et antiquiora sunt sacramenta ecclesiae quam synagogae et praestantiora, quam manna est.

⁴⁵ Antiquiora docet lectio Genesis, quae decursa est. Synagoga enim ex lege Moysi principium sumpsit; Abraham vero longe anterior, qui victis hostibus et nepote proprio recepto, cum potiretur victoria, tunc illi occurrit Melchisedech et protulit ea, quae Abraham veneratus accepit. Non Abraham protulit, sed Melchisedech; qui inducitur sine patre, sine matre, neque initium dierum neque finem habens, similis autem filio dei, de quo ait Paulus ad Hebraeos²: *Quia manet sacerdos in perpetuum*; qui interpretatione latina dicitur rex iustitiae, rex pacis. ⁴⁶ Non agnoscis quis iste sit? Potest homo esse rex iustitiae, cum ipse vix iustus sit? Potest esse rex pacis, cum vix possit esse pacificus? Sine matre secundum divinitatem; quia ex patre deo genitus est, unius substantiae cum patre; sine patre secundum incarnationem, qui natus ex virgine est; initium et finem non habens, quia ipse est initium et finis omnium, primus et novissimus. Non igitur humani, sed divini est muneris sacramentum, quod accepisti, ab eo prolatum, qui benedixit fidei patrem Abraham, illum, cuius gratiam et gesta miraris.

⁴⁷ Probatum est antiquiora esse ecclesiae sacramenta; nunc cognosce potiora. Revera mirabile est, quod manna deus pluerit patribus, et cotidiano caeli pascebantur alimento. Unde dictum est: *Panem angelorum manducavit homo*³. Sed tamen panem illum qui manducaverunt, omnes in deserto mortui sunt: ista autem esca quam accipis, iste panis vivus (qui descendit de caelo, vitae aeternae substantiam subministrat; et quicumque hunc manducaverit, non morietur in aeternum; et est corpus Christi. ⁴⁸ Considera nunc, utrum praestantior sit panis angelorum an caro Christi,

¹ 1 Cor. 2, 9. — ² Hebr. 7, 1. — ³ Ps. 77, 25.

quae utique corpus est vitae. Manna illud e caelo, hoc supra caelum; illud caeli, hoc domini caelorum; illud corruptioni obnoxium, si in diem alterum servaretur; hoc alienum ab omni corruptione, quod quicumque religiose gustaverit, corruptionem sentire non poterit. Illis aqua de petra fluxit, tibi sanguis e Christo; illos ad horam satiavit aqua, te sanguis diluit in aeternum. Iudaeus bibit et sitit; tu cum biberis, sitire non poteris, et illud in umbra, hoc in veritate.

⁴⁹ Si illud, quod miraris, umbra est; quantum istud est, cuius et umbram miraris? Audi quia umbra est, quae apud patres facta est: *Bibebant, inquit, de consequenti eos petra: petra autem erat Christus. Sed non in pluribus eorum complacitum est deo; nam prostrati sunt in deserto*¹. Haec autem in figura facta sunt nostra. Cognovisti praestantiora; potior est enim lux quam umbra, veritas quam figura, corpus auctoris quam manna de caelo.

CAPVT IX.

Ne quis, externa percussus specie, in fide fluctuet, plurimis exemplis, quibus mutatam aut victam fuisse naturam constat, in medium adlatis, e pane veram Christi carnem fieri evincit. Postremo nonnullis, quae ad praestantiam, et effectus eucharistiae pertinent, propositis, tractatum claudit.

⁵⁰ Forte dicas: Aliud video, quomodo tu mihi adseris, quod Christi corpus accipiam? Et hoc nobis adhuc superest ut probemus. Quantis igitur utimur exemplis? Probemus non hoc esse, quod natura formavit, sed quod benedictio consecravit, maioremque vim esse benedictionis quam naturae; quia benedictione etiam natura ipsa mutatur.

⁵¹ Virgam tenebat Moyses, proiecit eam, et facta est serpens. Rursusprehendit caudam serpentis, et in virgae naturam revertit. Vides igitur prophetica gratia bis mutatam esse naturam et serpentis et virgae? Currebant Aegypti flumina puro aquarum meatu, subito de fontium venis sanguis

¹ 1 Cor. 10, 4. 5.

coepit erumpere, et non erat potus in fluviis. Rursus a prophetae prece cruor cessavit fluminum, aquarum natura remeavit. Circumclusus undique erat populus Hebraeorum, hinc Aegyptiis vallatus, inde mari clausus; virgam levavit Moyses, separavit se aqua et in murorum specie congelavit, atque inter undas via pedestris adparuit. / Iordanis retrorsum conversus contra naturam in sui fontis revertit exordium. Nonne claret naturam vel maritimorum fluctuum vel fluvialis cursus esse mutatam? / Sitiebat populus patrum, tetigit Moyses petram, et aqua de petra fluxit. Numquid non praeter naturam operata est gratia, ut aquam vomeret petra, quam non habebat natura? / Merrha fluvius amarissimus erat, ut sitiens populus bibere non posset; misit Moyses lignum in aquam, et amaritudinem suam aquarum natura deposuit, quam infusa subito gratia temperavit. / Sub Elisaeo propheta uni ex filiis prophetarum excussum est ferrum de securi et statim mersum est. Rogavit Elisaeum, qui amiserat ferrum; misit etiam Elisaeus lignum in aquam, et ferrum natavit. Utique et hoc praeter naturam factum cognoscimus; gravior est enim ferri species quam aquarum liquor.

52 Advertimus igitur maioris esse virtutis gratiam quam naturam, et adhuc tamen propheticae benedictionis numeramus gratiam? / Quod si tantum valuit humana benedictio, ut naturam converteret, quid dicimus de ipsa consecratione divina, ubi verba ipsa domini salvatoris operantur? / Nam sacramentum istud, quod accipis, Christi sermone conficitur. Quod si tantum valuit sermo Eliae, ut ignem de caelo deponeret: non valebit Christi sermo, ut species mutet elementorum? De totius mundi operibus legisti: *Quia ipse dixit, et facta sunt; ipse mandavit, et creata sunt*¹. Sermo ergo Christi, qui potuit ex nihilo facere, quod non erat, non potest ea, quae sunt, in id mutare, quod non erant? Non enim minus est novas rebus dare, quam mutare naturas.

¹ Ps. 148, 5.

⁵³ Sed quid argumentis utimur? Suis utamur exemplis, incarnationisque exemplo adstruamus mysterii veritatem. Numquid naturae usus praecessit, cum Iesus dominus ex Maria nasceretur? Si ordinem quaerimus, viro mixta femina generare consuevit. Liquet igitur, quod praeter naturae ordinem virgo generavit. Et hoc, quod conficimus corpus, ex virgine est; quid hic quaeris naturae ordinem in Christi corpore, cum praeter naturam sit ipse dominus Iesus partus ex virgine? Vera utique caro Christi, quae crucifixae est, quae sepulta est; vere ergo carnis illius sacramentum est.

⁵⁴ Ipse clamat dominus Iesus: *Hoc est corpus meum*; ante benedictionem verborum caelestium alia species nominatur, post consecrationem corpus significatur. Ipse dicit sanguinem suum; ante consecrationem aliud dicitur, post consecrationem sanguis nuncupatur. Et tu dicis: Amen, hoc est, verum est¹. Quod os loquitur, mens interna fateatur; quod sermo sonat, affectus sentiat.

⁵⁵ His igitur sacramentis pascit ecclesiam suam Christus, quibus animae firmatur substantia, meritoque videns perfectum eius gratiae continentem dicit ad eam: *Quam decora facta sunt ubera tua, soror mea sponsa! quam decora facta sunt a vino; et odor vestimentorum tuorum super omnia aromata. Favum distillant labia tua, o sponsa; mel et lac sub lingua tua, et odor vestimentorum tuorum sicut odor Libani. Hortus conclusus soror mea sponsa, hortus conclusus, fons signatus*². Quo significat signatum debere apud te manere mysterium, ne violetur operibus malae vitae atque adulterio castitatis, ne divulgetur quibus non convenit, ne garrula loquacitate dispergatur in perfidos. Bona ergo debet esse fidei tuae custodia, ut intemerata vitae ac silentii integritas perseveret.

¹ Veteres Christiani post precem seu canonem missae adclamabant: Amen (Iust. ap. I 65). Item unusquisque, quando accipiebat ss. eucharistiam et sacerdos dicebat: 'Corpus Christi, Sanguis Christi', respondebat: Amen. — ² Cant. 4, 10—12.

⁵⁶ Unde et ecclesia altitudinem servans mysteriorum caelestium, reicit a se graviores venti procellas et invitat ver-
nantis gratiae suavitatem; et sciens, quod hortus suus Christo
displicere non possit, ipsum advocat sponsum dicens: *Ex-
surge aquilo et veni auster; perfla hortum meum, et de-
fluant unguenta mea. Descendat frater meus in hortum suum
et edat fructum pomiferarum suarum*¹. Bonas enim arbores
et fructiferas habet, quae radices suas tinxerint sacri fontis
irriguo et in bonos fructus novae fecunditatis germine pullu-
laverint, ut non iam prophetica caedantur securi, sed evan-
gelica ubertate fecundentur.

⁵⁷ Denique fertilitate earum etiam dominus delectatus
respondet: *Ingressus sum in hortum meum, soror mea sponsa;
vindemiavi myrrham meam cum unguentis meis, manducavi
cibum meum cum melle meo, bibi potum meum cum lacte
meo*². Quare cibum et potum dixerit, fidelis intellege. Illud
autem non dubium, quod in nobis ipse manducat et bibit,
sicut in nobis legisti, quia in carcere esse se dicit.

⁵⁸ Unde et ecclesia, videns tantam gratiam, hortatur filios
suos, hortatur proximos, ut ad sacramenta concurrant, dicens:
*Edite, proximi mei, et bibite et inebriamini, fratres mei*³.
Quid edamus, quid bibamus, alibi tibi per prophetam spiritus
sanctus expressit dicens: *Gustate et videte, quoniam suavis
est dominus; beatus vir, qui sperat in eo*⁴. In illo sacra-
mento Christus est, quia corpus est Christi; non ergo cor-
poralis esca, sed spiritalis est. Unde et apostolus de typo
eius ait: *Quia patres nostri escam spiritalem manducaverunt
et potum spiritalem biberunt*; corpus enim dei corpus est
spiritalis: corpus est divini spiritus; quia spiritus Christus,
ut legimus: *Spiritus ante faciem nostram Christus do-
minus*⁵. Et in Petri epistula habemus: *Christus pro nobis*

¹ Cant. 4, 16; 5, 1. — ² Cant. 5, 1. — ³ I. I. — ⁴ Ps. 33, 9. — ⁵ Thren. 4, 20.

*mortuus est*¹. Denique cor nostrum esca ista confirmat, et potus iste laetificat cor hominis, ut propheta memoravit².

⁵⁹ Unde adepti omnia, sciamus regeneratos nos esse nec dicamus: Quomodo regenerati sumus? Numquid in ventrem matris nostrae introivimus et venati sumus? Non agnosco usum naturae; sed nullus hic naturae ordo, ubi excellentia gratiae est. Denique non semper usus naturae generationem facit: generatum ex virgine Christum dominum confitemur et naturae ordinem denegamus. Non enim ex viro Maria concepit, sed de spiritu sancto in utero accepit, ut dicit Matthaeus: *Quia inventa est in utero habens de spiritu sancto*³. Si ergo superveniens spiritus sanctus in virginem conceptionem operatus est et generationis munus implevit, non utique dubitandum est, quod superveniens in fontem vel super eos, qui baptismum consecuntur, veritatem generationis operetur.

X. PS.-AMBROSII DE SACRAMENTIS LIBRI SEX.

Librorum De sacramentis idem est argumentum ac superioris libri De mysteriis. Utroque enim opere neophyti instruuntur de sacramentis, quae pridie diem paschatis acceperunt, i. e. de baptismo, de confirmatione, de eucharistia. Haec commentatio in libris De sacramentis terminatur medio libro quinto his verbis (V 3, 17): 'Haec sunt, quae de sacramentis breviter percurrimus'; quae secuntur, maximam partem agunt de oratione. Ne vero dubites, quin idem auctor omnes sex libros De sacramentis conscripserit; nam in libro IV 6, 29 legitur: 'Crastina die sabbato et dominica de orationis ordine dicemus', et in libro V 4, 24: 'Memini sermonis mei, cum de sacramentis tractarem'.

Continentur sex libris De sacramentis totidem sermones, quos auctor una hebdomade paschali ad neophytos se habuisse narrat. Primus sermo feria tertia pronuntiatus esse videtur, ultimus die dominica habitus est (IV 6, 29). In vetustissimo codice Sangallensi (saec. VII), cuius iam Mabillon meminit⁴, opus in septem dividitur libros ita, ut septimus incipiat a libro VI 5, 25; haec divisio inde

¹ 1 Petr. 2, 21. — ² Ps. 103, 14 s. — ³ Matth. 1, 18. — ⁴ Iter Italicum I 2, Paris. 1637, 7—8.

orta esse videtur, quod post librum VI 5, 24 doxologia legitur aequae atque in fine uniuscuiusque libri antecedentis.

Iam in controversiis, quae saeculo nono de ss. eucharistia fuerunt, Hincmar ep. Remensis et Ratramnus libros De sacramentis sancto Ambrosio adscripserunt¹; in codd. Vaticanis lat. nr. 266 et 5760 e saec. IX. hi libri locum habent inter scripta sancti Ambrosii, post librum De mysteriis. Inter protestantes et catholicos viros doctos per complura saecula de auctore illorum librorum multum disputatum est. Quae enim in libris De sacramentis exponuntur, similia sunt iis, quae ab Ambrosio in libro De mysteriis tractata sunt; verisimile autem non est, sanctum doctorem, quae in altero opere scripserat, in altero recoxisse. Iam vero maximi ponderis est diversitas dictionis, quae in utroque opere observatur. Ambrosius nobili et eleganti stilo uti consuevit, amat figuras verborum, parallelismum sententiarum, interpretationem allegoricam sacrae scripturae. At stilus operis De sacramentis frigidus est et omni elatione orationis caret; praeterea multae ibi occurrunt negligentiae et interrogationes paene pueriles, quae ab ingenio sancti Ambrosii prorsus alienae sunt. Has ob causas nostris temporibus perpauci inveniuntur², qui libros De sacramentis Ambrosio adiudicent³. Anno 1893 Probst⁴ et anno 1894 Morin⁵ probare conati sunt, sermones, quos s. Ambrosius ad neophytos habuit, per tachygraphum exceptos nobis libris De sacramentis traditos esse, postea autem Ambrosium ipsum eosdem sermones paucioribus complexum libro De mysteriis posteritati tradidisse. Sed optimo iure Schermann illis viris doctis oblocutus est⁶ eamque sententiam defendit, ut auctor librorum De sacramentis librum s. Ambrosii De mysteriis imitatus sit eiusque dicta ampliaverit⁷. *1939 Otto Faller S.J. ad initium sic in Ambrosio*

Quaeritur, quo anno libri De sacramentis scripti sint. Dicendum est: Post saeculum VI. orti esse nequeunt, circa annos 400—450 orti esse videntur. Nam: a) Sermones, qui hisce libris nobis traditi sunt, ad neophytos adultos habiti sunt; atqui ineunte saeculo quinto baptismus parvulorum adeo increbuit, ut vix post annum 450 in *Quaeritur*

¹ Röm. Quartalschrift 1903, 41 s. — ² ex. gr. Ballerini in editione operum s. Ambros., tom. IV 45. — ³ Iam Maurini hos libros Ambrosii esse negaverunt. Eandem sententiam amplexi sunt Foerster (Ambrosius 1884, 96), Ihm (Studia Ambrosiana 1889, 72), Mart. Schnaz (Röm. Literaturgesch. IV 1, 1904, 318). — ⁴ Liturgie des 4. Jahrh. 239. — ⁵ Revue Bénédictine 1894, 339 squ. In Revue Bénéd. 1895, 386 Morin hanc sententiam sibi in dies magis placere adnotat. — ⁶ Röm. Quart. 1903, 53 et 247. — ⁷ Cfr. ex. gr. quae De myst. 3, 14 et 9, 51 et De sacr. II 4, 12 de Merrha fonte disputantur.

Italia aut in eius confiniis tempore paschali tunc dici posset: 'Gaudet ecclesia redemptione multorum et adstare sibi familiam candidatam spirituali exultatione laetatur' (de sacr. V 3, 14). b) Gentiles in patria sua adhuc esse auctor pluribus locis innuit (VI 4, 18; 5, 24). c) Haeretici praeter Arianos commemorantur nulli (VI 2, 10). d) Versione sacrae scripturae Vulgata non utitur auctor.

Auctor librorum De sacramentis haud procul ab urbe Mediolanio vixit. Nam primum non subditus erat Romanae metropoli, sequebatur autem ecclesiae Romanae 'typum in omnibus et formam' (III 1, 5—6). Deinde ex eo, quod librum Ambrosii De mysteriis compilat, efficitur, eum ritibus Mediolanensibus vel certe Gallicanis usum esse.

Quidam, ut Tillemont, P. Schanz¹, Schermann², libros De sacramentis a. s. Maximo ep. Taurinensi, qui post annum 465 mortuus est, compositas esse suspicati sunt. Huic sententiae suffragatur, quod in antiquissimo codice Sangallensi hi libri immediate homilias sancti Maximi excipiunt.

At nihilo setius equidem mihi persuadere non possum, s. Maximum hos libros scripsisse. Nam primum stilus eorum valde differt a dictione Maximi, prout ex scriptis eius a Migne (patrol. lat. vol. 57) conlectis patet. Deinde in operibus s. Maximi tres tractatus leguntur, qui ab episcopo ad neobaptizatos habiti sunt de baptismo (Migne l. l. 771—782); horum autem tractatum auctor neutiquam idem esse potest atque is, qui libros De sacramentis I—III composuit. Nam a) stilus dissimillimus est. b) Auctor tractatum se ipse baptizatis pedes lavisse testatur (l. l. 779); cum scriptor De sacramentis de eo, qui lavit, tamquam de aliena persona loquatur; praeterea hic usus lotionis ab altero atque altero prorsus aliter explicatur. c) Ritus baptizandi in utroque opere diversus est (cfr. Tract. 2 et De sacr. II 7, 20).

In hac mea editione textum repetivi Maurinorum (tom. II, Paris. 1690), qui non differt ab eo, quem Ballerini typis mandavit (tom. IV, Mediolanii 1879, 456 squ. fol.); interpunctionem tamen passim emendavi. De indole atque auctore librorum De sacr. vide Probst, Liturgie des 4. Jahrh. 1893, 232—239, et Schermann, Die pseudoambrosianische Schrift De sacr. (Röm. Quartalschrift 1903, 36—53; 237—255).

¹ Die Lehre von den hh. Sakramenten 1893, 193. — ² Röm. Quart. 1903, 254 s.

LIBER PRIMVS.

Cap. 1. De mysterio apertionis aurium et narium.

¹ De sacramentis, quae accepistis, sermonem adorior, cuius rationem non oportuit ante praemitti; in Christiano enim viro prima est fides. Ideo et¹ Romae fideles dicuntur, qui baptizati sunt, et pater noster Abraham ex fide iustificatus est, non ex operibus. Ergo accepistis baptismum, credidistis. Nefas est enim me aliud aestimare; neque enim vocatus esses ad gratiam, nisi dignum te Christus sua gratia iudicasset.

² Ergo quid egimus sabbato? nempe apertionem. Quae mysteria celebrata sunt apertionis, quando tibi aures tetigit sacerdos et nares²? Quod significat in evangelio dominus noster Iesus Christus, cum ei oblatus esset surdus et mutus, et tetigit aures eius et os eius, aures, quia surdus erat, os, quia mutus, et ait: *Ephpheta*³. Hebraicum verbum est, quod latine dicitur: adaperire. Ideo ergo tibi sacerdos aures tetigit, ut aperirentur aures tuae ad sermonem et ad adloquium sacerdotis.

³ Sed dicis mihi: Quare nares? Ibi, quia mutus erat, os tetigit, ut, quia loqui non poterat sacramenta caelestia, vocem acciperet a Christo. Et ibi, quia vir; hic, quia mulieres baptizantur et non eadem puritas servi, quanta et domini; cum enim ille peccata concedat, huic peccata donentur, quae potest esse comparatio? Ideo propter gratiam operis et muneris non os tangit episcopus⁴, sed nares, ut bonum odorem accipias pietatis aeternae et ut dicas: *Christi enim bonus odor sumus deo*⁵, quemadmodum dixit apostolus sanctus, et sit in te fidei devotionisque plena fragrantia.

¹ Haec particula *et* a Maurinis ita explicatur: Non solum in hac aut in alia qualibet ecclesia, verum etiam in omnium nobilissima baptizati fideles nominantur. Melius autem illud *et* respondet sequenti: '*et pater noster*', ita ut sensus sit: Non solum Romae baptizati fideles dicuntur, sed etiam Abraham ex fide iustificatus est. — ² De myst. 1, 3. — ³ Marc. 7, 34. — ⁴ Ergo apertio aurium et narium fiebat per episcopum. — ⁵ 2 Cor. 2, 15.

Cap. 2. De unctione et abrenuntiatione baptizandi.

4 Venimus ad fontem, ingressus es; considera quos videris, quid locutus sis considera, repete diligenter. Occurrit tibi levita, occurrit presbyter; unctus es¹ quasi athleta Christi quasi luctam huius saeculi luctaturus, professus et luctaminis tui certamina. Qui luctatur, habet quod speret; ubi certamen, ibi corona. Luctaris in saeculo, sed coronaris a Christo, et pro certaminibus saeculi coronaris. Nam etsi in caelo praemium, hic tamen meritum praemii conlocatur.

5 Quando te interrogavit: Abrenuntias diabolo et operibus eius, quid respondisti? Abrenuntio². Abrenuntias saeculo et voluptatibus eius, quid respondisti? Abrenuntio. Memor esto sermonis tui, et numquam tibi excidat tuae series cautionis. Si chirographum homini dederis, teneris obnoxius, ut pecuniam eius accipias, teneris adstrictus et reluctantem te fenerator adstringit; si recusas, vadis ad iudicem atque illic tua cautione convinceris.

6 Ubi promiseris considera, vel quibus promiseris. Levitam vidisti, sed minister est Christi. Vidisti illum ante altaria ministrare. Ergo chirographum tuum tenetur non in terra, sed in caelo. Considera, ubi capias sacramenta caelestia. Si hic corpus est Christi, hic et angeli constituti sunt. *Ubi corpus, ibi et aquilae*³, legisti in evangelio. Ubi corpus Christi, ibi et aquilae volare consueverunt, ut terrena fugiant, caelestia petant. Quare hoc dico? Quia et homines angeli, quicumque adnuntiant Christum, et in angelorum adscisci videntur locum. 7 Quomodo? Accipe Baptistae rationem. Iohannes natus erat ex viro et muliere; attamen audi, quia angelus est et ipse: *Ecce mitto angelum meum ante faciem tuam et praeparabit viam tuam ante te*⁴. Accipe aliud Ma-

¹ De hac unctione in libro De myst. nihil legitur; attamen mentio eius fit apud Cyrillum (cat. myst. 2, 3) et apud Ioh. Chrys. (ad Coloss. hom. 6, 4), ex quibus discimus, eam unctionem toto corpore factam esse.

— ² De myst. 2, 5. — ³ Matth. 24, 28. — ⁴ Matth. 11, 10.

lachiae prophetae: *Quia labia sacerdotis custodiunt scientiam et legem exquirunt ex ore ipsius; angelus est enim dei omnipotentis*¹. Haec ideo dicuntur, ut sacerdotis gloriam praedicemus, non ut aliquid personalibus meritis adrogetur.

8 Ergo abrenuntiasti mundo, abrenuntiasti saeculo, esto sollicitus. Qui pecuniam debet, semper cautionem suam considerat; et tu, qui fidem debes Christo, fidem serva, quae multo pretiosior quam pecunia est; fides enim aeternum patrimonium est, pecunia temporale. Et tu ergo semper recordare, quid promiseris, et eris cautior. Si teneas promissionem tuam, tenebis et cautionem tuam.

Cap. 3. In baptismo maiora sunt, quae non videntur, quam quae videntur.

9 Deinde accessisti propius; vidisti fontem, vidisti et sacerdotem supra fontem. Nec hoc possum dubitare, quod in animum vestrum non potuerit cadere, quod cecidit in illum Syrum Naaman; quia etsi mundatus est, tamen ante dubitavit. Quare? Dicam, accipe.

10 Ingressus es, vidisti aquam, vidisti sacerdotem, vidisti levitam. Ne forte aliquis dixerit: Hoc est totum? immo est totum. Vere totum, ubi tota innocentia, tota pietas, tota gratia, tota sanctificatio. Vidisti, quae videre potuisti oculis tui corporis et humanis conspectibus; non vidisti illa, quae operantur, quia non videntur. Illa multo maiora sunt, quae non videntur, quam quae videntur; quoniam quae videntur, temporalia sunt, quae non videntur, aeterna.

Cap. 4. Sacramenta Christianorum diviniore et priora sunt quam Iudaeorum.

11 Ergo dicamus primum, tene cautionem vocis mere et exige. Miramur mysteria Iudaeorum, quae patribus nostris data sunt, primum vestutate sacramentorum, deinde sanctitate praestantia. Illud promitto, quod diviniore et priora sacramenta sunt Christianorum quam Iudaeorum.

¹ Mal. 2, 7.

¹² Quid praecipuum quam quod per mare transiit Iudaeorum populus? ut de baptismo interim loquamur. Attamen, qui transierunt Iudaei, mortui sunt omnes in deserto. Ceterum qui per hunc fontem transit, hoc est, a terrenis ad caelestia (hic est enim transitus, ideo pascha, hoc est, transitus eius, transitus a peccato ad vitam, a culpa ad gratiam, ab inquinamento ad sanctificationem), qui per hunc fontem transit, non moritur, sed resurgit.

Cap. 5. De historia leprosi Naaman et de baptismio Christi.

¹³ Naaman ergo leprosus erat; puella quaedam ait uxori illius: Dominus meus si vult mundari, vadat in terram Israel et ibi inveniet eum, qui possit ei lepram tollere. Dixit illa dominae suae, uxor marito, Naaman regi Syriae, qui eum quasi acceptissimum sibi misit ad regem Israel. Audivit rex Israel quod missus esset ad eum, cuius lepram mundaret, et scidit vestem suam. Tunc Elisaeus propheta mandat ei: Quid est quod scidisti vestem, quasi non sit deus potens, qui mundet leprosum? Mitte illum ad me. Misit illum; cui advenienti ait propheta: Vade in Iordanem, merge et sanaberis.

¹⁴ Ille coepit cogitare secum et dicere: Hoc est totum? Veni de Syria in terram Iudaeam, et dicitur mihi: Vade et descende in Iordanem, merge et sanaberis; quasi flumina meliora non sint in patria mea. Dixerunt ergo ei servi: Domine, quare non facis verbum prophetae? Magis fac et experire. Tunc ille ivit in Iordanem, mersit et surrexit sanus.

¹⁵ Quid ergo significat? Vidisti aquam; sed non aqua omnis sanat, sed aqua sanat, quae habet gratiam Christi. Aliud est elementum, aliud consecratio; aliud opus¹, aliud operatio. Aqua opus est, operatio spiritus sancti est. Non sanat aqua, nisi spiritus descenderit et aquam illam consecraverit²; sicut legisti, quod, cum dominus noster Iesus

¹ i. e. res seu elementum. — ² Effectum baptismi repetit auctor ex consecratione aquae.

Christus formam baptismatis daret, venit ad Iohannem, et ait illi Iohannes: *Ego a te debeo baptizari, et tu venis ad me! Respondit illi Christus: Sine modo. Sic enim decet nos implere omnem iustitiam*¹. Vide, quia omnis iustitia in baptismo constituta est².

¹⁶ Ergo quare Christus descendit, nisi ut caro ista mundaretur, caro quam suscepit de nostra conditione? Non enim ablutio peccatorum suorum Christo necessaria erat, qui peccatum non fecit; sed nobis erat necessaria, qui peccato manemus obnoxii. Ergo si propter nos baptismum, nobis forma est constituta, fidei nostrae forma proposita est.

¹⁷ Descendit Christus; Iohannes adstabat, qui baptizabat, et ecce quasi columba spiritus sanctus descendit. Non columba descendit, sed quasi columba³. Memento quid dixerim: Christus carnem suscepit, non sicut carnem; sed carnis istius veritatem, veram carnem Christus suscepit; spiritus autem sanctus non in veritate columbae, sed in specie columbae descendit de caelo. Ergo vidit Iohannes et credidit.

¹⁸ Descendit Christus, descendit et spiritus sanctus. Quare prior Christus descendit, postea spiritus sanctus, cum forma baptismatis et usus hoc habeat, ut ante fons consecratur et tunc descendat, qui baptizandus est? Nam ubi primum ingreditur sacerdos, exorcismum facit secundum creaturam aquae, invocationem postea et precem defert, ut sanctificetur fons et adsit praesentia trinitatis aeternae; Christus autem ante descendit, secutus est spiritus. Qua ratione? Ut non quasi ipse egere dominus Iesus sanctificationis mysterio videretur, sed sanctificaret ipse, sanctificaret et spiritus.

¹⁹ Ergo descendit in aquam Christus, et spiritus sanctus sicut columba descendit. Pater quoque deus e caelo locutus est. Habes praesentiam trinitatis.

¹ Matth. 3, 14 s. — ² Ambros. ap. David 5, 8: Ad illud ergo perfectum tota intentione festinat, quo iustitia omnis impletur, quod est baptismatis sacramentum. — ³ De myst. 4, 24.

Cap. 6. *Transitus maris rubri et diluvium sunt figurae baptismi.*

²⁰ In mari autem rubro figuram istius baptismatis existisse ait apostolus dicens: *Quia patres nostri omnes baptizati sunt in nube et in mari.* Et subdidit: *Haec autem omnia in figura facta sunt illis*¹; illis in figura, sed nobis in veritate. Tunc Moyses virgam tenebat, conclusus erat populus Iudaeorum, instabat Aegyptius cum armis ex una parte, et ex altera parte mari claudebantur Hebraei; neque maria transire poterant neque in hostem recurrere: murmurare coeperunt. ²¹ Vide, non te provocet, quia exauditi sunt. Etsi exaudivit dominus, tamen culpa non carent, qui murmura-verunt. Tuum est, ubi constringeris, credere, quod evadas, non murmurare; invocare, rogare, non querelam expromere.

²² Tenebat virgam Moyses et ducebat populum Hebraeorum in nocte in columna lucis, in die in columna nubis. Lux quid est nisi veritas, quia apertum et plenum lumen effundit? Columna lucis quid est, nisi Christus dominus, qui tenebras infidelitatis depulit, lucem veritatis et gratiae spiritalis adfectibus infudit humanis? At vero columna nubis est spiritus sanctus. In mari erat populus, et praeibat columna lucis; deinde sequebatur columna nubis, quasi umbratio spiritus sancti. Vides quod per spiritum sanctum et per aquam typum baptismatis demonstraverit.

²³ In diluvio quoque fuit iam tunc figura baptismatis, et adhuc utique non erant mysteria Iudaeorum. Si ergo huius baptismatis forma praecessit, vides superiora mysteria Christianorum, quam fuerint Iudaeorum.

²⁴ Sed interim secundum fragilitatem vocis nostrae et secundum temporis rationem satis sit hodie etiam de sacro fonte libasse mysteria. Crastina die, si dominus dederit loquendi potestatem vel copiam, plenius intimabo. Opus est, ut sanctitas vestra aures paratas habeat, promptiorem animum, ut ea, quae nos conligere possumus de serie scriptu-

¹ 1 Cor. 10, 2. 6.

rarum et vobis intimaverimus, tenere possitis, ut habeatis gratiam patris et filii et spiritus sancti. Cui trinitati perpetuum est regnum a saeculis et nunc et semper et in omnia saecula saeculorum.

LIBER SECVNDVS.

Cap. 1. De diluvio iterum et de baptismatis gentium et Iudaeorum.

¹ In diluvio quoque figuram baptismatis praecessisse hesterno coepimus disputare. Quid est diluvium, nisi in quo iustus ad seminarium iustitiae reservatur, peccatum moritur? Ideo dominus ut vidit hominum pullulare delicta, iustum solum cum sua progenie reservavit, aquam autem supra montes quoque exire praecepit. Et ideo in illo diluvio omnis corruptela carnis interiit, sola iusti prosapia et forma permansit. Nonne hoc est diluvium, quod est baptisma, quo peccata omnia diluuntur, sola iusti mens et gratia resuscitatur?

² Multa sunt genera baptismatum, sed *unum baptisma*, clamat apostolus¹. Quare? Sunt baptismata gentium, sed non sunt baptismata. Lavacra sunt, baptismata esse non possunt. Caro lavatur, non culpa diluitur, immo in illo lavacro contrahitur. Erant autem baptismata Iudaeorum, alia superflua, alia in figura. Et figura ipsa nobis proficit, quia veritatis est nuntia.

Cap. 2. De paralytico apud piscinam probaticam sanato.

³ Quid lectum est heri? Angelus, inquit, secundum tempus descendebat in piscinam, et quotiescumque descendisset angelus, movebatur aqua, et qui prior descendisset, sanabatur ab omni languore, quocumque tenebatur¹. Quod significat figuram venturi domini nostri Iesu Christi.

⁴ Angelus quare? Ipse est enim magni consilii angelus.

¹ Eph. 4, 5. — ² Haec lectio evangelica in codicibus saeculi noni missalis Ambrosiani adest feria tertia post pascha in missa pro baptizatis, et eodem die hodie quoque in missali Ambrosiano cernitur (cfr. Ballerini in edition eop. Ambros., tom. IV 466).

Secundum tempus, quod ad horam novissimam servabatur, ut in occasu ipso diem deprehenderet et differret occasum. Quotiescumque ergo descendisset angelus, movebatur aqua. Dicis fortasse: Quare modo non movetur? Audi quare? Signa incredulis, fides credentibus. ⁵ Qui prior descendisset, sanabatur ab omni infirmitate. Quid est prior: tempore, an honore? Utrumque intellege. Si tempore, prior qui descendisset, sanabatur ante, hoc est, de populo Iudaeorum magis quam de populo nationum. Si honore, qui prior descendisset, hoc est, qui haberet dei metum, studium iustitiae, gratiam caritatis, castitatis adfectum, ipse magis sanabatur. Tamen tunc temporis unus sanabatur, tunc, inquam, temporis in figura qui prior descendisset, solus curabatur. Quanto maior est gratia ecclesiae, in qua omnes salvantur, quicumque descendunt!

⁶ Sed videte mysterium. Venit dominus noster Iesus Christus ad piscinam, multi aegri iacebant. Et facile ibi multi aegri iacebant, ubi unus tantummodo curabatur. Deinde ait ad illum paralyticum: Descende. Ait ille: *Hominem non habeo*¹. Vide, ubi baptizaris. Unde sit baptisma, nisi de cruce Christi, de morte Christi? Ibi est omne mysterium, quia pro te passus est. In ipso redimeris, in ipso salvaberis.

⁷ *Hominem*, inquit, *non habeo*; hoc est, *quia per hominem mors, et per hominem resurrectio mortuorum*. Non poterat descendere, non poterat salvari, qui non credebat, quod dominus noster Iesus carnem suscepisset ex virgine. Hic autem qui opperiebatur mediatorem dei et hominum, hominem Iesum Christum, exspectans eum, de quo dictum est: *Et mittet dominus hominem qui salvos faciat eos*², dicebat: *Hominem non habeo*; et ideo ad sanitatem meruit pervenire, quia credebat in advenientem. Melior tamen et perfectior fuisset, si credidisset iam venisse, quem sperabat esse venturum.

¹ Ioh. 5, 7. — ² Isai. 19, 20.

Cap. 3. Conclusio ex supradictis.

8 Nunc vide singula. Diximus figuram praecessisse in Iordane, quando Naaman leprosus ille mundatus est. Puella illa ex captivis quae est, nisi quae speciem habebat ecclesiae et figuram repraesentabat? Captivus enim erat populus nationum, captivus erat, non dico captivitatem sub hoste aliquo populo constitutam; sed eam captivitatem dico, quae maior est, quando diabolus cum suis saevo dominatur imperio et captiva sibi colla subicit peccatorum.

9 Ergo habes unum baptisma, aliud in diluvio, habes tertium genus, quando in mari rubro baptizati sunt patres, habes quartum genus in piscina, quando movebatur aqua. Nunc te consulo, utrum credere debeas, quia habes praesentiam trinitatis in hoc baptismo, quo baptizatur in ecclesia.

Cap. 4. Aliae duae baptismi figurae.

10 Idem itaque dominus noster Iesus Christus in evangelio suo dicit ad apostolos: *Ite, baptizate omnes gentes in nomine patris et filii et spiritus sancti*¹. Sermo hic salvatoris est.

11 Dic mihi, o homo. Invocavit Elias de caelo ignem, et descendit ignis de caelo². Invocavit Elisaeus domini nomen, et de aqua ferrum securis adscendit, quod demersum fuerat³. Ecce aliud genus baptismatis. Quare? Quia omnis homo ante baptismum quasi ferrum premitur atque demergitur; ubi baptizatus fuerit, non tamquam ferrum, sed tamquam iam levior fructuosi ligni species elevatur. Ergo et hic figura altera. Securis erat, qua caedebantur ligna. Cecidit manubrium de securi, hoc est, ferrum demersum est. Filius prophetae nescivit, quid faceret; sed hoc solum scivit, ut rogaret Elisaeum prophetam et remedium postularet. Tunc ille lignum misit, et ferrum levatum est. Vides ergo, quod in cruce Christi omnium hominum levatur infirmitas.

¹ Matth. 28, 19. — ² 3 Reg. 18, 38. — ³ 4 Reg. 6, 5.

¹² Aliud, etsi non ordinem tenemus; quis enim possit omnia gesta comprehendere Christi, sicut apostoli dixerunt? Moyses cum venisset in desertum et sitisset populus et venisset ad Merrha fontem et bibere vellet aquam, quia, ubi primum hausit, amaritudinem sensit et coepit bibere non posse, ideo Moyses misit lignum in fontem, et coepit aqua, quae antea erat amara, dulcescere¹. ¹³ Quid significat, nisi quia omnis creatura, corruptelae obnoxia, aqua amara est omnibus? Etsi ad tempus suavis est, etsi ad tempus iucunda, amara tamen est, quae non potest auferre peccatum. Ubi biberis, sities; ubi potus ceperis suavitatem, iterum amaritudinem senties. Amara ergo aqua; sed ubi crucem Christi, ubi acceperis caeleste sacramentum, incipit esse dulcis et suavis; et merito dulcis, in qua culpa revocatur. Ergo si in figura tantum valuerunt baptismata, quanto amplius valet baptisma in veritate?

Cap. 5. Ad preces baptizantis adest sancta trinitas.

¹⁴ Nunc ergo consideremus. Venit sacerdos, precem dicit ad fontem, invocatur patris nomen, praesentiam filii et spiritus sancti: utitur verbis caelestibus. Caelestia verba, quae Christi sunt, quod baptizemus in nomine patris et filii et spiritus sancti. Si ergo ad hominum sermonem, ad invocationem sancti aderat praesentia trinitatis, quanto magis ibi adest, ubi sermo operatur aeternus? Vultis scire, quia descendit spiritus? Audisti, quia quasi columba descendit. Quare quasi columba? Ut increduli vocarentur ad fidem. In principio signum debuit esse, in posterioribus debet esse perfectio.

¹⁵ Accipe aliud: Post mortem domini nostri Iesu Christi apostoli erant in uno loco et orabant in die pentecostes, et subito factus est magnus sonus, quasi cum vi magna spiritus ferretur, et visae sunt linguae dispersae, sicut ignis.

¹ Ex. 15, 23; Ambros. de myst. 3, 14.

Quid hoc significat nisi descensum spiritus sancti, qui se voluit incredulis etiam corporaliter demonstrare, hoc est, corporaliter per signum, spiritualiter per sacramentum? Ergo manifestum testimonium eius adventus, nobis autem fidei iam praerogativa defertur; quia in principio signa incredulis fiebant, nobis iam in plenitudine ecclesiae non signo, sed fide veritas conligenda est.

Cap. 6. Baptismus ad homines resuscitandos inventus est.

¹⁶ Nunc disputemus, quid sit quod dicitur baptisma? Venisti ad fontem, descendisti in eum, adtendisti summum sacerdotem, levitas et presbyterum in fonte vidisti. Quid est baptismum?

¹⁷ In principio deus noster hominem fecit, ut, si peccatum non gustaret, morte non moreretur. Peccatum contraxit, factus est obnoxius morti, eiectus est de paradiso. Sed dominus, qui sua vellet beneficia permanere et insidias omnes abolere serpentis, rescindere quoque omne quod nocuit, primum quidem sententiam tulit in hominem: *Terra es et in terram ibis*¹, et morti hominem fecit obnoxium. Erat divina sententia, solvi humana conditione non poterat. Remedium datum est, ut homo moreretur et resurgeret. Quare? Ut illud, quod ante damnationis loco cesserat, loco cederet beneficii. Quid illud est nisi mors? Quaeris quomodo? Quia mors interveniens finem facit peccati. Quando enim morimur, utique peccare desistimus. Satisfactum ergo sententiae videbatur, quia homo, qui factus fuerat ut viveret, si tamen non peccaret, incipiebat mori. Sed ut dei perpetua gratia perseveraret, mortuus est homo; sed Christus invenit resurrectionem, id est, ut redintegraret caeleste beneficium, quod fraude fuerat serpentis amissum. Utrumque ergo pro nobis: quia et mors finis est peccatorum, et resurrectio naturae est reformatio.

¹ Gen. 3, 19.

¹⁸ Verumtamen ne in hoc saeculo diaboli fraus vel insidiae praevalerent, inventum est baptisma. De quo baptismo audi, quid dicat scriptura, immo filius dei, quia pharisaei, qui noluerunt baptizari baptismo Iohannis, consilium dei spreverunt. Ergo baptismum consilium dei est. Quanta est gratia, ubi est consilium dei!

¹⁹ Audi ergo; nam ut in hoc quoque saeculo nexus diaboli solveretur, inventum est quomodo homo vivus moreretur et vivus resurgeret. Quid est vivus? Hoc est vita corporis vivens, cum veniret ad fontem et mergeretur in fontem. Quid est aqua, nisi de terra? Satisfit ergo sententiae caelesti sine mortis stupore. Quod mergis, solvitur sententia illa: *Terra es et in terram ibis*; impleta sententia, locus est beneficio remedioque caelesti. Ergo aqua de terra, possibilitas autem vitae nostrae non admittebat, ut terra operiremur et de terra resurgeremus. Deinde non terra lavat, sed aqua lavat; ideo fons quasi sepultura est.

Cap. 7. De triplici immersione et de confirmatione.

²⁰ Interrogatus es: Credis in deum patrem omnipotentem? Dixisti: Credo, et mersisti, hoc est, sepultus es. Iterum interrogatus es: Credis in dominum nostrum Iesum Christum et in crucem eius? Dixisti: Credo, et mersisti; ideo et Christo es consepultus; qui enim Christo consepelitur, cum Christo resurgit. Tertio interrogatus es: Credis et in spiritum sanctum? Dixisti: Credo, tertio mersisti, ut multiplicem lapsum superioris aetatis absolveret trina confessio¹.

²¹ Denique ut vobis adferamus exemplum, sanctus apostolus Petrus, posteaquam in passione domini lapsus videretur infirmitate conditionis humanae, qui antea negaverat, postea ut illum lapsum aboleret et solveret, tertio interrogatur a Christo, si Christum amaret; tunc ille dicit: *Tu nosti, domine, quia amo te*². Tertio dixit, ut tertio absolveretur.

¹ De myst. 5, 28. Eadem forma huius sacramenti legitur apud Cyrillum, cat. myst. 2, 4. — ² Ioh. 21, 15 squ.

²² Sic ergo peccatum dimittit pater, sicut dimittit filius, sic et spiritus sanctus. In uno autem nomine baptizari nos iussit, hoc est, in nomine patris et filii et spiritus sancti. Noli mirari, quia dixit unum nomen, ubi est una substantia, una divinitas, una maiestas. Hoc est nomen, de quo dictum est: *In quo oportet omnes salvos fieri*¹. In hoc nomine omnes salvati estis ad gratiam vitae.

²³ Clamat ergo apostolus, sicut audistis in lectione praesenti: *Quoniam quicumque baptizatur, in morte Iesu baptizatur*². Quid est in morte? Ut, quomodo Christus mortuus est, sic et tu mortem degustes; quomodo Christus mortuus est peccato et deo vivit: ita et tu superioribus illecebris peccatorum mortuus sis per baptismatis sacramentum et surrexeris per gratiam Christi. Mors ergo est, sed non in mortis corporalis veritate, sed in similitudine; cum enim mergis, mortis suscipis et sepulturae similitudinem; crucis illius accipis sacramentum, quod in cruce Christus pependit, et clavis confixum est eius corpus. Tu ergo cum crucifigeris, Christo adhaeres, clavis domini nostri Iesu Christi adhaeres, ne te diabolus possit abstrahere. Teneat te clavus Christi, quem revocat humanae conditionis infirmitas.

²⁴ Ergo mersisti, venisti ad sacerdotem: quid tibi dixit? Deus, inquit, pater omnipotens, qui te regeneravit ex aqua et spiritu sancto concessitque tibi peccata tua, ipse te ungat in vitam aeternam³. Vide ubi unctus es: in vitam, inquit, aeternam. Noli hanc vitam illi vitae anteferre. Verbi gratia, si exsurgat inimicus aliquis, si velit tibi fidem tuam auferre, si minatur mortem, ut praevaricetur quisquam, vide quid eligas; noli eligere illud, in quo non es unctus, sed elige illud, in quo unctus es, ut vitam aeternam vitae praeferas temporali. Per Christum dominum nostrum. Amen.

¹ Act. 4, 12. — ² Rom. 6, 3. — ³ Haec unctio non confundenda est cum sacramento confirmationis, ut fecit Schermann (Röm. Quart. 1903, 244); cfr. De myst. 6, 29 et 7, 42. De confirmatione agitur infra III 2.

LIBER TERTIVS.

Cap. 1. De unctione capitis et lotionem pedum post baptismum.

¹ Hesterno die de fonte disputavimus, cuius species veluti quaedam sepulcri forma est; in quem credentes in patrem et filium et spiritum sanctum recipimur et demergimur et surgimus, hoc est, resuscitamur. Accipis autem *μύρον*, hoc est, unguentum supra caput. Quare supra caput? Quia sensus sapientis in capite eius, Salomon ait¹; friget enim sapientia sine gratia; sed ubi gratiam acceperit sapientia, tunc opus eius incipit esse perfectum. Haec regeneratio dicitur.

² Quid est regeneratio? Habes in Actibus apostolorum, quod ille versiculus qui dicitur in psalmo secundo: *Filius meus es tu, ego hodie genui te*, ad resurrectionem spectare videatur². Namque sanctus apostolus Petrus³ in Actibus apostolorum sic interpretatus est, quod tunc, quando resurrexit filius a mortuis, patris vox resultaverit: *Filius meus es tu, ego hodie genui te*. Unde et primogenitus a mortuis dicitur. Ergo resurrectio quid est, nisi quando de morte ad vitam resurgimus? Sic ergo et in baptismo, quoniam similitudo mortis est, sine dubio, dum mergis et resurgis, similitudo fit resurrectionis. Recte itaque secundum interpretationem apostoli Petri, sicut illa resurrectio regeneratio fuit, ita et ista resurrectio regeneratio est.

³ Sed quid dicis, quia in aquam mergis? Ideo peregrinarius, ideo te dubitatio tenet? Legimus quidem: *Producat terra ex se fructum germinantem*. Similiter et de aquis legisti: *Producant aquae animantia*, et nata sunt animantia. Illa quidem in principio creaturae; sed tibi reservatum est, ut aqua te regeneret ad gratiam, sicut alia generavit ad vitam. Imitare illum piscem, qui minorem quidem adeptus est gratiam, tamen debet tibi esse miraculo. In mari est et super undas est; in mari est et super fluctus natat. In mari tem-

¹ Eccl. 2, 14. — ² Act. 13, 33. — ³ Immo Paulus.

pestas furit, stridunt procellae; sed piscis natat, non demergitur, quia natare consuevit. Ergo et tibi hoc saeculum mare est. Habet diversos fluctus, undas graves, saevas tempestates. Et tu esto piscis, ut saeculi te unda non mergat. Pulchre autem pater dicit ad filium: *Ego hodie genui te*; hoc est, quando redemisti populum, quando ad caeli regnum vocasti, quando implesti voluntatem meam, probasti meum esse te filium.

⁴ Adscendisti de fonte, quid secutum est? Audisti lectionem. Succinctus summus sacerdos; licet enim et presbyteri fecerint, tamen exordium ministerii a summo est sacerdote¹. Succinctus, inquam, summus sacerdos pedes tibi lavit. Quod est istud mysterium? Audisti utique, quia dominus, cum lavisset discipulis aliis pedes, venit ad Petrum, et ait illi Petrus: *Tu mihi lavas pedes?* Hoc est, tu dominus servo lavas pedes? tu immaculatus mihi lavas pedes? tu auctor caelorum mihi lavas pedes? Habes hoc et alibi: *Venit ad Iohannem, et ait illi Iohannes: Ego a te debeo baptizari, et tu venis ad me*²? Ego sum peccator, et tu venis ad me peccatorem, ut tua quasi peccata deponas, qui peccatum non feceris? Vide omnem iustitiam, vide humilitatem, vide gratiam, vide sanctificationem: *Nisi laverò, inquit, tibi pedes, non habebis mecum partem.*

⁵ Non ignoramus, quod ecclesia Romana hanc consuetudinem non habeat, cuius typum in omnibus sequimur et formam; hanc tamen consuetudinem non habet, ut pedes lavet. Vide ergo, forte propter multitudinem declinavit. Sunt tamen, qui dicant et excusare conentur, quia hoc non in mysterio faciendum est, non in baptismo, non in regeneratione, sed quasi hospiti pedes lavandi sint. Aliud est humilitatis, aliud sanctificationis. Denique audi, quia mysterium est et sanctificatio: *Nisi laverò tibi pedes, non habebis mecum partem.* Hoc ideo dico, non quod alios reprehendam, sed mea officia

¹ De hac pedum lotionem cfr. De myst. 6, 31—33. — ² Matth. 3, 14.

ipse commendem. In omnibus cupio sequi ecclesiam Romanam; sed tamen et nos homines sensum habemus; ideo, quod alibi rectius servatur, et nos rectius custodimus.

¶ Ipsum sequimur apostolum Petrum, ipsius inhaeremus devotioni. Ad hoc ecclesia Romana quid respondet? Utique ipse auctor est nobis huius adsertionis Petrus apostolus, qui sacerdos fuit ecclesiae Romanae. Ipse Petrus ait: *Domine, non solum pedes, sed etiam manus et caput.* Vide fidem. Quod ante excusavit, humilitatis fuit; quod postea obtulit, devotionis et fidei.

ⁱ Respondit illi dominus, quia dixerat manus et caput: *Qui lavit, non necesse habet iterum lavare, nisi ut solos pedes lavet*¹. Quare hoc? Quia in baptismo omnis culpa diluitur. Recedit ergo culpa; sed quia Adam subplantatus a diabolo est, et venenum ei effusum est supra pedes, ideo lavas pedes; ut in ea parte, in qua insidiatus est serpens, maius subsidium sanctificationis accedat, quo postea te subplantare non possit. Lavas ergo pedes, ut laves venena serpentis². Ad humilitatem quoque proficit, ut in mysterio non erubescamus, quod dedignamur in obsequio.

Cap. 2. De confirmatione et accessu ad altare.

ⁱ Sequitur spiritale signaculum³, quod audistis hodie legi; quia post fontem superest, ut perfectio fiat; quando ad invocationem sacerdotis spiritus sanctus infunditur, spiritus sapientiae et intellectus, spiritus consilii atque virtutis, spiritus cognitionis atque pietatis, spiritus sancti timoris: septem quasi virtutes spiritus. ⁱ Et omnes quidem virtutes ad spiritum pertinent; sed istae quasi cardinales sunt, quasi principales. Quid enim tam principale, quam pietas? quid tam principale, quam cognitio dei? quid tam principale, quam virtus? quid tam principale, quam consilium dei? quid

¹ Ioh. 13, 10. — ² Explicationem s. Ambrosii, quod pedum lotionem haereditaria peccata, i. e. peccatum originale, deleantur, auctor non repetit. — ³ i. e. sacramentum confirmationis.

tam principale, quam timor dei? Sicut timor saeculi infirmitas, ita timor dei magna est fortitudo. ¹⁰ Istaе sunt septem virtutes, quando consignaris. Nam ut ait apostolus sanctus: *Quia multiformis est*, inquit, *sapientia dei nostri*¹. Et ut multiformis est spiritus sanctus, qui habet diversas variasque virtutes. Unde et deus virtutum dicitur; quod aptari potest patri et filio et spiritui sancto. Sed hoc alterius disputationis, alterius est temporis.

¹¹ Post haec quid sequitur? Venire habes ad altare, quoniam venisti; videre habes, quae ante non videbas, hoc est, mysterium quod legisti in evangelio; si tamen non legisti, certe audisti. Caecus obtulit se salvatori, ut curaretur; et ille, qui alios verbo tantum et sermone curabat et refundebat imperio lumen oculorum, tamen in libro evangelii, qui scribitur secundum Iohannem, qui vere prae caeteris vidit magna mysteria et designavit et declaravit, mysterium hoc in illo voluit praefigurare. Omnes quidem sancti evangelistae, omnes apostoli praeter proditorem omnes sancti; tamen sanctus Iohannes, qui ultimus scripsit evangelium, quasi necessarius requisitus et electus a Christo, maiore quadam tuba fudit aeterna mysteria. Quidquid locutus est, mysterium est. Alius dixit caecum curatum, dixit Matthaeus, dixit Lucas, dixit Marcus; solus Iohannes quid ait? *Tulit lutum et linivit super oculos eius et dixit ei: Vade in Siloam. Et exsurgens ivit et lavit et venit videns*².

¹² Considera et tu oculos cordis tui. Videbas, quae corporalia sunt, corporalibus oculis; sed quae sacramentorum sunt, cordis oculis adhuc videre non poteras. Ergo quando dedisti nomen tuum³, tulit lutum et linivit super oculos tuos. Quid significat? Ut peccatum tuum fatereris⁴, ut conscientiam tuam recognosceres, ut paenitentiam ageres delictorum,

¹ Eph. 3, 10. — ² Ioh. 9, 6 s. — ³ Nomen suum catechumeni dabant ad baptismum, quando in competentium ordinem admittebantur. — ⁴ Veterum mos erat, peccata confiteri ante baptismum; cfr. Matth. 3, 6 et Tert. de bapt. 19 (al. 20).

hoc est, sortem humanae generationis agnosceres. Nam etiamsi non confiteatur peccatum qui venit ad baptismum, tamen hoc ipso implet confessionem omnium peccatorum, quod baptizari petit, ut iustificetur, hoc est, ut a culpa ad gratiam transeat.

¹³ Nolite otiosum putare. Sunt quidam, scio certe aliquem fuisse qui diceret, cum illi diceremus: In hac aetate¹ magis baptizari debes, dicebat ille: Quare baptizor? Peccatum non habeo. Numquid peccatum contraxi? Hic lutum non habuit, quod ei Christus non laverat, hoc est, non ei aperuerat oculos; nullus enim homo sine peccato. ¹⁴ Ergo agnoscit se hominem, qui confugit ad baptismum Christi. Itaque et tibi inposuit lutum, hoc est, verecundiam, prudentiam, considerationem fragilitatis tuae, et dixit tibi: *Vade in Siloam*. Quid est Siloas? *Quod interpretatur*, inquit, *missus*, hoc est: Vade ad illum fontem, in quo crux domini praedicatur; vade ad illum fontem, in quo omnium Christus redemit errores.

¹⁵ Isti, lavisti, venisti ad altare, videre coepisti, quae ante non videras; hoc est, per fontem domini et praedicationem dominicae passionis tunc aperti sunt oculi tui; qui ante corde videbaris esse caecatus, coepisti lumen sacramentorum videre. Ergo, fratres dilectissimi, venimus usque ad altare, ad tractatum uberiores. Et ideo, quia id temporis est, disputationem integram non possumus incipere, quia prolixior tractatus est, satis sit, quod dictum est hodie; et crastina die, si domino placet, de sacramentis ipsis tractabimus.

LIBER QVARTVS.

Cap. 1. Secundum tabernaculum veteris testamenti erat figura baptisterii.

¹ In veteri testamento sacerdotes frequenter in primum tabernaculum intrare consueverant; in secundum taberna-

¹ i. e. puerili aetate.

culum semel in anno summus intrabat sacerdos. Quod evidenter ad Hebraeos recolens, seriem veteris testamenti explanat apostolus Paulus. Erat autem in secundo tabernaculo manna, erat etiam virga Aaron, quae aruit et postea refluoruit, erat et thymiamaterium. ² Quo spectat hoc? Ut intellegatis, quid sit secundum tabernaculum, in quod vos introduxit sacerdos, in quod semel in anno summus sacerdos intrare consuevit, hoc est, ad baptisterium, ubi virga Aaron floruit. Ante arida erat, postea refluoruit; et tu aridus eras et coepisti in fonte irriguo refluorescere. Arueras peccatis, arueras erroribus atque delictis; sed fructum iam adferre coepisti, plantatus secus decursus aquarum.

³ Sed forte dicas: Quid hoc ad populum, si virga sacerdotis aruerat et refluoruit? Populus ipse quis est nisi sacerdotalis? Quibus dictum est: *Vos autem genus electum, regale sacerdotium, gens sancta*¹, ut ait apostolus Petrus. Unusquisque ungitur in sacerdotium, ungitur et in regnum; sed spiritale regnum est et sacerdotium spiritale.

⁴ In secundo quoque tabernaculo est thymiamaterium, quod bonum odorem fragrare consuevit; ita et vos iam bonus odor Christi estis, iam nulla in vobis sors² delictorum, nullus odor gravioris erroris.

Cap. 2. De accessu baptizatorum ad altare.

⁵ Sequitur, ut veniatis ad altare. Coepistis venire: spectarunt angeli, viderunt vos advenientes, et humanam conditionem illam, quae ante peccatorum tenebroso squalore sordibat, adspexerunt subito refulgere. Ideoque dixerunt: *Quae est haec, quae adscendit a deserto dealbata?*³ Mirantur ergo et angeli. Vis scire quia mirantur? Audi ergo apostolum Paulum⁴ dicentem ea nobis esse conlata, quae concupiscunt

¹ 1 Petr. 2, 9. — ² i. e. sordes; eadem vox legitur apud Ambros. in hexaameron IV 1, 1. — ³ Cant. 8, 5. — ⁴ immo Petrum (1 Petr. 1, 12).

et angeli videre. Et iterum: *Quod oculus non vidit nec auris audivit quae praeparavit deus diligentibus se*¹.

6 Deinde quid acceperis, recognosce. Sanctus David propheta hanc gratiam in figura vidit et concupivit. Vis scire quia concupierit? Iterum audi dicentem: *Adsperges me hyssopo et mundabor; lavabis me et super nivem dealbabor*². Quare? Quia nix, quamvis sit candida, cito aliqua sorde nigrescit atque corrumpitur; ista gratia quam accepisti, si teneas quod accepisti, erit diuturna atque perpetua.

7 Veniebas ergo desiderans ad altare, utpote qui tantam gratiam videras; veniebas desiderans ad altare, quo acciperes sacramentum. Dicat anima tua: *Et introibo ad altare dei mei, ad deum, qui laetificat iuventutem meam*³. Deposuisti peccatorum senectutem, sumpsisti gratiae iuventutem: hoc praestiterunt tibi sacramenta caelestia. Denique iterum audi dicentem David: *Renovabitur sicut aquilae iuventus tua*⁴. Bona aquila esse coepisti, quae caelum petis, terrena fastidis. Bonae aquilae circa altare: *Ubi enim corpus, ibi et aquilae*⁵. Forma corporis altare est, et corpus Christi est in altari: aquilae vos estis, renovatae ablutione delicti.

Cap. 3. *Mysteria Christianorum sunt priora et diviniore quam Iudaeorum.*

8 Venisti ad altare, vidisti sacramenta posita super altare et ipsam quidem miratus es creaturam, tamen creaturam, sollemnem et notam. 9 Forte aliquis dixerit: Iudaeis deus tantam gratiam praestitit, manna illis pluit e caelo; quid plus dedit fidelibus suis, quid plus tribuit iis, quibus plus promisit?

10 Accipe, quae dico, anteriora esse mysteria Christianorum quam Iudaeorum et diviniore esse sacramenta Christianorum quam Iudaeorum. Quomodo? Accipe. Iudaei quando esse coeperunt? Ex Iuda utique pronepote Abrahae, aut, si

¹ 1 Cor. 2, 9. — ² Ps. 50, 9. — ³ Ps. 42, 4. — ⁴ Ps. 102, 5. —

⁵ Matth. 24, 28.

vis et sic intellegere, ex lege, id est, quando Iudaei legem accipere meruerunt. Ergo ex pronepote Abrahae Iudaei dicti sunt aut a tempore sancti Moysis. Et si tunc deus Iudaeis murmurantibus manna pluit e caelo, tibi autem sacramentorum horum figura praecessit, quando Abraham erat, quando vernaculos trecentos decem et octo conlegit, et ibi persecutus est adversarios, de captivitate eruens nepotem suum: tunc victor venit, occurrit illi Melchisedech sacerdos et obtulit ei panem et vinum. Quis habuit panem et vinum? Abraham non habuit. Sed quis habuit? Melchisedech. Ipse ergo auctor sacramentorum. Quis est Melchisedech? Qui significatur rex iustitiae, rex pacis. Quis est iste rex iustitiae? Numquid homo quisquam potest rex esse iustitiae? Quis ergo rex iustitiae, nisi iustitia dei, qui est dei pax, dei sapientia? Qui potuit dicere: *Pacem meam do vobis, pacem meam relinquo vobis*¹. 11 Ergo primo intellege sacramenta haec, quae accipis, anteriora esse, quam sint Moysi sacramenta, quaecumque Iudaei habere se dicunt; et prius coepisse populum Christianum, quam coepisse populum Iudaeorum, sed nos in praedestinatione, illum in nomine.

¹² Obtulit ergo Melchisedech panem et vinum. Quis est Melchisedech? *Sine patre*, inquit, *sine matre*, *sine generationis ordine neque initium dierum neque finem vitae habens*²: hoc habet ad Hebraeos epistula. *Sine patre*, inquit, et *sine matre* est. Similis cui? filio dei. *Sine matre* natus est dei filius generatione caelesti, quia ex solo deo patre natus est; et iterum *sine patre* natus est, quando natus ex virgine est; non enim ex virili semine generatus est, sed natus de spiritu sancto et virgine Maria, utero editus virginali, similis per omnia filio dei. Sacerdos quoque erat Melchisedech, quia et Christus sacerdos, cui dicitur: *Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech*³.

¹ Ioh. 14, 27. — ² Hebr. 7, 3. — ³ Ps. 109, 4.

Cap. 4. De sancta eucharistia.

13 Ergo auctor sacramentorum quis est, nisi dominus Iesus? De caelo ista sacramenta venerunt; consilium enim omne de caelo est. Vere autem magnum et divinum miraculum, quod populo pluit deus manna de caelo et non laborabat populus et manducabat.

14 Tu forte dicis: Meus panis est usitatus¹. Sed panis iste panis est ante verba sacramentorum; ubi accesserit consecratio, de pane fit caro Christi. Hoc igitur adstruamus. Quomodo potest, qui panis est, corpus esse Christi? consecratione. Consecratio autem quibus verbis est et cuius sermonibus? domini Iesu. Nam reliqua omnia, quae dicuntur in superioribus, a sacerdote dicuntur, laudes deo deferuntur, oratio petitur pro populo, pro regibus, pro ceteris; ubi venit, ut conficiatur venerabile sacramentum, iam non suis sermonibus utitur sacerdos, sed utitur sermonibus Christi. Ergo sermo Christi hoc conficit sacramentum.

15 Quis est sermo Christi? Nempe is, quo facta sunt omnia. Iussit dominus, et factum est caelum; iussit dominus, et facta est terra; iussit dominus, et facta sunt maria; iussit dominus, et omnis creatura generata est. Vides ergo, quam operatorius sit sermo Christi. Si ergo tanta vis est in sermone domini Iesu, ut inciperent esse, quae non erant, quanto magis operatorius est, ut sint, quae erant, et in aliud commutentur? Caelum non erat, mare non erat, terra non erat; sed audi dicentem David: *Ipse dixit, et facta sunt; ipse mandavit, et creata sunt*². 16 Ergo tibi ut respondeam, non erat corpus Christi ante consecrationem, sed post consecrationem dico tibi, quia iam corpus est Christi. Ipse dixit, et factum est; ipse mandavit, et creatum est. Tu ipse eras, sed eras vetus creatura; posteaquam consecratus es, nova creatura esse coepisti. Vis scire quam nova creatura? *Omnis, inquit, in Christo nova creatura*³.

¹ i. e. Talis est iste panis, quali cotidie vescor. — ² Ps. 148, 5. — ³ 2 Cor. 5, 17.

17 Accipe ergo, quemadmodum sermo Christi creaturam omnem mutare consueverit et mutet, cum vult, instituta naturae. Quomodo, requiris? Accipe et primo omnium de generatione eius sumamus exemplum. Consuetudo est, ut non generetur homo, nisi ex viro et muliere et consuetudine coniugali; sed quia voluit dominus, quia hoc elegit sacramentum, de spiritu sancto et virgine natus est Christus, hoc est, *mediator dei et hominum homo Christus Iesus*¹. Vides ergo, quia contra instituta et ordinem natus est, homo est natus ex virgine. 18 Accipe aliud. Urgebatur populus Iudaeorum ab Aegyptiis, interclusus erat mari; divino imperio virga Moyses tetigit aquas, et se unda divisit, non utique secundum suae naturae consuetudinem, sed secundum gratiam caelestis imperii. Accipe aliud. Sitiebat populus, venit ad fontem; amarus erat fons, misit lignum sanctus Moyses in fontem, et factus est dulcis fons, qui amarus erat; hoc est, mutavit consuetudinem naturae suae, accepit dulcedinem gratiae. Accipe et quartum exemplum. Ceciderat ferrum securis in aquas, quasi ferrum sua consuetudine demersum est; misit lignum Elisaeus, statim ferrum elevatum est et aquis supernatavit, utique contra consuetudinem ferri; est enim materies gravior, quam aquarum est elementum.

19 Ex his igitur omnibus non intellegis, quantum operetur sermo caelestis? Si operatus est in fonte terreno, si operatus est sermo caelestis in aliis rebus, non operatur in caelestibus sacramentis? Ergo didicisti, quod ex pane corpus fiat Christi, et quod vinum et aqua in calicem mittitur; sed fit sanguis consecratione verbi caelestis. 20 Sed forte dicis: Speciem sanguinis non video. Sed habet similitudinem: sicut enim mortis similitudinem sumpsisti, ita etiam similitudinem pretiosi sanguinis bibis, ut nullus horror cruoris sit et pretium

¹ 1 Tim. 2, 5.

tamen operetur redemptionis. Didicisti ergo, quia, quod accipis, corpus est Christi.

Cap. 5. Ipsius Christi verbis fit consecratio.

²¹ Vis scire, quia verbis caelestibus consecratur? Accipe, quae sunt verba. Dicit sacerdos: Fac nobis, inquit, hanc oblationem adscriptam, ratam, rationabilem, acceptabilem, quod figura est corporis et sanguinis domini nostri Iesu Christi¹. Qui pridie quam pateretur, in sanctis manibus suis accepit panem, respexit in caelum ad te, sancte pater omnipotens aeternae deus, gratias agens benedixit, fregit frantumque apostolis suis et discipulis suis tradidit dicens: *Accipite et edite ex hoc omnes; hoc est enim corpus meum, quod pro multis confringetur.* ²² Similiter etiam calicem, postquam cenatum est, pridie quam pateretur, accepit, respexit in caelum ad te, sancte pater omnipotens aeternae deus, gratias agens benedixit, apostolis suis et discipulis suis tradidit, dicens: *Accipite et bibite ex hoc omnes; hic est enim sanguis meus.* Vide illa omnia. Illa verba evangelistae sunt usque ad *Accipite* sive corpus sive sanguinem. Inde verba sunt Christi: *Accipite et bibite ex hoc omnes; hic est enim sanguis meus.* Et vide singula.

²³ Qui pridie, inquit, quam pateretur, in sanctis manibus suis accepit panem. Antequam consecratur, panis est; ubi autem verba Christi accesserint, corpus est Christi. Denique audi dicentem: *Accipite et edite ex eo omnes; hoc est enim corpus meum.* Et ante verba Christi calix est vini et aquae plenus; ubi verba Christi operata fuerint, ibi sanguis Christi efficitur, qui plebem redemit. Ergo videte, quantis generibus potens est sermo Christi universa convertere. Deinde ipse dominus Iesus testificatur nobis, quod corpus suum acci-

¹ Cfr. Canonem Serapionis nr. 12 (supra p. 29): Ὁ ἄρτος οὗτος τοῦ ἁγίου σώματος ἐστὶν ὁμοίωμα, ὅτι ὁ κύριος Ἰησοῦς Χριστός, ἐν ἡ νυκτὶ παρεδίδοτο, ἔλαβεν ἄρτον καὶ ἔκλασεν squ.

piamus et sanguinem. Numquid debemus de eius fide et testificatione dubitare?

²⁴ Iam redi mecum ad propositionem meam. Magnum quidem et venerabile, quod manna Iudaeis pluit e caelo, sed intellege: Quid est amplius, manna de caelo an corpus Christi? corpus utique Christi, qui auctor est caeli. Deinde manna qui manducavit, mortuus est; qui manducaverit hoc corpus, fiet ei remissio peccatorum et non morietur in aeternum. ²⁵ Ergo non otiose dicis tu: Amen, iam in spiritu confitens, quod accipias corpus Christi. Dicit tibi sacerdos: Corpus Christi, et tu dicis: Amen, hoc est, verum. Quod confitetur lingua, teneat adfectus.

Cap. 6. De excellentia sacramenti altaris.

²⁶ Ut scias autem hoc esse sacramentum, huius figura ante praecessit. Deinde quantum sit sacramentum, cognosce. Vide quid dicat: Quotiescumque hoc feceritis, toties commemorationem mei facietis, donec iterum adveniam¹. ²⁷ Et sacerdos dicit: Ergo memores gloriosissimae eius passionis et ab inferis resurrectionis et in caelum adscensionis, offerimus tibi hanc immaculatam hostiam, rationabilem hostiam, incruentam hostiam, hunc panem sanctum, et calicem vitae aeternae; et petimus et precamur, ut hanc oblationem suscipias in sublimi altari tuo per manus angelorum tuorum, sicut suscipere dignatus es munera* pueri tui iusti Abel et sacrificium patriarchae nostri Abrahae et quod tibi obtulit summus sacerdos Melchisedech.

²⁸ Ergo quotiescumque accipis, quid tibi dicit apostolus? Quotiescumque accipimus, mortem domini adnuntiamus. Si mortem adnuntiamus, adnuntiamus remissionem peccatorum. Si, quotiescumque effunditur sanguis, in remissionem peccatorum funditur, debeo illum semper accipere, ut semper mihi peccata dimittantur. Qui semper pecco, semper debeo habere medicinam.

¹ 1 Cor. 11, 26.

²⁹ Interim et hodie, quantum potuimus, explanavimus; sed crastina die sabbato et dominica de orationis ordine dicemus, quemadmodum possumus. Dominus deus noster conservet vobis gratiam, quam dedit, et oculos, quos vobis aperuit, plenius inluminare dignetur per unigenitum filium suum regem ac salvatorem dominum deum nostrum, per quem sibi et cum quo sibi est laus, honor, gloria, magnificentia, potestas cum spiritu sancto a saeculis et nunc et semper et in omnia saecula saeculorum. Amen.

LIBER QVINTVS.

Cap. 1. Cur aqua in calice admisceatur.

¹ Hesterno sermo noster ac tractatus usque ad sancti altaris sacramenta deductus est. Et cognovimus sacramentorum istorum figuram Abrahae temporibus praecessisse, quando obtulit sacrificium sanctus Melchisedech, neque initium neque finem habens dierum. Audi, homo, quid dicat Paulus apostolus ad Hebraeos. Ubi sunt, qui filium dei dicunt esse de tempore Melchisedech?¹ Dictum est, quia neque initium neque finem dierum habet; si Melchisedech non habet initium dierum, num Christus habere potuit? Sed non est plus figura quam veritas. Vides ergo, quia ipse primus et novissimus. Primus, quia auctor est omnium; novissimus, non quod finem inveniat, sed quod universa concludat.

² Diximus ergo, quod in altari constituatur calix et panis. In calicem quid mittitur? vinum. Et quid aliud? aqua. Sed tu mihi dicis: Quomodo ergo Melchisedech panem et vinum obtulit? Quid sibi vult admixtio aquae? Rationem accipe². ³ Primum omnium figura, quae ante praecessit tempore Moysi quid habet? Quia cum sitiret populus Iudaeorum et murmuraret, quod aquam invenire non possent,

¹ De Melchisedechianis loqui videtur, qui Melchisedech non hominem, sed virtutem dei fuisse arbitrabantur; cfr. Epiphanium, haer. 35, et August., haer. 34 (Migne p. lat. 42, 31). — ² De mixtione aquae et vini in calice eucharistiae locuntur etiam Iustinus (ap. I 65), Irenaeus (a. h. V 2, 3), Cyprianus (ep. 63).

iussit deus Moysi, ut tangeret petram de virga. Tetigit petram, et petra undam maximam fudit, sicut apostolus ait: *Bibebant autem de spiritali consequenti eos petra, petra autem erat Christus*¹. Non immobilis petra, quae populum sequebatur. Et tu bibe, ut te Christus sequatur. Vide mysterium: Moyses, hoc est, propheta; virga, hoc est, verbum dei. Sacerdos verbo dei tangit petram, et fluit aqua, et bibit populus dei. Tangit ergo sacerdos, redundat aqua in calice, salit in vitam aeternam, et bibit populus dei, qui dei gratiam consecutus est. Didicisti ergo hoc.

4 Accipe et aliud. In tempore dominicae passionis cum sabbatum magnum instaret, quia vivebat dominus noster Iesus Christus vel latrones, missi sunt qui percuterent eos; venientes autem invenerunt defunctum dominum Iesum Christum; tunc unus de militibus lancea tetigit latus eius, et de latere eius aqua fluxit et sanguis. Quare aqua? quare sanguis? Aqua, ut emundaret; sanguis, ut redimeret. Quare de latere? Quia unde culpa, inde gratia. Culpa per feminam, gratia per dominum Iesum Christum.

Cap. 2. *Suavitas sacramentorum Christianorum et Canticis illustratur.*

5 Venisti ad altare, vocat te dominus Iesus vel animam tuam vel ecclesiam et ait: *Osculetur me ab osculis oris sui*². Vis ad Christum aptare? nihil gratius; vis ad animam tuam? nihil iucundius.

6 *Osculetur me*. Vides te mundum esse ab omni peccato, quia delicta deterisa sunt; ideo te sacramentis caelestibus dignum iudicat et ideo invitat ad caeleste convivium: *Osculetur me ab osculis oris sui*. 7 Tamen propter sequentia anima tua vel humana conditio vel ecclesia, videns se ab omnibus mundatam esse peccatis et dignam, quae ad altare Christi possit accedere (quid est enim altare, nisi forma corporis Christi³), vidit sacramenta mirabilia et ait: *Oscu-*

¹ 1 Cor. 10, 4. — ² Cant. 1, 1. — ³ Altare forma corporis Christi dicitur eo, quod Christus in corpore suo tamquam in ara sacrificium patri obtulit.

letur me ab osculis oris sui, hoc est, osculum mihi Christus infigat. ⁸ Quare? *Quia meliora ubera tua super vinum*; hoc est, meliores sensus, meliora sacramenta tua super vinum. Super illud vinum, quod, etsi suavitatem habet, laetitiam habet, gratiam habet, tamen in illo laetitia saecularis, in te autem iucunditas est spiritalis. Iam tunc ergo Salomon inducit nuptias vel Christi et ecclesiae, vel spiritus et carnis et animae.

⁹ Et addidit: *Unguentum exinanitum est nomen tuum, propterea adulescentulae dilexerunt te*¹. Quae sunt istae adulescentulae, nisi animae singulorum, quae deposuerunt istius corporis senectutem, renovatae per spiritum sanctum.

¹⁰ *Adtrahe nos, post odorem unguentorum tuorum curremus*². Vide, quid dicat. Non potes sequi Christum, nisi ipse te adtrahat; denique ut scias: *Cum exaltatus*, inquit, *fuero, omnia traham ad meipsum*³. ¹¹ *Induxit me rex in cubiculum suum*. Graecus: *In promptuarium suum et in cellarium suum* habet. Ubi bona libamina, ubi boni odores, ubi mella suavia, ubi fructus diversi, ubi epulae variae, ut plurimis epulis tuum prandium condiatur.

Cap. 3. *Quam uberes ad eos, qui dominicum corpus acceperunt, fructus redeant.*

¹² Ergo venisti ad altare, accepisti corpus Christi. Audi iterum, quae sacramenta es consecutus. Audi dicentem sanctum David, et ille in spiritu haec mysteria praevidebat et laetabatur et nihil sibi abesse dicebat. Quare? Quia, qui acceperit corpus Christi, non esuriet in aeternum.

¹³ Quoties audisti vicesimum secundum psalmum et non intellexisti? Vide quemadmodum aptus sit caelestibus sacramentis: *Dominus pascit me, et nihil mihi deerit; in loco pascuae ibi me conlocavit. Super aquam refectionis educavit me, animam meam convertit. Deduxit me super semitas*

¹ Cant. 1, 2. — ² Cant. 1, 3. — ³ Ioh. 12, 32.

iustitiae propter nomen suum. Nam et si ambulem in medio umbrae mortis, non timebo mala, quoniam tu mecum es. Virga tua et baculus tuus, ipsa me consolata sunt. Virga imperium, baculus passio est, hoc est, aeterna divinitas Christi, sed etiam passio corporalis; illa creavit, haec redemit. Parasti in conspectu meo mensam adversus eos, qui tribulant me. Impinguasti in oleo caput meum, et poculum meum inebrians quam praeclarum est!

14 Venistis ergo ad altare, accepistis gratiam Christi, sacramenta estis caelestia consecuti. Gaudet ecclesia redemptione multorum et adstare sibi familiam candidatam spiritali exultatione laetatur. Habes hoc in Canticis canticorum. Laetata invocat Christum, paratum habens convivium, quod dignum caelesti epulatione videatur. Ideoque ait: *Descendat frater meus in hortum suum et capiat fructum pomiferarum suarum*¹. Quae sunt istae pomiferae? Lignum aridum factus eras in Adam; sed nunc per gratiam Christi pomiferae arbores pullulatis.

15 Libenter accipit dominus Iesus, et dignatione caelesti respondit ecclesiae suae: *Descendi, inquit, in hortum, vindemiavi myrrham cum unguentis meis; manducavi panem meum cum melle meo et bibi vinum meum cum lacte meo. Edite, inquit, fratres mei, et inebriamini.* 16 *Vindemiavi myrrham cum unguentis meis.* Quae est ista vindemia? Cognoscite vineam et agnoscetis vindemiam. *Vineam, inquit, ex Aegypto transtulisti*², hoc est, populum dei. Vos estis vinea, vos estis vindemia; quasi vinea plantati, quasi vindemia fructum dedistis. *Vindemiavi myrrham cum unguentis meis*, hoc est, in odorem, quem accepistis. 17 *Manducavi panem meum cum melle meo.* Vides, quod in hoc pane nulla sit amaritudo, sed omnis suavitas sit. *Bibi vinum meum cum lacte meo.* Vides huiusmodi esse laetitiam, quae nullius

¹ Cant. 5, 1. — ² Ps. 79, 9.

peccati sordibus polluantur. Quotiescumquè enim bibis, remissionem accipis peccatorum et inebriaris in spiritu. Unde et apostolus ait: *Nolite inebriari vino . . sed implemini spiritu sancto*¹; vino enim qui inebriatur, vacillat et titubat; spiritu qui inebriatur, radicans in Christo est. Et ideo praecleara ebrietas, quae sobrietatem mentis operatur. Haec sunt, quae de sacramentis breviter percurramus.

Cap. 4. Explicatio orationis dominicae.

¹⁸ Nunc quid superest nisi oratio? Et nolite putare mediocris esse virtutis scire, quemadmodum oretis. Apostoli sancti dicebant ad dominum Iesum: *Domine, doce nos orare, quemadmodum Iohannes docuit discipulos suos*². Tunc ait dominus orationem: *Pater noster, qui es in caelis; sanctificetur nomen tuum; adveniat regnum tuum; fiat voluntas tua sicut in caelo et in terra; panem nostrum cotidianum da nobis hodie; et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris; et ne nos patiaris induci in tentationem, sed libera nos a malo*. Vides, quam brevis oratio et omnium plena virtutum, primus sermo quantae sit gratiae!

¹⁹ O homo, faciem tuam non audēbas ad caelum adtollere, oculos tuos in terram dirigebas, et subito accepisti gratiam Christi, omnia tibi peccata dimissa sunt. Ex malo servo factus es bonus filius; ideo praesume, non de operatione tua, sed de Christi gratia: *Gratia enim salvati estis*, apostolus ait.³ Non ergo hic adrogantia est, sed fides; praedicare, quod acceperis, non est superbia, sed devotio. Ergo adtolle oculos ad patrem, qui te per lavacrum genuit, ad patrem, qui te per filium redemit, et dic: *Pater noster*. Bona praesumptio, sed moderata. Patrem dicis quasi filius; sed

¹ Eph. 5, 18. — ² Luc. 11, 1 sqū. Ex Ambros. de inst. virg. 2, 10 discimus orationem dominicam ex iis mysteriis fuisse, de quibus catechumeni celabantur. Augustinus dicit (sermo 58, 1), competentes sabbato sancto symbolum et in hebdomade paschali orationem dominicam reddidisse. —

³ Eph. 2, 5.

noli tibi specialiter aliquid vindicare. Solius Christi specialis est pater, nobis omnibus in commune est pater, quia illum solum genuit, nos creavit. Dic ergo et tu per gratiam: *Pater noster*, ut filius esse merearis. Ecclesiae contuitu et consideratione te ipse commenda.

²⁰ *Pater noster, qui es in caelis. Quid est in caelis?* Audi scripturam dicentem: *Excelsus super omnes caelos dominus*¹. Et ubique habes, quod super caelos caelorum dominus sit, quasi non in caelis et angeli, quasi non in caelis et dominationes; sed in illis caelis, de quibus dictum est: *Caeli enarrant gloriam dei*². Caelum est ibi, ubi cessavit culpa; caelum est ibi, ubi flagitia feriantur; caelum est ibi, ubi nullum mortis est vulnus. ²¹ *Pater noster, qui es in caelis, sanctificetur nomen tuum. Quid est sanctificetur?* Quasi optemus, ut sanctificetur ille, qui ait: *Estote sancti quia ego sanctus sum*³, quasi aliquid ei ex nostra precatione sanctificationis accedat? Non, sed sanctificetur in nobis, ut ad nos eius possit sanctificatio pervenire. ²² *Pater noster, qui es in caelis, sanctificetur nomen tuum, veniat regnum tuum. Quasi non aeternum sit dei regnum. Ipse Iesus dicit: Ego in hoc natus sum*⁴, et tu dicis patri: *Veniat regnum tuum*, quasi non venerit. Sed tunc venit regnum dei, quando eius estis gratiam consecuti. Ipse enim ait: *Regnum dei intra vos est*⁵. ²³ *Veniat regnum tuum, fiat voluntas tua, sicut in caelo et in terra; panem nostrum cotidianum da nobis hodie.* Sanguine Christi pacificata sunt omnia vel in caelo vel in terra; sanctificatum est caelum, deiectus est diabolus. Ubi versatur? Ubi et homo, quem ille decepit. *Fiat voluntas tua*, hoc est, sit pax in terra, quemadmodum in caelo.

²⁴ *Panem nostrum cotidianum da nobis hodie.* Memini sermonis mei, cum de sacramentis tractarem. Dixi vobis, quod ante verba Christi, quod offertur, panis dicatur; ubi

¹ Ps. 112, 4. — ² Ps. 18, 2. — ³ Lev. 19, 2. — ⁴ Ioh. 18, 37. —

⁵ Luc. 17, 21.

Christi verba deprompta fuerint, iam non panis dicitur, sed corpus adpellatur. Quare ergo in oratione dominica, quae postea sequitur, ait: *Panem nostrum*? Panem quidem dixit, sed ἐπιούσιον, hoc est, supersubstantialem. Non iste panis est, qui vadit in corpus, sed ille panis vitae aeternae, qui animae nostrae substantiam fulcit. Ideo graece ἐπιούσιος dicitur; Latinus autem hunc panem cotidianum dixit, quem Graeci dicunt advenientem; quia Graeci dicunt τὴν ἐπιούσαν ἡμέραν advenientem diem¹. Ergo quod Latinus dixit et quod Graecus, utrumque utile videtur; Graecus utrumque uno sermone significavit, Latinus cotidianum dixit. ²⁵ Si cotidianus est panis, cur post annum illum sumis, quemadmodum Graeci in oriente facere consuerunt?² Accipe cotidie, quod cotidie tibi prosit. Sic vive, ut cotidie merearis accipere. Qui non meretur cotidie accipere, non meretur post annum accipere. Quomodo Iob sanctus pro filiis suis offerebat cotidie sacrificium, ne forte aliquid vel in corde vel in sermone peccassent. Ergo tu audis, quod, quotiescumque offertur sacrificium, mors domini, resurrectio domini, elevatio domini significetur et remissio peccatorum; et panem istum vitae non cotidianum adsumis? Qui vulnus habet, medicinam requirit; vulnus est, quia sub peccato sumus, medicina est caeleste et venerabile sacramentum. ²⁶ *Panem nostrum cotidianum da nobis hodie*. Cotidie si accipis, cotidie tibi hodie est. Si tibi hodie est Christus, tibi cotidie resurgit. Quomodo? *Filius meus es tu, ego hodie genui te*³. Hodie ergo est, quando Christus resurgit. *Heri et hodie ipse est*, apostolus Paulus ait⁴. Sed et alibi ait: *Nox praecessit, dies autem adpropinquavit*⁵; nox hesterna praecessit, dies hodiernus adpropinquavit.

¹ Ambrosius (de fide III 15, 127) vocem ἐπιούσιος a voce οὐσία derivat. — ² Multos in oriente semel tantum in anno eucharistiam sumpsisse, etiam ex s. Chrysostomo cognoscimus (hom. 5 in 1 Timoth. nr. 3; Montf. XI 577). — ³ Ps. 2, 7. — ⁴ Hebr. 13, 8. — ⁵ Rom. 13, 12.

²⁷ Sequitur: *Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris*. Debitum quid est, nisi peccatum? Ergo si non acciperes alieni feneratoris pecuniam, non egeres, et ideo peccatum tibi imputatur. Habuisti pecuniam, cum qua dives nascereris. Dives eras, ad imaginem et similitudinem dei factus; perdidisti, quod habebas, hoc est, humilitatem, dum adrogantiam desideras vindicare; perdidisti pecuniam, sicut Adam nudus es factus; accepisti a diabolo debitum, quod non erat necessarium. Et ideo, qui eras liber in Christo, debitor factus es diaboli. Cautionem tuam tenebat inimicus, sed eam dominus crucifixit et suo cruore delevit; abstulit debitum tuum, reddidit libertatem. ²⁸ Bene ergo ait:

• *Et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris*. Vide, quid dicas: Quomodo ego dimitto, sic et tu dimitte mihi. Si dimiseris, bene convenis, ut dimittatur tibi; si non dimittis, quomodo eum convenis, ut dimittatur tibi? ²⁹ *Et ne patiaris induci nos in tentationem, sed libera nos a malo*. Vide, quid dicat: *Et ne patiaris induci nos in tentationem*¹, quam ferre non possumus. Non dicit: Non inducas in tentationem; sed quasi athleta talem vult tentationem, quam ferre possit humana conditio, et unusquisque a malo, hoc est, ab inimico, a peccato liberetur.

³⁰ Potens est autem dominus, qui abstulit peccatum vestrum et delicta vestra donavit, tueri et custodire vos adversum diaboli adversantis insidias, ut non vobis obrepat inimicus, qui culpam generare consuevit. Sed qui deo se committit, diabolus non timet: *Si enim deus pro nobis, qui (sic!) contra nos?*² Ipsi ergo laus et gloria a saeculis et nunc et semper et in saecula saeculorum. Amen.

¹ Etiam Cyprianus sextam petitionem orationis ita tradit: 'Et ne patiaris nos induci in tentationem' (de orat. 25). Augustinus autem dicit (de sermone in monte II 9, 30): 'Multi autem precando ita dicunt: *Ne nos patiaris induci in tentationem*, exponentes videlicet, quomodo dictam sit: *inducas*'. — ² Rom. 8, 31.

LIBER SEXTVS.

Cap. 1. Sacra eucharistia est verum corpus Christi.

1 Sicut verus est dei filius dominus noster Iesus Christus, non quemadmodum homines per gratiam, sed quasi filius ex substantia patris, ita vera caro, sicut ipse dixit, quam accipimus, et verus eius est potus. 2 Sed forte dicas (quod dixerunt tunc temporis etiam discipuli Christi audientes dicentem: *Nisi quis manducaverit carnem meam et biberit sanguinem meum, non manebit in me nec habebit vitam aeternam*), forte dicas: Quomodo vera? Qui similitudinem video, non video sanguinis veritatem.

3 Primo omnium dixi tibi de sermone Christi, qui operatur, ut possit mutare et convertere genera instituta naturae. Deinde ubi non tulerunt sermonem Christi discipuli eius, audientes, quod carnem suam daret manducare et sanguinem suum daret bibendum, recedebant, solus tamen Petrus dixit: *Verba vitae aeternae habes, et ego a te quomodo recedam?*¹ Ne igitur plures hoc dicerent, veluti quidam esset horror cruoris, sed maneret gratia redemptionis, ideo in similitudinem quidem accipis sacramentum, sed vere naturae gratiam virtutemque consequeris². 4 *Ego sum*, inquit, *panis vivus qui de caelo descendi*. Sed caro non descendit e caelo, hoc est, carnem in terris adsumpsit ex virgine. Quomodo ergo descendit panis e caelo, et panis vivus? Quia idem dominus noster Iesus Christus consors est et divinitatis et corporis, et tu, qui accipis carnem, divinae eius substantiae in illo participaris alimento.

Cap. 2. Tota trinitas divina in singulis sacramentis operatur.

5 Ergo accepisti de sacramentis, plenissime cognovisti omnia, quod baptizatus es in nomine trinitatis. In omnibus, quae egimus, servatum est mysterium trinitatis. Ubique pater

¹ Ioh. 6, 69. — ² Hisce conversionem panis in corpus Christi fieri auctor non negat, quam in libro IV c. 4 nr. 14 et 17 apertissime docuit.

et filius et spiritus sanctus, una operatio, una sanctificatio, etsi quaedam veluti specialia esse videantur.

6 Quomodo? Deus, qui te unxit et signavit te dominus et posuit spiritum sanctum in corde tuo. Accepisti ergo spiritum sanctum in corde tuo. Accipe aliud, quia, quemadmodum spiritus sanctus in corde, ita etiam Christus in corde. Quomodo? Habes hoc in Canticis canticorum Christum dicentem ad ecclesiam: *Pone me sicut signaculum in corde tuo, sicut signaculum in brachiis tuis*¹. 7 Ergo unxit te deus; signavit te Christus. Quomodo? Quia ad crucis ipsius signatus es formam, ad illius passionem; accepisti signaculum ad illius similitudinem, ut ad ipsius formam resurgas, ad ipsius vivas figuram, qui peccato crucifixus est et deo vivit; et tuus homo vetus in fonte demersus peccato crucifixus est, sed deo resurrexit. 8 Deinde habes alibi speciale, quod te vocaverit deus, in baptismo autem quasi specialiter concrucifigeris Christo. Deinde quasi specialiter, quando accipis spiritale signaculum, vide distinctionem personarum esse, sed connexum omne mysterium trinitatis. 9 Deinde quid apostolus tibi dixit, ut lectum est nudiustertius? *Divisiones autem gratiarum sunt, idem autem spiritus. Divisiones operationum sunt, idem autem dominus. Divisiones operationum sunt, idem autem deus, qui operatur omnia in omnibus*². Omnia, inquit, operatur deus. Sed et de spiritu dei lectum est: *Unus atque idem spiritus dividens singulis prout vult*³. Audi scripturam dicentem, quia dividit spiritus pro voluntate sua, non pro obsequio. Ergo dividit vobis spiritus gratiam, prout vult, non prout iubetur; et maxime, quia spiritus dei, spiritus Christi est. Et illud tenete ipsum esse spiritum sanctum, ipsum spiritum dei, ipsum spiritum Christi, ipsum spiritum paraclitum.

10 Ariani putant se derogare sancto spiritui, si dicant illum spiritum paraclitum. Quid est paraclitus, nisi con-

¹ Cant. 8, 6. — ² 1 Cor. 12, 4—6. — ³ 1. 1. 21.

solator? Quasi non et de patre lectum sit, quia ipse est deus consolationis¹. Vides ergo, quia in eo derogandum putant spiritui sancto, in quo patris aeterni potestas pio praedicatur adfectu.

Cap. 3. Quomodo orandum sit.

¹¹ Nunc quomodo orare debeamus, accipite. Multae virtutes orationis sunt. Ubi orare debeamus, non est mediocre nec mediocris quaestio. Ait apostolus: *Volo autem viros orare in omni loco, levantes puras manus sine ira et disceptatione*². Et dominus dicit in evangelio: *Tu autem cum oras, intra in cubiculum tuum, et clauso ostio ora patrem tuum*³. Non tibi videtur esse contrarium, ut dicat apostolus: *In omni loco ora*, et dominus dicat: *Intra in cubiculum tuum et ora*? Sed non est contrarium. Hoc ergo absolvamus; deinde quomodo debeas incipere orationem et quo ordine distinguere, quid subtexere, quid adlegare, quemadmodum claudere orationem, deinde pro quo orare debeas: haec omnia dicamus.

¹² Primo, ubi orare debeas. Aliud Paulus videtur dicere, aliud dominus. Numquid potuit Paulus contra Christi docere praecepta? non utique. Qua ratione? Quia non contrarius, sed interpret est Christi: *Imitatores, inquit, mei estote, sicut et ego Christi*⁴. Quid ergo? Potes ubique orare et in cubiculo tuo semper orare. Habes ubique cubiculum tuum. Etsi inter gentes, inter Iudaeos positus sis, habes tamen ubique tuum secretum. Cubiculum tuum mens tua est. In populo licet positus, tamen in interiore homine arcanum tuum secretumque conservas. ¹³ *Tu autem cum oras, intra in cubiculum tuum*. Bene ait: *intra*, ne sic ores quomodo Iudaeus, cui dicitur: *Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum longe est a me*⁵. Non ergo de labiis tantummodo tua procedat oratio. Animo totus intende, intra in recessum pectoris tui, totus ingredi. Non te perfunctorium videat ille, cui

¹ 2 Cor. 1, 3. — ² 1 Tim. 1, 8. — ³ Matth. 6, 6. — ⁴ 1 Cor. 11, 1. — ⁵ Is. 29, 13.

te placere desideras. Videat, quia ex corde oras, ut te ex corde orantem dignetur audire.

¹⁴ *Tu autem cum oras, intra in cubiculum tuum.* Habes hoc et alibi: *Ambula populus meus et intra in recessus tuos, claude ostium tuum, abscondere pusillum, donec transeat ira domini*¹. Hoc locutus est dominus per prophetam; in evangelio autem dixit: *Tu autem cum oras, intra in cubiculum tuum et clauso ostio ora patrem tuum.* ¹⁵ Quid est *clauso ostio*? Audi, quod ostium habeas, quod debeas claudere, quando oras. Utinam mulieres audirent! Audisti iam, sanctus David docuit te dicens: *Pone, domine, custodiam ori meo et ostium circuitus labiis meis*². Est alibi ostium, quod ait apostolus Paulus dicens: *Ut aperiatur, inquit, mihi ostium verbi ad loquendum mysterium Christi*³; hoc est: Quando oras, noli sermone clamare nec diffundere orationem tuam nec iactare per populos. In secreto tuo ora, securus, quod te in secreto possit audire, qui omnia videt atque audit universa. Et ora patrem tuum in abscondito, qui audit te in abscondito deprecantem.

Cap. 4. Secreto magis orandum est quam cum vociferatione.

¹⁶ Quid prosit autem, interrogemus, qua ratione secreto magis orare debeamus quam cum vociferatione. Audi, de consuetudine hominum sumamus exemplum. Si aliquem rogas, qui cito audit, non opus putas esse clamorem; sensim rogas voce moderata. Si surdum aliquem roges, nonne incipis vociferari, ut te ille possit audire? Qui ergo clamat, putat, quod aliter deus non possit nisi clamantem audire, et cum rogat eum, eius derogat potestati; qui autem in silentio orat, fidem defert et confitetur, quod deus scrutator cordis et renis sit⁴, et orationem tuam ante ille audiat, quam tuo ore fundatur.

¹⁷ Ergo videamus: *Volo autem viros orare in omni loco.*

¹ Is. 26, 20. — ² Ps. 140, 3. — ³ Col. 4, 3. — ⁴ Ps. 7, 10.

Qua ratione viros dixit? Utique communis oratio est et mulieribus et viris. Quod non invenio, nisi forte sanctus apostolus ideo viros dixit, ne mulieres usurparent et male intellegerent *in omni loco* et inciperent ubique clamare, quas in ecclesia sustinere non possumus. ¹⁸ *Volo autem viros*, hoc est, qui possint servare praeceptum, *orare in omni loco, levantes puras manus*. Quid est *levantes puras manus*? Numquid debes in oratione tua crucem domini gentibus demonstrare¹? Illud quidem signum virtutis est, non pudoris. Est tamen, quomodo possis orare nec figuram demonstres, sed actus tuos leves. Si vis operari orationem tuam, leva puras manus per innocentiam. Leva eas non cotidie; semel levasti, non opus est, ut iterum leves. ¹⁹ *Volo autem in omni loco viros orare, levantes puras manus sine ira et disceptatione*. Nihil verius: *Ira*, inquit, *perdit etiam sapientes*². Ideo omni tempore, quantum fieri potest, Christianus vir iracundiam debet temperare et maxime, quando ad orationem accedit; ne perturbet animum tuum indignatio irae, ne quidam furor impediatur orationem tuam, sed magis placido accede pectore. Quid enim irasceris? Servus peccavit? Tu accedis ad orationem, ut tua tibi delicta donentur, et alii indignaris! Hoc est *sine ira*.

Cap. 5. *Expositio de modo orationis continuatur et absolvitur.*

²⁰ Nunc de disceptatione videamus. Plerumque negotiator venit ad orationem aut avarus; alter de pecunia cogitat, alter de lucro, alter de honore, alter de cupiditate; et putat, quod eum deus possit audire. Et ideo, quando oras, divina humanis praeferre te convenit. ²¹ *Similiter et mulieres*, inquit, *volo orare non iactantes se in ornamentis neque in margaritis*, ait apostolus Paulus³. Sed et apostolus Petrus: Mulieris, inquit, gratia plurimum valet, ut viri eius conver-

¹ Adtendit ad veterem Christianorum usum, quo supplicantes brachia tollebant in crucis modum. — ² Prov. 15, 1? — ³ 1 Tim. 2, 9.

tatur adfectus per uxoris suae bonam conversationem et incredulus se convertat ad gratiam Christi¹. Hoc valet mulieris gravitas et pudicitia et eius bona conversatio, ut virum suum vocet ad fidem et devotionem, quod et prudentis viri sermo frequenter operatur. Ergo mulier, inquit², non in ornatu capillorum, non in tortis crinibus ornamentum suum habeat, sed in oratione ex corde puro; ubi est absconditus cordis homo, qui semper est apud deum locuples. Habes ergo, in quo sis dives. In Christo divitiae tuae pudicitiae sunt et castitatis infulae, fides, devotio et misericordia. Hi sunt thesauri iustitiae, sicut propheta memoravit.

²² Deinde, unde debeas incipere. Dic mihi, si velis hominem rogare et sic incipias: Da mihi, ecce illud, quod te peto; nonne adrogans videtur oratio? Et ideo inchoari oratio debet a dei laude, ut roges omnipotentem deum, cui possibilia sunt omnia, qui habet voluntatem praestandi. Sequitur obsecratio, sicut apostolus docuit dicens: *Obsecro ergo primum fieri orationes, obsecrationes, postulationes, gratiarum actiones*³. Prima ergo oratio laudem debet habere dei, secunda supplicationem, tertia postulationem, quarta gratiarum actionem. Non debes quasi famelicus ad cibum de cibo primum incipere, sed ante a laudibus dei. ²³ Unde et oratores isti sapientes hanc habent disciplinam, ut iudicem fautorem sibi praestent: incipiunt a laudibus eius, ut benevolum sibi faciant cognitorem. Deinde paulatim incipit rogare iudicem, ut patienter dignetur audire. Audet tertio postulationem suam depromere, quid petat exprimere. Quarto quomodo coepit a laudibus dei, sic debet in laudem desinere.

²⁴ Habes hoc in oratione dominica: *Pater nostri qui es in caelis*⁴. Laus dei est, quod pater praedicatur; in eo pietatis gloria. Laus dei, quia in caelis habitat, non in terris. *Pater noster qui es in caelis, sanctificetur nomen tuum*, id

¹ 1 Petr. 3, 1. — ² l. l. 3—4. — ³ 1 Tim. 2, 1. — ⁴ Matth. 6, 9.

est, ut sanctificet servos suos; nomen enim illius sanctificatur in nobis, quando praedicantur homines Christiani. Ergo optantis est: *Sanctificetur nomen tuum. Adveniat regnum tuum.* Postulatio, ut in nobis sit regnum Christi. Si deus in nobis regnat, locum habere adversarius non potest. Culpa non regnat, peccatum non regnat, sed regnat virtus, regnat pudicitia, regnat devotio. Deinde: *Fiat voluntas tua, sicut in caelo et in terra. Panem nostrum cotidianum da nobis hodie.* Haec postulatio maxima est eorum, quae postulantur. *Et dimitte*, inquit, *nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Ideo cotidie accipe, ut cotidie debito tuo indulgentiam petas. *Et ne patiaris nos induci in tentationem, sed libera nos a malo.* Quid sequitur? Audi, quid dicat sacerdos: per dominum nostrum Jesum Christum, in quo tibi est, cum quo tibi est honor, laus, gloria, magnificentia, potestas cum spiritu sancto a saeculis et nunc et semper et in omnia saecula saeculorum. Amen.

²⁵ Aliud: Psalmorum David licet unus libellus sit, habens eas virtutes orationis, quas supra diximus, tamen plerumque et in uno psalmo omnes istae orationis partes inveniuntur, quomodo in octavo psalmo invenimus. Denique sic coepit: *Domine, dominus noster, quam admirabile est nomen tuum in universa terra!* Oratio ergo prima. Deinde obsecratio: *Quoniam videbo caelos tuos, opera digitorum tuorum*, hoc est, *caelos videbo, lunam et stellas, quas tu fundasti.* Utique non caelum, dicit, videbo, sed videbo caelos, in quibus incipit albescere gratia et splendor caelestis. Hos sibi caelos tunc promittebat propheta dari, qui caelestem gratiam a domino mererentur. *Lunam et stellas, quas tu fundasti;* lunam ecclesiam, stellas vocat sanctos caelesti gratia refulgentes. Deinde vide postulationem eius: *Quid est homo, quod meministi eius, aut filius hominis, quoniam visitas eum? Minorasti eum paulo minus ab angelis, gloria et honore coronasti eum et constituisti eum super opera manuum tuarum.* Et

alia gratiarum actio: *Omnia subiecisti sub pedibus eius, oves et boves universas, insuper et pecora campi*, etc.

²⁶ Docuimus pro captu nostro forsitan, quod non didicimus, et, ut potuimus, expressimus. Sanctitas vestra institutis sacerdotalibus informata laboret tenere, quod accepit a deo; et oblatio, sicut hostia pura, in vobis semper suum signaculum recognoscat, ut et ipsi ad gratiam et ad praemia virtutum pervenire possitis per dominum nostrum Iesum Christum; cui est gloria, honor, laus, perpetuitas a saeculis et nunc et semper et in omnia saecula saeculorum. Amen.

XI. LITURGIA QVAE DICITVR CLEMENTINA.

(Const. apost. VIII 11, 7—15, 11)

Constitutionum apostolorum libri octo circa annum 400 orti esse videntur. Auctor in Syria scripsit et Apollinarista fuisse videtur¹. Libros I—VI ex Didascalia, VII e Didache amplificando composuit eisque librum VIII et 85 Canones Apostolicos adiunxit, ita quidem, ut totum opus a sancto Clemente Romano iussu apostolorum conscriptum esse fingeret. De origine, fontibus, auctore, historia Constitutionum optime disputavit Funk in libro: *Die Apostolischen Constitutionen*, Rottenb. 1891; idem nuper easdem Constitutiones una cum Didascalia (supra p. 23) egregie edidit (Didascalia et Constitutiones apostolorum, Paderb. 1906).

Liturgia, quae in octavo libro Constitutionum tradita est eamque ob causam Clementina dicitur, integerrima et perfectissima est omnium, quae ex quattuor primis saeculis ad nos pervenerunt. Iam Probst² eam eandem fere esse iudicavit atque eam, quae iam aevo apostolico in usu erat; hanc ad sententiam confirmandam Drews³ solidissima argumenta

¹ Funk sibi persuasit, eum a parte Nicaenorum stetisse, sed Apollinaristam fuisse eamque ob rem non prius quam circa annum 400 scripsisse. Alii, qui in opere illo Semiarianismum prodi arbitrantur, ei originem paulo priorem adtribuunt. Cum Funkio etiam Diekamp facit in libro: *Patres apostolici*, vol. II, Tubingae 1913 (Prolegomena, p. XVI ss.). De Pseudo-Clemente cfr. etiam Ed. Schwartz, *Über die pseudoapostolischen Kirchenordnungen*, Argenterati 1910. — ² Liturgie der drei ersten christlichen Jahrhunderte, Tubingae 1870, 281 squ. — ³ Untersuchungen über die sog. clementinische Liturgie im 8. Buche der apostolischen Konstitutionen. I. Die clementinische Liturgie in Rom, Tub. 1906.

congressit. Ostendit enim Drews liturgiam Ps.-Clementinam ei liturgiae simillimam esse, quam Clemens Romanus in epistula ad Corinthios, Iustinus et Novatianus in scriptis suis testantur; in fine summam argumentationis ita complectitur (p. 160): „Wie dem aber auch sei, jedenfalls rückt nach unsern Untersuchungen der Grundtypus der clementinischen Liturgie in ein hohes Alter hinauf. Das widerspricht völlig dem, was man bisher überhaupt über die Entstehung der altchristlichen Liturgien angenommen hat. Aber man wird sich aus innern und äußern Gründen anschließen müssen, diese Anschauung fallen zu lassen.“

Textus graecus Constitutionum, qui in hac mea editione legitur, est Funkii. In Const. VIII 6—9 orationes exponuntur, quae diaconus in dimissione catechumenorum (c. 6), energumenorum (c. 7), inluminandorum (c. 8), paenitentium (c. 9) recitabat; iis subieitur oratio fidelium (c. 10), quam perorabat episcopus (c. 11, 1—6). Deinde pergit auctor ita:

XI. 7 Καὶ μετὰ τοῦτο λεγέτω ὁ διάκονος· πρόσχωμεν. 8 καὶ ἀσπαζέσθω ὁ ἐπίσκοπος τὴν ἐκκλησίαν καὶ λεγέτω· ἡ εἰρήνη τοῦ θεοῦ μετὰ πάντων ὑμῶν, καὶ ὁ λαὸς ἀποκρινάσθω· καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου. 9 καὶ ὁ διάκονος εἰπάτω πᾶσιν· „ἀσπασασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ“, καὶ ἀσπαζέσθωσαν οἱ τοῦ κλήρου τὸν ἐπίσκοπον, οἱ λαϊκοὶ ἄνδρες τοὺς λαϊκοὺς, αἱ γυναῖκες τὰς γυναῖκας.

10 Τὰ παῖδιά δὲ στηκέτωσαν πρὸς τῷ βήματι, καὶ διάκονος αὐτοῖς ἕτερος ἕστω ἐφεστώς, ὅπως μὴ ἀτακῶσιν· καὶ ἄλλοι διάκονοι περιπατεῖτωσαν καὶ σκοπεῖτωσαν τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας, ὅπως μὴ θόρυβός τις γένηται καὶ μή τις νεύση ἢ ψιθυρίση ἢ νυστάξῃ. 11 οἱ δὲ διάκονοι ἰστά-

XI. 7 Postea diaconus dicat: Adtendamus. 8 Et salutet episcopus ecclesiam ac dicat: Pax dei cum omnibus vobis. Et populus respondeat: Et cum spiritu tuo. 9 Diaconus vero dicat omnibus: *Salutate vos invicem in osculo sancto*, et clerici osculentur episcopum, laici viri laicos, feminae feminas.

10 Pueri autem stent ad suggestum ac diaconus alius iis praesit, ne inordinate se gerant. Et alii diaconi deambulent inspiciantque viros ac mulieres, ne quis strepitus oriatur neve quis nutet vel susurret vel dormitet. 11 Diaconi vero stent ad ianuas virorum et subdiaconi

σθωσαν εἰς τὰς τῶν ἀνδρῶν θύρας καὶ οἱ ὑποδιάκονοι εἰς τὰς τῶν γυναικῶν, ὅπως μὴ τις ἐξέλθοι μήτε ἀνοιχθεῖν ἢ θύρα, κἂν πιστός τις ᾖ, κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἀναφοράς. ¹² εἰς δὲ ὑποδιάκονος διδότην ἀπόρρυψιν χειρῶν τοῖς ἱερεῦσιν ¹, σύμβολον καθαρότητος ψυχῶν θεῷ ἀνακειμένων.

XII. Φημί δὲ καὶ γὰρ Ἰάκωβος, ὁ ἀδελφὸς Ἰωάννου τοῦ Ζεβεδαίου, ἵνα εὐθύς ὁ διάκονος λέγῃ· ² μὴ τις τῶν κατηχομένων, μὴ τις τῶν ἀκροωμένων, μὴ τις τῶν ἀπίστων, μὴ τις τῶν ἑτεροδόξων. οἱ τὴν πρώτην εὐχὴν εὐχόμενοι ² προσέλθετε· τὰ παιδία προσλαμβάνεσθε αἱ μητέρες· μὴ τις κατὰ τινος, μὴ τις ἐν ὑποκρίσει· ὀρθοὶ πρὸς κύριον μετὰ φόβου καὶ τρόμου ἐστῶτες ὧμεν προσφέρειν. ³ ὧν γενομένων οἱ διάκονοι προσαγέτωσαν τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ καὶ ἐξ εὐωνύμων στηκέτωσαν, ὡς ἂν μαθηταὶ παρεστῶτες διδασκάλῳ· δύο δὲ διάκονοι ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τοῦ θυσιαστηρίου κατεχέτωσαν ἐξ ὑμένων λεπτῶν ῥιπίδιον ἢ πτερὸν ταῖνος ἢ ὀθόνης, καὶ ἡρέμα ἀποσοβεῖτωσαν τὰ μί-

ad ianuas mulierum, ne quis egrediatur neve aperiatur ianua tempore oblationis, licet adveniat fidelis aliquis. ¹² Unus autem subdiaconus det sacerdotibus aquam ad lavandas manus, id quod signum est puritatis animarum deo consecratarum.

XII. Porro ego Iacobus, frater Iohannis Zebedai, edico, ut statim diaconus dicat: ² Ne quis ex catechumenis, ne quis ex audientibus, ne quis ex infidelibus, ne quis ex heterodoxis. Qui priorem precationem fecistis, accedite; matres adsumite pueros; ne quis contra alium, ne quis in hypocrisi; erecti ad dominum cum timore ac tremore stemus ad offerendum. ³ Quibus peractis diaconi dona episcopo ad altare admoveant, et presbyteri a dextris eius et a sinistris stent, ut discipuli magistro adsistentes; duo vero diaconi ex utraque partem altaris teneant flabellum ex tenuibus membranis factum aut pennam pavonis vel ex linteo et sensim abigant parva

¹ Cyrill. cat. myst. 5, 2. — ² i. e. fideles; prior enim precatio est oratio fidelium (c. 10—11).

κρά τῶν ἱπταμένων ζώων, ὅπως
ἂν μὴ ἐγχερίμπτωνται εἰς τὰ κύ-
πελλα¹.

4 Εὐξάμενος οὖν καθ' ἑαυτὸν
ὁ ἀρχιερεὺς ἅμα τοῖς ἱερεῦσιν καὶ
λαμπράν ἑσθῆτα μετενδύς καὶ
στάς πρὸς τῷ θυσιαστηρίῳ, τὸ
τρόπαιον τοῦ σταυροῦ κατὰ τοῦ
μετώπου τῇ χειρὶ ποιησάμενός
εἰπάτω· „ἡ χάρις τοῦ παντοκρά-
τορος θεοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ κυ-
ρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ
κοινωνία τοῦ ἁγίου πνεύματος
ἔστω μετὰ πάντων ὑμῶν“², καὶ
πάντες συμφώνως λεγέτωσαν, ὅτι
καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου.
5 καὶ ὁ ἀρχιερεὺς· ἄνω τὸν νοῦν,
καὶ πάντες· ἔχομεν πρὸς τὸν κύ-
ριον. καὶ ὁ ἀρχιερεὺς· εὐχαριστή-
σωμεν τῷ κυρίῳ, καὶ πάντες·
ἄξιον καὶ δίκαιον³. καὶ ὁ ἀρχιε-
ρεὺς εἰπάτω· 6 ἄξιον ὡς ἀληθῶς
καὶ δίκαιον πρὸ πάντων ἀνυμνεῖν
σε τὸν ὄντως ὄντα θεόν, τὸν πρὸ
γενητῶν ὄντα, „ἐξ οὗ πᾶσα πατριὰ
ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς ὀνομάζε-
ται“⁴, τὸν μόνον ἀγέννητον καὶ
ἀναρχον καὶ ἀβασίλευτον καὶ ἀδέ-
σποτον, τὸν ἀνενδεή, τὸν παντὸς
ἀγαθοῦ χορηγόν, τὸν πάσης αἰτίας
καὶ γενέσεως κρείττονα, τὸν πάν-

animalia volitantia, ne in-
cidant in calices.

4 Orans igitur apud se pon-
tifex una cum sacerdotibus
splendidaque veste indutus et
stans ad altare tropaeum crucis
in fronte manu faciat et dicat:
*Gratia omnipotentis dei et ca-
ritas domini nostri Iesu Christi
et communicatio sancti spiritus
sit cum omnibus vobis*; atque
omnes una voce respondeant:
Et cum spiritu tuo. Et ponti-
fex: Sursum mentem, et om-
nes: Habemus ad dominum.
5 Et pontifex: Gratias agamus
domino, et omnes: Dignum et
iustum est. Et pontifex dicat:
6 Vere dignum et iustum est, ante
omnia laudare te verum deum,
ante creaturas exsistentem, *ex
quo omnis paternitas in caelo
et in terra nominatur*, solum
ingenitum, principii expertem,
rege ac domino carentem, nulla
re indigentem, omnis boni lar-
gitorem, omni causa et origine
superiorem, semper uno eodem-
que modo te habentem, *ex quo
omnia tamquam e carceribus*

¹ Haec consuetudo ne Latinis quidem omnino ignota erat; cfr. Con-
suetudines monast. Cluniacensis II 30 (Specilegium ed. d'Achéry IV 142).
— ² 2 Cor. 13, 13. = ³ Cyrill. cat. myst. 5, 4—5. — ⁴ Eph. 3, 15.

τοτε κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως
ἔχοντα· „ἐξ οὗ τὰ πάντα“¹, κα-
θάπερ ἔκ τινος ἀφετηρίας, εἰς τὸ
εἶναι παρήλθεν.

7 Σὺ γὰρ εἴ ἡ ἀναρχος γυνῶσις,
ἡ αἰδιος ὄρασις, ἡ ἀγέννητος ἀκοή,
ἡ ἀδίδακτος σοφία, ὁ πρῶτος τῇ
φύσει καὶ μόνος τῷ εἶναι καὶ
κρείττων παντὸς ἀριθμοῦ· ὁ τὰ
πάντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι
παραγαγὼν διὰ τοῦ μονογενοῦς
σου υἱοῦ· αὐτὸν δὲ πρὸ πάντων
αἰώνων γεννήσας βουλήσει καὶ
δυνάμει² καὶ ἀγαθότητι ἀμεσι-
τεύτως, υἱὸν μονογενῆ, λόγον,
θεόν, σοφίαν ζῶσαν, „πρωτότοκον
πάσης κτίσεως“³, ἄγγελον τῆς με-
γάλης βουλῆς“⁴ σου, ἀρχιερέα σόν,
βασιλέα δὲ καὶ κύριον πάσης νοη-
τῆς καὶ αἰσθητῆς φύσεως, „τὸν
πρὸ πάντων“⁵, δι’ οὗ τὰ πάντα“⁶.
8 σὺ γὰρ, θεὲ αἰώνιε, δι’ αὐτοῦ
τὰ πάντα πεποίηκας καὶ δι’ αὐτοῦ
τῆς προσηκούσης προνοίας τὰ ὅλα
ἀξιοῖς· δι’ οὗ γὰρ τὸ εἶναι ἐχαρίσω,
δι’ αὐτοῦ καὶ τὸ εἶναι ἐδώρήσω·
ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ μονογενοῦς
υἱοῦ σου, ὁ δι’ αὐτοῦ πρὸ πάντων⁷
ποίησας τὰ Χερουβὶμ καὶ τὰ Σερα-
φίμ, αἰωννάς τε καὶ στρατίας,

quibusdam ad existendum
processerunt.

7 Tu enim es originis expers
cognitio, perpetuus visus, inge-
nitus auditus, sapientia non
edocta, primus natura et solus
existendo et absolutior omni
numero; qui omnia ex nihilo
in rerum naturam protulisti
per unigenitum filium tuum;
ipsum autem ante omnia sae-
cula genuisti voluntate et po-
tentia et bonitate absque inter-
medio, filium unigenitum, ver-
bum deum, sapientiam vivam,
primogenitum omnis creaturae,
angelum magni consilii tui,
pontificem tuum, regem et do-
minum omnis naturae, quae
intellegi ac sentiri potest, *qui*
ante omnia, per quem omnia.
8 Tu enim, deus aeternae, per
eum cuncta condidisti et per
eum cuncta dignaris con-
venienti providentia; per quem
enim, ut essent, donasti, per
eundem etiam, ut bona essent,
dedisti; deus et pater unigeniti

¹ 1 Cor. 8, 6. — ² Iust. dial. 128: τὴν δύναμιν ταύτην γεγεννήσθαι ἀπὸ τοῦ πατρός, δυνάμει καὶ βουλῇ αὐτοῦ. — ³ Col. 1, 15. — ⁴ Is. 9, 6. —
⁵ Col. 1, 17. — ⁶ 1 Cor. 8, 6. — ⁷ Sic plurimi veterum; alii, ut Epiphanius
(haer. 65, 4—5) angelos una cum terra creatos esse censent.

δυνάμεις τε καὶ „ἐξουσίας, ἀρχάς τε καὶ θρόνους“¹, ἀρχαγγέλους τε καὶ ἀγγέλους καὶ μετὰ ταῦτα πάντα ποιήσας δι’ αὐτοῦ τὸν φαινόμενον τοῦτον κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ.

9 Σὺ γὰρ εἶ „ὁ τὸν οὐρανὸν ὡς καμάραν στήσας“² καὶ „ὡς δέρριν ἐκτείνας“³ καὶ „τὴν γῆν ἐπ’ οὐδενὸς ἰδρύσας“⁴ γνῶμη μόνη, ὁ πῆξας στερέωμα καὶ νύκτα καὶ ἡμέραν κατασκευάσας, ὁ ἐξαγαγὼν φῶς ἐκ θησαυρῶν καὶ τῇ τούτου συστολῇ ἐπαγαγὼν το σκότος εἰς ἀνάπαυλαν τῶν ἐν τῷ κόσμῳ κινουμένων ζώων, ὁ τὸν ἡλιὸν τάξας „εἰς ἀρχὰς τῆς ἡμέρας“ ἐν οὐρανῷ καὶ τὴν σελήνην „εἰς ἀρχὰς τῆς νυκτὸς“⁵ καὶ τὸν χορὸν τῶν ἀστέρων ἐν οὐρανῷ καταγράψας εἰς αἶνον τῆς σῆς μεγαλοπρεπείας· 10 ὁ ποιήσας ὕδωρ πρὸς πόσιν καὶ κάθαρσιν, ἀέρα ζωτικὸν πρὸς εἰσπνοὴν καὶ ἀναπνοὴν καὶ φωνῆς ἀπόδοσιν διὰ γλῶττης πληττούσης τὸν ἀέρα καὶ ἀκοὴν συνεργουμένην ὑπ’ αὐτοῦ ὡς ἐπαίειν εἰσδεχομένην τὴν προσπίπτουσαν αὐτῇ λαλίαν· 11 ὁ ποιήσας πῦρ πρὸς σκότους παρα-

fili tui, qui per eum ante omnia fecisti Cherubim et Seraphim, saecula exercitusque, virtutes et potestates, principatus et thronos, archangelos angelosque, et post haec omnia per eum fabricasti mundum hunc visibilem omniaque, quae in eo sunt.

9 Tu enim es, qui caelum ut cameram statuisti et ut pellem extendisti ac terram super nihilum conlocasti sola voluntate; qui fixisti firmamentum et noctem diemque fabricatus es, qui lucem ex thesauris eduxisti et imminutione eius tenebras adduxisti ad requiem animalium, quae in mundo versantur; qui solem in caelo posuisti ad dominium diei et lunam ad dominium noctis et chorum stellarum in caelo descripsisti ad laudem magnificentiae tuae; 10 qui fecisti aquam ad potum et purgationem, vitalem aerem ad adspirationem et respirationem et editionem vocis, dum lingua aerem ferit, et ad auditum, quem adiuvat in sentienda loquela incumbente et penetrante; 11 qui fecisti ignem ad solatium tene-

¹ Col. 1, 16. — ² Is. 40, 22. — ³ Ps. 103, 2. — ⁴ Iob 26, 7. — ⁵ Gen. 1, 16.

μυθίαν, πρὸς ἐνδείας ἀναπλήρω-
σιν καὶ τὸ θερμαίνεσθαι ἡμᾶς καὶ
φωτίζεσθαι ὑπ' αὐτοῦ· ¹² ὁ τὴν
μεγάλην θάλασσαν χωρίσας τῆς
γῆς καὶ τὴν μὲν ἀναδείξας πλω-
τὴν, τὴν δὲ ποσὶ βάσιμον ποιήσας,
καὶ τὴν μὲν ζώοις μικροῖς καὶ
μεγάλοις πληθύνας, τὴν δὲ ἡμέ-
ροις καὶ ἀτιθάσσοις πληρώσας,
φυτοῖς τε διαφόροις στέψας καὶ
βοτάναις στεφανώσας καὶ ἄνθεσι
καλλύνας καὶ σπέρμασι πλουτίσας·
¹³ ὁ συστησάμενος ἄβυσσον καὶ
μέγα κύτος αὐτῇ περιθείς, ἄλμυρῶν
ὕδατων σεσωρευμένα πελάγη, „πε-
ριφράξας δὲ αὐτὴν πύλαις“ ¹ ἄμμου
λεπτοτάτης· ὁ πνεύμασί ποτε μὲν
αὐτὴν κορυφῶν εἰς ὀρέων μέγεθος,
ποτὲ δὲ στρωννύων αὐτὴν εἰς πε-
δίον, καὶ ποτε μὲν ἐκμαίνων χει-
μῶνι, ποτὲ δὲ πραῦνων γαλήνῃ
ὥς ναυσιπόροις πλωτῆρσιν εὐκο-
λον εἶναι πρὸς πορείαν· ¹⁴ ὁ πο-
ταμοῖς διαζώσας τὸν ὑπὸ σοῦ διὰ
Χριστοῦ γενόμενον κόσμον καὶ
χειμάρροις ἐπικλύσας, καὶ πηγαῖς
ἀενάοις μεθύσας, ὄρεσιν δὲ περι-
σφίγγας εἰς ἔδραν ἀτρεμῇ γῆς
ἀσφαλεστάτην.

brarum, ad indigentiae ex-
pletionem, et ut calefieremus
et inluminaremur eo; ¹² qui
magnum mare separasti a
terra, et illud quidem reddi-
disti navigabile, hanc autem
pedibus perviam effecisti, et
illud quidem animalibus parvis
magnisque refersisti, hanc
autem cicuribus indomitisque
replevisti, variis stirpibus con-
textisti, herbis coronasti, floribus
decorasti, seminibus ditasti;
¹³ qui constituisti abyssum et
ut ingentem molem ei circum-
posuisti acervata salsarum
aquarum aequora, *eamque cir-
cumsepsisti portis* arenae tenu-
issimae; qui eam modo ventis
in altitudinem montium ad-
tollis, modo eam in planum
sternis, modo in furorem tempe-
statis agis, modo, ut navigio
cursum facientibus sit ad na-
vigandum facilis, in lenitatem
serenitatis ducis; ¹⁴ qui mun-
dum creatum a te per Christum
fluviis cinxisti, torrentibus pro-
luidisti, perennibus fontibus per-
fudisti et, ut inconcussa ac
firmissima sedes terrae esset,
montibus constrinxisti.

¹ Job 38, 8.

15 Ἐπλήρωσας γάρ σου τὸν κόσμον καὶ διεκόσμησας αὐτὸν βοτάναις εὐόσοις καὶ ἰασίμοις, ζώοις πολλοῖς καὶ διαφόροις, ἀλκίμοις καὶ ἀσθενεστεροῖς, ἐδωδίμοις καὶ ἐνεργοῖς, ἡμέροις καὶ ἀτιθάσσοις, ἐρπετῶν συριγμοῖς, πτηνῶν ποικίλων κλαγγαῖς, ἐνιαυτῶν κύκλοις, μηνῶν καὶ ἡμερῶν ἀριθμοῖς, τροπῶν τάξεσιν, νεφῶν ὀμβροτόκων διαδρομαῖς εἰς καρπῶν γονὰς καὶ ζῶων σύστασιν, σταθμὸν ἀνέμων διαπνεόντων ὅτε προσταχθῶσιν παρὰ σοῦ, τῶν φυτῶν καὶ τῶν βοτανῶν τὸ πλῆθος. 16 καὶ οὐ μόνον τὸν κόσμον ἐδημιούργησας, ἀλλὰ καὶ τὸν κοσμοπολίτην ἄνθρωπον ἐν αὐτῷ ἐποίησας, κόσμου κόσμον αὐτὸν ἀναδείξας· εἶπας γὰρ τῇ σῇ σοφίᾳ· „ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν, καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ“¹. 17 διὸ καὶ πεποίηκας αὐτὸν ἐκ ψυχῆς ἀθανάτου καὶ σώματος σκεδαστοῦ, τῆς μὲν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, τοῦ δὲ ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων· καὶ δέδωκας αὐτῷ κατὰ μὲν τὴν ψυχὴν τὴν λογικὴν διὰ γνῶσιν, εὐσεβείας καὶ ἀσεβείας διάκρισιν, δικαίου καὶ ἀδίκου παρὰ τήρησιν, κατὰ δὲ τὸ σῶμα τὴν

¹ Gen. 1, 26.

15 Implevisti enim mundum tuum atque exornasti herbis odoratis salubribusque, multis variisque animantibus, robustis et infirmioribus, esculentis atque operariis, cicuribus ferisque, serpentium sibilis, diversarum volucrum clangoribus, annorum circulis, mensum ac dierum numeris, tempestatum serie, nubium imbres procreantium cursibus ad fructuum fetus et animalium conservationem, libramentum ventorum flantium, cum a te iubeatur, multitudinem stirpium et herbarum. 16 Neque solum mundum fabricatus es, sed etiam in eo mundi civem hominem fecisti et mundi mundum eum constituisti; dixisti enim sapientiae tuae: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram et dominantur piscibus maris et volatilibus caeli.* 17 Ideo et fecisti eum ex anima immortali et corpore dissipabili, illa quidem ex nihilo effecta, hoc vero ex quattuor elementis; et dedisti ei in anima rationalem diiudicationem pietatis impietatisque dis-

πένταθλον ἐχρίσω αἰσθησιν καὶ τὴν μεταβατικὴν κίνησιν.

18 Σὺ γάρ, θεὲ παντοκράτορ, διὰ Χριστοῦ „παράδειςον ἐν Ἑδὲμ κατὰ ἀνατολὰς ἐφύτευσας“¹ παντοίων φυτῶν ἐδωδίων κόσμῳ, καὶ ἐν αὐτῷ, ὡς ἂν ἐν ἐστίᾳ πολυτελεῖ, εἰσῆγαγες αὐτόν, κἂν τῷ ποιεῖν νόμον δέδωκας αὐτῷ ἔμφυτον, ὅπως οἴκοθεν καὶ παρ' ἑαυτοῦ ἔχοι τὰ σπέρματα τῆς θεογνωσίας. 19 εἰσαγαγὼν δὲ εἰς „τὸν τῆς τρυφῆς παράδειςον“², πάντων μὲν ἀνῆκας αὐτῷ τὴν ἐξουσίαν πρὸς μετάληψιν, ἐνὸς δὲ μόνου τὴν γευσιν ἀπέιπας ἐπ' ἐλπίδι κρειττόνων, ἵνα, ἐὰν φυλάξῃ τὴν ἐντολὴν, μισθὸν ταύτης τὴν ἀθανασίαν κομίσηται. 20 ἀμελήσαντα δὲ τῆς ἐντολῆς καὶ γευσάμενον ἀπηγορευμένου καρποῦ ἀπάτῃ ὄψεως καὶ συμβουλία γυναικὸς τοῦ μὲν παραδείσου δικαίως ἐξῶσας αὐτόν, ἀγαθότητι δὲ εἰς τὸ παντελὲς ἀπολλύμενον οὐχ ὑπερίδες, σὸν γὰρ ἦν δημιουργημα, ἀλλὰ καθυποτάξας αὐτῷ τὴν κτίσιν δέδωκας αὐτῷ οἰκείοις ἰδρῶσιν καὶ πόνοις πορίζειν ἑαυτῷ τὴν τροφήν,

cretionem, iusti atque iniusti animadversionem, in corpore autem quinquentionem sensuum motumque progressivum donavisti.

18 Tu enim, deus omnipotens, per Christum *in Edem ad orientem plantavisti paradisum*, omni genere esculentarum plantarum ornatum, et in eum tamquam in opiparam domum induxisti hominem, quem, cum creares, lege naturali et insita donasti, quo intus et ex se haberet cognitionis dei semina. 19 Introducens autem eum *in paradisum deliciarum*, potestatem quidem omnium ei ad participandum concessisti, unius vero solius gustatu in spem meliorum rerum interdixisti, ut, si mandatum custodiret, illius servati mercedem ferret immortalitatem. 20 Cum autem mandatum neglegeret et fraude serpentis mulierisque consilio gustaret prohibitum fructum, ex paradiso illum iuste expulisti, bonitate vero tua prorsus pereuntem non despexisti — erat enim opus tuum —;

¹ Gen. 2, 8. — ² 1. l. 15.

σοῦ πάντα φύοντος καὶ αὖξοντος καὶ πεπαίνοντος· χρόνῳ δὲ πρὸς ὀλίγον κοιμήσας ὄρκῳ εἰς παλιγγενεσίαν ἐκάλεσας, ὄρον θανάτου λύσας ζωὴν ἐξ ἀναστάσεως ἐπηγείλω. ²¹ καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐξ αὐτοῦ εἰς πληθοῦς ἀνάριθμον χεῖρας, τοὺς ἐμμένονας σοι ἐδόξασας, τοὺς δὲ ἀποστάντας σου ἐκόλασας, καὶ τοῦ μὲν Ἀβελ ὡς ὁσίου προσδεξάμενος τὴν θυσίαν, τοῦ δὲ ἀδελφοκτόνου Καὶν ἀποστραφεῖς τὸ δῶρον ὡς ἑναγοῦς· καὶ πρὸς τούτοις τὸν Σήθ καὶ τὸν Ἐνὼς προσελάβου καὶ τὸν Ἐνὼχ μετατέθεικας.

²² Σὺ γὰρ εἶ ὁ δημιουργὸς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ζωῆς χορηγὸς καὶ τῆς ἐνδείας πληρωτὴς καὶ τῶν νόμων δοτὴρ καὶ τῶν φυλαττόντων αὐτοὺς μισθαποδότης καὶ τῶν παραβαινόντων αὐτοὺς ἔκδικος, ὁ τὸν μέγαν κατακλυσμόν ἐπαγαγὼν τῇ κόσμῳ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἀσεβησάντων καὶ τὸν δίκαιον Νῶε ῥυσάμενος ἐκ τοῦ κατακλυσμοῦ ἐν λάρνακι σὺν ὀκτῶ ψυχαῖς, τέλος μὲν τῶν παρωχηκότων, ἀρχὴν δὲ τῶν μελλόντων

sed qui ei subieceras creaturam, dedisti, ut suis sudoribus ac laboribus sibi pararet victum, te omnia producente augente maturante; atque eum brevi somno adfectum per iusiurandum ad regenerationem vocasti, decreto mortis soluto vitam ex resurrectione promissisti. ²¹ Neque id solum, verum etiam ex posteris eius a te in multitudinem innumerabilem effusis eos, qui tibi adhaeserunt, glorificasti, eos autem, qui a te defecerunt, punivisti, sacrificio Abel ut innocentis admissio, munere autem fratricidae Cain ut detestandi spreto; et praeterea Seth et Enos suscepisti et Enoch transtulisti.

²² Tu enim es opifex hominum, vitae largitor, inopiae expletor, legum lator easque observantium remunerator, transgredientium vindex; qui magnum diluvium mundo intulisti propter impiorum multitudinem et iustum Noe ex diluvio servasti in arca cum octo animabus, finem quidem eorum, qui praeterierant, originem vero futurorum; qui horrendum ignem adversus Sodomiti-

ἐπιγίνεσθαι· ὁ τὸν φοβερὸν πῦρ
κατὰ τῆς σοδομνῆς πενταπό-
λεως ἐξάψας καὶ „τὴν καρποφό-
ρον εἰς ἄλμην θέμενος ἀπὸ κα-
κίας τῶν κατοικούντων ἐν αὐτῇ“¹,
καὶ τὸν ὅσιον Δὼτ ἐξαρπάσας τοῦ
ἐμπρησμοῦ. ²³ σὺ εἶ ὁ τὸν Ἀβρα-
ὰμ ῥυσάμενος προγονικῆς ἀσεβείας
καὶ κληρονόμον τοῦ κοσμοῦ κατα-
στήσας καὶ ἐμφανίσας αὐτῷ τὸν
Χριστόν σου, ὁ τὸν Μελχισεδὲκ
ἀρχιερέα σῆς λατρείας προχειρι-
σάμενος, τὸν πολύτλαν θεράποντά
σου Ἰωβ νικητὴν τοῦ ἀρχεκάκου
ὄφews ἀναδείξας, τὸν Ἰσαὰκ ἐπαγ-
γελίας υἱὸν ποιησάμενος, τὸν Ἰα-
κώβ πατέρα δώδεκα παίδων καὶ
τοὺς ἐξ αὐτοῦ εἰς πλῆθος χέας
καὶ εἰσαγαγὼν εἰς Αἴγυπτον ἐν
ἐβδομήκοντα πέντε ψυχαῖς. ²⁴ σὺ,
κύριε, τὸν Ἰωσήφ οὐχ ὑπερείδες,
ἀλλὰ μισθὸν τῆς διὰ σὲ σωφρο-
σύνης ἔδωκας αὐτῷ τὸ τῶν Αἰ-
γυπτίων ἄρχειν· σὺ, κύριε, Ἑ-
βραίους ὑπὸ Αἰγυπτίων καταπο-
νουμένους οὐ περιείδες διὰ τὰς
πρὸς τοὺς πατέρας αὐτῶν ἐπαγ-
γελίας, ἀλλ’ ἐρρύσω κολάσας Αἰ-
γυπτίους. ²⁵ παραφθειράντων δὲ
τῶν ἀνθρώπων τὸν φυσικὸν νόμον
καὶ τὴν κτίσιν ποτὲ μὲν αὐτόματον
νομισάντων, ποτὲ δὲ πλεῖον ἢ δεῖ
τιμησάντων καὶ σοί, τῷ θεῷ τῶν

cam pentapolim incendisti et
terram frugiferam in sal-
suginem propter nequitiam il-
lius incolarum redegisti et
sanctum Lot ex incendio eri-
puisti. ²³ Tu Abraham liberasti
avita impietate mundique here-
dem constituisti et ei Christum
tuum manifestasti; Melchise-
dech pontificem divini cultus
designasti, multa passum fa-
mulum tuum Iob victorem ser-
pentis, qui causa malorum
fuit, declarasti, Isaac filium
promissionis fecisti, Iacob duo-
decim filiorum patrem eiusque
progeniem multiplicasti et ad
Aegyptum introduxisti in sep-
tuaginta quinque animabus.
²⁴ Tu, domine, Joseph non de-
spexisti, sed pro praemio casti-
tatis tua causa servatae ei
dedisti, ut in Aegyptios do-
minaretur. Tu, domine, He-
braeos ab Aegyptiis obpressos
propter fidem patribus eorum
datam non neglexisti, sed libe-
rasti castigando Aegyptios. ²⁵ Et
cum homines legem natu-
ralem corrupissent creaturam-
que modo casu ortam arbitra-
rentur, modo debito magis
honorarent ac tibi, omnium

¹ Ps. 106, 34.

πάντων, συνταπτόντων, οὐκ εἴσας
 πλανᾶσθαι, ἀλλὰ ἀναδείξας τὸν
 ἄγιόν σου θεράποντα Μωϋσῆν,
 δι' αὐτοῦ πρὸς βοήθειαν τοῦ φυ-
 σικοῦ τὸν γραπτὸν νόμον δέδωκας
 καὶ τὴν κτίσιν ἐδειξας σὸν ἔργον
 εἶναι, τὴν δὲ πολύθεον πλάνην
 ἐξώρισας· τὸν Ἀαρὼν καὶ τοὺς
 ἐξ αὐτοῦ ἱερατικὴ τιμὴ ἐδόξασας,
 Ἑβραίους ἀμαρτάνοντας ἐκόλα-
 σας, ἐπιστρέφοντας ἐδέξω. ²⁶ τοὺς
 Αἰγυπτίους δεκαπλήγῃ ἐτιμωρή-
 σω, θάλασσαν διελὼν Ἰσραηλίτας
 διεβίβασας, Αἰγυπτίους ἐπιδιώξαν-
 τας ὑποβρυχίους ἀπώλεσας, ξύλῳ
 πικρὸν ὕδωρ ἐγλύκανας, ἐκ πέ-
 τρας ἀκροτόμου ὕδωρ ἀνέχεας,
 ἐξ οὐρανοῦ τὸ μάννα ὕσας, τρο-
 φὴν ἐξ ἀέρος ὀρυγομήτραν, στῦ-
 λον πυρὸς τὴν νύκτα πρὸς φωτισ-
 μὸν καὶ στῦλον νεφέλης ἡμέρας
 πρὸς σκιασμὸν θάλπους· τὸν Ἰη-
 σοῦν στρατηγὸν ἀναδείξας, ἐπτὰ
 ἔθνη Χαναanaίων δι' αὐτοῦ κα-
 θείλες, Ἰορδάνην „διέρρηξας, τοὺς
 ποταμοὺς Ἡθαμ ἐξήρανας“¹, τεί-
 χη κατέρρηξας ἄνευ μηχανημάτων
 καὶ χειρὸς ἀνθρωπίνης.

²⁷ Ὑπὲρ πάντων σοι ἡ δόξα,
 δέσποτα παντοκράτορ. σὲ προσ-

¹ Ps. 73, 15.

deo, compararent, eos errare
 passus non es, sed sanctum
 famulum tuum Moysen osten-
 disti et per eum legem scrip-
 tam in adiutorium naturalis
 dedisti et creaturam tuam opus
 esse declarasti, errorem vero
 de multitudine deorum exter-
 minasti; Aaron eiusque poste-
 ros honore sacerdotali de-
 corasti, Hebraeos peccantes
 castigasti et revertentes su-
 scepisti. ²⁶ Aegyptios decem
 plagis ultus es, mari diviso
 Israelitas traduxisti, Aegyptios
 insecutos submersione dele-
 visti, ligno amaram aquam
 dulcem fecisti, ex petra dura
 aquam profudisti, e caelo
 manna pluisti, pro esca ex
 aere prae buisti coturnicem,
 columnam ignis nocte ad in-
 luminandum et columnam
 nubis die ad umbraculum in
 aestu constituisti; Iesum
 ducem declarans septem gentes
 Chananæorum per eum de-
 levisti, Iordanem dirupisti,
fluvios Etham siccasti, muros
 prostravisti sine machinis et
 sine manu humana.

²⁷ Pro omnibus tibi gloria,
 domine omnipotens. Te ad-

κυνοῦσιν ἀνάριθμοι στρατιαὶ ἀγγέλων, ἀρχαγγέλων, „θρόνων, κυριοτήτων, ἀρχῶν, ἐξουσιῶν“¹, δυνάμεων, στρατιῶν αἰωνίων· „τὰ Χερουβὶμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφίμ, ταῖς μὲν δυσὶν κατακαλύπτοντα τοὺς πόδας, ταῖς δὲ δυσὶ τὰς κεφαλάς, ταῖς δὲ δυσὶ πετόμενα“², καὶ λέγοντα ἅμα χιλίαις χιλιάσιν ἀρχαγγέλων καὶ μυρίαὶς μυριάσιν ἀγγέλων ἀκαταπαύστως καὶ ἀσιγήτως βοῶσαις, καὶ πᾶς ὁ λαὸς ἅμα εἰπάτω· „ἅγιος ἅγιος ἅγιος κύριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ· εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας. ἀμήν“³.

²⁸ Καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἐξῆς λεγέτω·
²⁹ ἅγιος γὰρ εἶ ὡς ἀληθῶς καὶ πανάγιος, ὑψιστος „καὶ ὑπερυψούμενος εἰς τοὺς αἰῶνας“⁴.
³⁰ ἅγιος δὲ καὶ ὁ μονογενὴς σου υἱός, ὁ κύριος ἡμῶν καὶ θεὸς Ἰησοῦς ὁ Χριστός, ὃς εἰς πάντα ὑπηρετησάμενός σοι τῷ θεῷ αὐτοῦ καὶ πατρὶ εἷς τε δημιουργίαν διάφορον καὶ πρόνοιαν κατὰλληλον οὐ περιεῖδεν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἀπολλύμενον, ἀλλὰ μετὰ φυσικὸν νόμον, μετὰ νομικὴν παραίνεσιν, μετὰ προφητικὸς ἐλέγ-

orant innumerabiles exercitus angelorum, archangelorum, thronorum, dominationum, principatum, potestatum, virtutum, exercituum aeternorum, Cherubim ac Seraphim senis alis praediti et binis quidem velantes pedes suos, binis capita, binis volantes et dicentes una cum mille milibus archangelorum et denis milibus denum milium angelorum indesinenter ac nulla vocis intermissione clamantibus, et omnis populus simul dicat: Sanctus sanctus sanctus dominus Sabaoth; pleni sunt caeli et terra gloria eius; benedictus in saecula. Amen.

²⁸ Et pontifex deinceps dicat: ²⁹ Sanctus enim vere es et sanctissimus, altissimus et superexaltatus in saecula.
³⁰ Sanctus etiam unigenitus filius tuus, dominus noster et deus Iesus Christus, qui in omnibus tibi, deo suo et patri, et in varia creatione et in convenienti providentia, ministrans non despexit genus humanum, quod peribat, sed post naturalem legem, post legalem admonitionem, post propheti-

¹ Col. 1, 16. — ² Is. 6, 2. — ³ Is. 6, 3; Rom. 1, 25. — ⁴ Dan. 3, 28.

χους καὶ τὰς τῶν ἀγγέλων ἐπι-
στασίας (παραφθειρόντων σὺν τῷ
θετῷ καὶ τὸν φυσικὸν νόμον καὶ
τῆς μνήμης ἐκβαλλόντων τὸν κατα-
κλυσμόν, τὴν ἐκπύρωσιν, τὰς κατ'
Αἰγυπτίων σφαγὰς, τὰς κατὰ Πα-
λαιστινῶν πληγὰς, καὶ μελλόντων
ὅσον οὐδέπω ἀπόλλυσθαι πάντων)
εὐδόκησεν αὐτὸς γνώμη σῇ ὁ δὴ-
μιουργὸς ἀνθρώπου ἄνθρωπος
γενέσθαι, ὁ νομοθέτης ὑπὸ νόμους,
ὁ ἀρχιερεὺς ἱερεῖον, ὁ ποιμὴν πρό-
βατον· ³¹ καὶ ἐξευμενίσατό σε τὸν
ἑαυτοῦ θεὸν καὶ πατέρα καὶ τῷ
κόσμῳ κατήλλαξεν καὶ τῆς ἐπι-
κειμένης ὀργῆς τοὺς πάντας ἐλευ-
θέρωσεν γενόμενος ἐκ παρθένου,
γενόμενος ἐν σαρκὶ ὁ θεὸς λόγος,
ὁ ἀγαπητὸς υἱός, ὁ πρωτότοκος
πάσης κτίσεως, κατὰ τὰς περὶ
αὐτοῦ ὑπ' αὐτοῦ προρρηθείσας
προφητείας ἐκ σπέρματος Δαυὶδ
καὶ Ἀβραάμ, φυλῆς Ἰούδα· καὶ
γέγονεν ἐν μήτρᾳ παρθένου ὁ
διαπλάσσων πάντας τοὺς γεννω-
μένους καὶ ἐσαρκώθη ὁ ἄσαρκος,
ὁ ἀχρόνως ¹ γεννηθεὶς ἐν χρόνῳ
γεγέννηται. ³² πολιτευσάμενος
ὁσίως καὶ παιδεύσας ἐνθέσμως,
πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν
ἐξ ἀνθρώπων ἀπελάσας, σημειά-
τε καὶ τέρατα ἐν τῷ λαῷ ποιήσας,

cas reprehensiones et angelo-
rum dominationes (cum legem
naturalem una cum scripta
violarent atque ex memoria de-
ponerent diluvium, conflagra-
tionem, Aegyptiorum plagas
Palaestinorumque caedes ilico-
que perituri essent omnes) ex
sententia tua ipse creator ho-
minis homo fieri statuit, legis-
lator sub legibus, pontifex ho-
stia, pastor ovis; ³¹ et te suum
deum ac patrem placavit et
mundo reconciliavit et instanti
ira cunctos liberavit, factus ex
virgine, *factus in carne deus*
verbum, dilectus filius, primo-
genitus omnis creaturae, secun-
dum prophetias a se de se
praedictas e semine David et
Abraham, de tribu Iuda; et
factus est in utero virginis
fictor omnium, qui gignuntur,
et incarnatus est carnis ex-
pers, et sine tempore genitus
in tempore natus est. ³² Vixit
sancte et docuit legitime, om-
nem morbum omnemque in-
firmitatem ab hominibus ex-
pulit, signa et prodigia in
populo fecit, cibum, potum,
somnum cepit, qui omnes ali-

¹ Ita etiam Gregor. Naz. (or. 29, 2 et 30, 11), sed et ipse Arius
in Confessione fidei, quam exhibet Athanasius (de synodis c. 16).

τροφῆς καὶ ποτοῦ καὶ ὕπνου μεταλαβὼν, ὁ τρέφων πάντας τοὺς χρήζοντας τροφῆς „καὶ ἐμπιπλῶν πᾶν ζῶον εὐδοκίας, ἐφανέρωσέν σου τὸ ὄνομα“¹ τοῖς ἀγνοοῦσιν αὐτό, τὴν ἄγνοιαν ἐφυγάδευσεν, τὴν εὐσέβειαν ἀνεζωπύρωσεν, τὸ θέλημά σου ἐπλήρωσεν, „τὸ ἔργον ὁ ἔδωκας αὐτῷ ἐτελείωσεν“².
³³ καὶ ταῦτα πάντα κατορθώσας, χερσὶν ἀνόμων κατασχεθεὶς ἱερέων καὶ ἀρχιερέων ψευδωνύμων καὶ λαοῦ παρανόμου προδοσίᾳ τοῦ τὴν κακίαν νοσήσαντος καὶ πολλὰ παθῶν ὑπ’ αὐτῶν καὶ πᾶσαν ἀτιμίαν ὑποστὰς σὴ συγχωρήσει, παραδοθεὶς Πιλάτῳ τῷ ἡγεμόνι καὶ κριθεὶς ὁ κριτὴς καὶ κατακριθεὶς ὁ σωτὴρ σταυρῷ προσηλῶθη ὁ ἀπαθὴς καὶ ἀπέθανεν ὁ τῇ φύσει ἀθάνατος καὶ ἐτάφη ὁ ζωοποιός, ἵνα πάθους λύση καὶ θανάτου ἐξέλῃται τούτους, δι’ οὓς παρεγένετο, καὶ ῥήξῃ τὰ δεσμὰ τοῦ διαβόλου καὶ ῥύσῃται τοὺς ἀνθρώπους ἐκ τῆς ἀπάτης αὐτοῦ.
³⁴ καὶ ἀνέστη ἐκ νεκρῶν τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, καὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἐνδιατρίψας τοῖς μαθηταῖς „ἀνελήφθη εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καθέστη ἐξ δεξιῶν σου τοῦ θεοῦ“³ καὶ πατρὸς αὐτοῦ.

³⁵ Μνησθέντες οὖν, ὧν δι’ ἡμᾶς ὑπέμεινεν, εὐχαριστοῦμέν σοι,

menti indigentes alit *omneque animal implet benedictione; manifestavit nomen tuum* iis, qui ignorabant illud, ignorantiam fugavit, pietatem exsuscitavit, *opus, quod dedisti ei, consummavit.* ³³ Et his omnibus bene gestis, manibus impiorum comprehensus sacerdotum et pontificum falsi nominis per prodicionem eius, qui malitiae morbo languebat, et multa ab iis passus, cum omnem ignominiam tuo permissu sustinuisset, traditus est Pilato praesidi et iudicatus iudex, condemnatus salvator, cruci adfixus impatibilis, mortuus naturae immortalis, sepultus est vitae auctor, ut passione solveret et e morte eriperet eos, quorum causa venerat, diaboli vincula rumperet, e fraude eius eriperet homines. ³⁴ Et resurrexit e mortuis tertio die et quadraginta dies commoratus cum discipulis *adsumptus est in caelos et adsidet ad dexteram tibi deo et patri suo.*

³⁵ Memores igitur eorum, quae propter nos pertulit, gra-

¹ Ps. 144, 16; Ioh. 17, 6. — ² Ioh. 17, 4. — ³ Marc. 16, 19.

θεὸς παντοκράτωρ, οὐχ ὅσον ὀφείλομεν, ἀλλ' ὅσον δυνάμεθα, καὶ τὴν διάταξιν αὐτοῦ πληροῦμεν. ³⁶ ἐν ἣ γὰρ νυκτὶ παρεδίδοτο, λαβὼν ἄρτον ταῖς ἁγίαις καὶ ἀμύμοις αὐτοῦ χερσὶν καὶ ἀναβλέψας πρὸς σέ, τὸν θεὸν αὐτοῦ καὶ πατέρα, καὶ κλάσας ἔδωκεν τοῖς μαθηταῖς εἰπών· τοῦτο τὸ μυστήριον τῆς καινῆς διαθήκης, λάβετε ἐξ αὐτοῦ, φάγετε, τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου, τὸ περὶ πολλῶν θρυπτόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. ³⁷ ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον κεράσας ἐξ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ ἁγιάσας ἐπέδωκεν αὐτοῖς λέγων· „πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἑμὴν ἀναμνησιν¹· ὅσάκις γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ πίνητε τὸ ποτήριον τοῦτο, τὸν θάνατον τὸν ἑμὸν καταγγέλλετε, ἄχρις ἂν ἔλθω“².

³⁸ Μεμνημένοι τοίνυν τοῦ πάθους αὐτοῦ καὶ τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως καὶ τῆς εἰς οὐρανοὺς ἐπανόδου καὶ τῆς μελλούσης αὐτοῦ δευτέρας παρουσίας, ἐν ἣ „ἔρχεται μετὰ δόξης καὶ δυνάμεως κρίναι ζῶντας καὶ νεκροὺς“³ καὶ „ἀποδοῦναι

tias agimus tibi, deus omnipotens, non quantum debemus sed quantum possumus, et mandatum eius implemus. ³⁶ *In qua enim nocte tradebatur, sumpsit panem sanctis et immaculatis manibus suis et elevatis oculis ad te, deum suum et patrem, fregit ac dedit discipulis dicens: Hoc est mysterium novi testamenti, accipite ex eo, manducate hoc est corpus meum, quod pro multis frangitur in remissionem peccatorum. ³⁷ Similiter calicem ex vino et aqua mixtum sanctificavit et dedit iis dicens: Bibite ex eo omnes, hoc est sanguis meus, qui pro multis effunditur in remissionem peccatorum; hoc facite in meam commemorationem; quotiescumque enim manducabitis panem hunc et bibetis hunc calicem, mortem meam adnuntiabitis, donec veniam.*

³⁸ *Memores igitur passionis eius et mortis et a mortuis resurrectionis et in caelos reditus et futuri eius secundi adventus, in quo cum gloria et potestate veniet iudicare vivos et mortuos et reddere unicuique secundum opera sua, offeri-*

¹ Matth. 26, 27—28. — ² 1 Cor. 11, 26. — ³ Marc. 13, 26; 1 Petr. 4, 5.

ἐκάστω κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ“¹, προσφέρονέν σοι, τῷ βασιλεῖ καὶ θεῷ, κατὰ τὴν αὐτοῦ διάταξιν τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο, εὐχαριστοῦντές σοι δι’ αὐτοῦ, ἐφ’ οἷς κατηξίωσας ἡμᾶς ἐστάναι ἐνώπιόν σου καὶ ἱερατεύειν σοι. ³⁹ καὶ ἀξιούμεν σε, ὅπως εὐμενῶς ἐπιβλέψῃς ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα ταῦτα ἐνώπιόν σου, σὺ ὁ ἀνενδεὴς θεός, καὶ εὐδοκῆσῃς ἐπ’ αὐτοῖς εἰς τιμὴν τοῦ Χριστοῦ σου καὶ καταπέμψῃς τὸ ἅγιόν σου πνεῦμα ἐπὶ τὴν θυσίαν ταύτην, „τὸν μάρτυρα τῶν παθημάτων τοῦ κυρίου Ἰησοῦ“², ὅπως ἀποφῆνῃ τὸν ἄρτον τοῦτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου· ἵνα οἱ μεταλαβόντες αὐτοῦ βεβαιωθῶσιν πρὸς εὐσέβειαν, ἀφέσεως ἁμαρτημάτων τύχωσιν, τοῦ διαβόλου καὶ τῆς πλάνης αὐτοῦ ρυθῶσιν, πνεύματος ἁγίου πληρωθῶσιν, ἄξιοι τοῦ Χριστοῦ σου γένωνται, ζωῆς αἰωνίου τύχωσιν, σου καταλλαγέντος αὐτοῖς, δέσποτα παντοκράτορ³.

⁴⁰ Ἐπὶ δεόμεθά σου, κύριε, καὶ ὑπὲρ τῆς ἁγίας σου ἐκκλησίας τῆς ἀπὸ περάτων ἕως περάτων, „ἣν

mus tibi, regi ac deo, secundum mandatum eius panem hunc et calicem hunc, gratias tibi per eum agentes, quod nos dignos putasti, qui staremus coram te et sacerdotio fungeremur tibi. ³⁹ Et oramus te, uti benigne respicias haec dona in conspectu tuo proposita, tu, qui nulla re eges deus, et ut placeant tibi in honorem Christi tui, et ut mittas spiritum sanctum tuum super hoc sacrificium, *testem passionum domini Iesu*, ut efficiat hunc panem corpus Christi tui et hunc calicem sanguinem Christi tui, ut, qui eius participes fiunt, ad pietatem confirmentur, remissionem peccatorum consequantur, a diabolo eiusque fraude defendantur, spiritu sancto repleantur, digni Christo tuo fiant, vitam aeternam adipiscantur, te illis reconciliato, domine omnipotens.

⁴⁰ Porro rogamus te, domine, pro sancta ecclesia tua, quae a finibus usque ad fines ex-

¹ Rom. 2, 6. — ² 1 Petr. 5, 1. — ³ Epicleseos quarto saeculo et hi meminerunt: Cyrillus cat. myst. 5, 7; Basilius de spir. s. 27, 66; Chrysost. de sacerd. III 4 et VI 4; idem de s. pentecost. hom. 1, 4.

περιποιήσω τῷ τιμίῳ αἵματι“¹ τοῦ Χριστοῦ σου, ὅπως αὐτὴν διαφυλάξης ἄσειστον καὶ ἀκλυδώνιστον ἄχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος, καὶ ὑπὲρ πάσης ἐπισκοπῆς „τῆς ὀρθοδοτομούσης τὸν λόγον τῆς ἀληθείας“². ⁴¹ ἔτι παρακαλουμέν σε καὶ ὑπὲρ τῆς ἐμῆς τοῦ προσφέροντός σοι οὐδενίας καὶ ὑπὲρ παντὸς τοῦ πρεσβυτερίου, ὑπὲρ τῶν διακόνων καὶ παντὸς τοῦ κλήρου, ἵνα πάντας σοφίσας πνεύματος ἁγίου πληρώσης. ⁴² ἔτι παρακαλουμέν σε, κύριε, ὑπὲρ τοῦ βασιλέως καὶ τῶν ἐν ὑπεροχῇ καὶ παντὸς τοῦ στρατοπέδου, ἵνα εἰρηνεύωνται τὰ πρὸς ἡμᾶς, ὅπως ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ὁμονοίᾳ διάγοντες τὸν πάντα χρόνον τῆς ζωῆς ἡμῶν δοξάζωμέν σε διὰ „Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς ἐλπίδος ἡμῶν“³. ⁴³ ἔτι προσφερόμέν σοι καὶ ὑπὲρ πάντων τῶν ἀπ’ αἰῶνος εὐαρεστησάντων σοι ἁγίων⁴, πατριαρχῶν, προφητῶν, δικαίων, ἀποστόλων, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων, ὑποδιακόνων, ἀγνωστών, ψαλτῶν, παρθένων, χηρῶν, λαί-

tenditur, *quam acquisivisti pretioso sanguine Christi tui*, ut eam serves non concussam, non vexatam usque ad saeculi consummationem, et pro universo episcopatu, *recte verbum veritatis tractante*. ⁴¹ Etiam rogamus te pro mea, qui tibi offero, vilitate et pro omni presbyterio, pro diaconis et universo clero, ut omnes docens spiritu sancto repleas. ⁴² Etiam oramus te, domine, pro rege iisque, qui in sublimitate sunt, et pro toto exercitu, ut res nostrae in pace administrantur, ut omne tempus vitae nostrae in pace et concordia degentes glorificemus te *per Iesum Christum spem nostram*. ⁴³ Porro offerimus tibi et pro omnibus sanctis, qui a saeculo placuerunt tibi, pro patriarchis, prophetis, iustis, apostolis, martyribus, confessoribus, episcopis, presbyteris, diaconis, subdiaconis, lectoribus, cantoribus, virginibus, viduis, laicis et pro omni-

¹ Act. 20, 28. — ² 2 Tim. 2, 15. — ³ 1 Tim. 1, 1. — ⁴ Similiter Liturgia Chrysostomi (Hammond, Liturgies p. 113; Brightman, Liturgies I 331). Sacrificia pro martyribus oblata esse testantur etiam Cypr. ep. 39, 3 (cfr. ep. 12, 2) et Chrysost. in Acta hom. 21, 4. At August. (serm. 159, 1 et in Ioh. tract. 84, 1) vetat pro martyribus orari. Cfr. Lucius, Die Anfänge des Heiligenkultus 1904, 280 s.

κῶν καὶ πάντων, ὧν αὐτὸς ἐπίστασαι τὰ ὀνόματα. 44 ἔτι προσφέρομέν σοι ὑπὲρ τοῦ λαοῦ τοῦτου, ἵνα ἀναδείξῃς αὐτὸν εἰς ἑπαινον τοῦ Χριστοῦ σου „βασιλείον ἱεράτευμα, ἔθνος ἅγιον“¹. ὑπὲρ τῶν ἐν παρθενίᾳ καὶ ἀγνείᾳ, ὑπὲρ τῶν χηρῶν τῆς ἐκκλησίας, ὑπὲρ τῶν ἐν σεμνοῖς γάμοις καὶ τεκνογονίαις, ὑπὲρ τῶν νηπίων τοῦ λαοῦ σου, ὅπως μηδένα ἡμῶν ἀπόβλητον ποιήσῃς. 45 ἔτι ἀξιούμεν σε καὶ ὑπὲρ τῆς πόλεως ταύτης καὶ τῶν ἐνοικούντων, ὑπὲρ τῶν ἐν ἀρρωστίαις, ὑπὲρ τῶν ἐν πικρᾷ δουλείᾳ, ὑπὲρ τῶν ἐν ἐξορίαις, ὑπὲρ τῶν ἐν δημεύσει, ὑπὲρ πλεόντων καὶ ὁδοιπορούντων, ὅπως πάντων ἐπίκουρος γένη, πάντων „βοηθὸς καὶ ἀντιλήπτωρ“². 46 ἔτι παρακαλούμέν σε ὑπὲρ τῶν „μισούντων ἡμᾶς καὶ διωκόντων ἡμᾶς διὰ τὸ ὄνομά σου“³, ὑπὲρ τῶν ἔξω ὄντων καὶ πεπλανημένων, ὅπως ἐπιστρέψῃς αὐτοὺς εἰς ἀγαθὸν καὶ τὸν θυμὸν αὐτῶνπραΰνης. 47 ἔτι παρακαλούμέν σε καὶ ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων τῆς ἐκκλησίας καὶ ὑπὲρ τῶν χειμαζομένων ὑπὸ τοῦ ἀλλοτρίου καὶ ὑπὲρ τῶν ἐν μετανοίᾳ ἀδελφῶν ἡμῶν, ὅπως τοὺς μὲν τελειώσῃς ἐν τῇ πίστει, τοὺς δὲ

bus, quorum ipse nosti nomina. 44 Porro offerimus tibi pro hoc populo, ut eum exhibeas in laudem Christi tui *regale sacerdotium, gentem sanctam*; pro iis, qui in virginitate et castitate sunt, pro viduis ecclesiae, pro iis, qui in honestis nuptiis et in procreatione liberorum degunt, pro infantibus plebis tuae, ne quem nostrum reiectum habeas. 45 Etiam rogamus te et pro hac urbe et habitantibus in ea, pro aegrotis, pro iis, qui servitute adfliguntur, pro exsulis, pro proscriptis, pro navigantibus et iter facientibus, ut omnium sis auxiliator, omnium *adiutor ac defensor*. 46 Etiam rogamus te pro iis, *qui oderunt nos et persecuntur nos propter nomen tuum*, qui foris sunt et errant, ut veritas eos ad bonum animosque eorum mitiges. 47 Etiam rogamus te pro catechumenis ecclesiae et pro iis, qui ab adversario iactantur, et pro iis fratribus nostris, qui sunt in paenitentia, ut illos pericias in fide, alteros purges de vexatione mali, horum autem paenitentiam accipias con-

¹ 1 Petr. 2, 9. — ² Ps. 118, 114. — ³ Matth. 10, 22.

καθαρίσης ἐκ τῆς ἐνεργείας τοῦ
 πονηροῦ, τῶν δὲ τὴν μετάνοιαν
 προσδέξη, καὶ συγχωρήσης καὶ
 αὐτοῖς καὶ ἡμῖν τὰ παραπτώματα
 ἡμῶν. ⁴⁸ ἔτι προσφερόμέν σοι
 καὶ ὑπὲρ τῆς εὐκρασίας τοῦ ἀέρος
 καὶ τῆς εὐφορίας τῶν καρπῶν,
 ὅπως ἀνελλιπῶς μεταλαμβάνοντες
 τῶν παρὰ σοῦ ἀγαθῶν αἰνῶμέν
 σε ἀπαύστως, „τὸν διδόντα τρο-
 φὴν πάσῃ σαρκί“¹. ⁴⁹ ἔτι πα-
 ρακαλοῦμέν σε καὶ ὑπὲρ τῶν δι’
 εὐλογον αἰτίαν ἀπόντων, ὅπως
 ἅπαντας ἡμᾶς διατηρήσας ἐν τῇ
 εὐσεβείᾳ ἐπισυναγάγῃς ἐν τῇ βα-
 σιλείᾳ τοῦ Χριστοῦ σου, τοῦ θεοῦ
 πάσης αἰσθητῆς καὶ νοητῆς φύ-
 σεως, τοῦ βασιλέως ἡμῶν, ἀτρέπ-
 τους, ἀμέμπτους, ἀνεγκλήτους.
⁵⁰ ὅτι σοὶ πᾶσα δόξα, σέβας καὶ
 εὐχαριστία, τιμὴ καὶ προσκύνῃς,
 τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ καὶ τῷ
 ἁγίῳ πνεύματι, καὶ νῦν καὶ ἀεὶ
 καὶ εἰς τοὺς ἀνελλειπεῖς καὶ ἀτε-
 λευτήτους αἰῶνας τῶν αἰώνων.
⁵¹ καὶ πᾶς ὁ λαὸς λεγέτω· ἀμήν.

XIII. Καὶ ὁ ἐπίσκοπος εἰπάτω·
 ἡ εἰρήρη τοῦ θεοῦ εἴη μετὰ πάν-
 των ὑμῶν, καὶ πᾶς ὁ λαὸς λεγέτω·
 καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου.
² καὶ ὁ διάκονος κηρυσσέτω πάλιν·
³ (XIII) ἔτι καὶ ἔτι δεηθῶμεν τοῦ
 θεοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ.

¹ Ps. 135, 25.

donesque et iis et nobis delicta
 nostra. ⁴⁸ Praeterea offerimus
 tibi et pro aeris temperamento
 et pro ubertate frugum, ut con-
 tinuo bona a te conlata capien-
 tes laudemus te ad sidue, *quidas*
escam omni carni. ⁴⁹ Etiam ro-
 gamus te et pro iis, qui ob
 iustam causam absunt, ut
 omnes nos conserves in pie-
 tate et congreges in regnum
 Christi tui, dei universae na-
 turae visibilis et intellectualis,
 regis nostri, immutabiles, inte-
 gros, non reprehensos. ⁵⁰ Quo-
 niam tibi omnis gloria, vene-
 ratio et gratiarum actio, honor
 et adoratio, patri et filio et
 sancto spiritui, et nunc et
 semper et in infinita et sem-
 piterna saecula saeculorum.
⁵¹ Et omnis populus respon-
 deat: Amen.

XIII. Et episcopus dicat:
 Pax dei sit cum omnibus
 vobis, atque omnis populus
 respondeat: Et cum spiritu tuo.
² Ac diaconus iterum prae-
 dicet: ³ (XIII) Iterum atque
 iterum oremus deum per Chri-

ὑπὲρ τοῦ δώρου τοῦ προσκομισθέντος κυρίῳ τῷ θεῷ ἡμῶν δεηθῶμεν, ὅπως ὁ ἀγαθὸς θεὸς προσδέξεται αὐτὸ διὰ τῆς μεσιτείας τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ ἐπουράνιον αὐτοῦ θυσιαστήριον εἰς ὁσμὴν εὐωδίας. ⁴ ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας ταύτης καὶ τοῦ λαοῦ δεηθῶμεν· ὑπὲρ πάσης ἐπισκοπῆς, παντὸς πρεσβυτερίου, πάσης τῆς ἐν Χριστῷ διακονίας καὶ ὑπηρεσίας, παντὸς τοῦ πληρώματος τῆς ἐκκλησίας δεηθῶμεν, ὅπως ὁ κύριος πάντας διατηρήσῃ καὶ διαφυλάξῃ. ⁵ „ὑπὲρ βασιλέων καὶ τῶν ἐν ὑπεροχῇ δεηθῶμεν“, ἵνα εἰρηνεύωνται τὰ πρὸς ἡμᾶς, „ὅπως ἤρεμον καὶ ἡσύχιον βίον ἔχοντες διάγῳμεν ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι“. ¹ ⁶ Τῶν ἀγίων μαρτύρων μνημονεύσωμεν², ὅπως κοινωνοὶ γενέσθαι τῆς ἀθλήσεως αὐτῶν καταξιωθῶμεν. ὑπὲρ τῶν ἐν πίστει ἀναπαυσασμένων δεηθῶμεν. ⁷ ὑπὲρ τῆς εὐκρασίας τῶν ἀέρων καὶ τελεσφορίας τῶν καρπῶν δεηθῶμεν. ⁸ ὑπὲρ τῶν νεοφωτίστων δεηθῶμεν, ὅπως βεβαιωθῶσιν ἐν τῇ πίστει· πάντες ὑπὲρ ἀλλήλων παρακαλέσωμεν. ⁹ ἀνάστησον ἡμᾶς, ὁ θεός, ἐν τῇ χάριτί σου. ἀνα-

stum eius. Pro munere deo nostro oblato oremus, ut bonus deus, intercedente Christo suo, illud accipiat in caeleste altare suum in odorem suavitatis. ⁴ Pro hac ecclesia et populo oremus; pro universo episcopatu, omni presbyterio, omni in Christo diaconio et ministerio, omni ecclesiae coetu oremus, ut dominus omnes conservet et custodiat. ⁵ *Pro regibus et in sublimitate constitutis oremus, ut res nostrae in pace administrentur, ut vitam quietam et tranquillam agentes in omni pietate ac probitate vivamus.* ⁶ Sanctorum martyrum meminerimus, ut digni habeamur, qui participes fiamus certaminis eorum. Pro iis oremus, qui in fide quieverunt. ⁷ Pro aeris temperamento et frugum maturitate oremus. ⁸ Pro recens inluminatis oremus, ut firmentur in fide; omnes alii pro aliis obsecremus. ⁹ Excita nos, deus, in gratia tua. Excitati ipsi nos deo per Christum suum commendemus.

¹ 1 Tim. 2, 1—2. — ² Hic martyres commemorantur tamquam exemplum Christianis exhibentes; at in c. 12, 43 etiam pro martyribus sacrificium offertur.

στάντες ἑαυτοὺς τῷ θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ παραθώμεθα.

¹⁰ Καὶ ὁ ἐπίσκοπος λεγέτω· „ὁ θεὸς ὁ μέγας καὶ μεγαλύνυμος, ὁ μέγας τῇ βουλῇ καὶ κραταῖος τοῖς ἔργοις“¹; ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ ἁγίου παιδὸς σου Ἰησοῦ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν, ἐπίβλεψον ἐφ’ ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὸ ποίμνιόν σου τοῦτο, ὃ δι’ αὐτοῦ ἐξελέξω εἰς δόξαν τοῦ ὀνόματός σου· καὶ ἁγιάσας ἡμῶν τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν καταξίωσον, „καθαροὺς γενομένους ἀπὸ παντὸς μόλυσμou σαρκὸς καὶ πνεύματος“², τυχεῖν τῶν προκειμένων ἀγαθῶν· καὶ μηδένα ἡμῶν ἀνάξιον κρίνης, ἀλλὰ βοηθὸς ἡμῶν γενοῦ, ἀντιλήπτωρ, ὑπερασπιστὴς διὰ τοῦ Χριστοῦ σου, μεθ’ οὗ σοὶ δόξα, τιμὴ, αἶνος, δοξολογία, εὐχαριστία καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν.

¹¹ Καὶ μετὰ τὸ πάντας εἰπεῖν· ἀμήν ὁ διάκονος λεγέτω· πρόσχωμεν. ¹² καὶ ὁ ἐπίσκοπος προσφωνησάτω τῷ λαῷ οὕτω· τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις. ¹³ καὶ ὁ λαὸς ὑπακούετω· εἰς ἅγιος, εἰς κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν θεοῦ πατρὸς εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν³. „δόξα ἐν ὑψίστοις

¹⁰ Et episcopus dicat: *Deus magne et magni nominis, magne consilio et potens operibus, deus et pater sancti pueri tui Iesu salvatoris nostri, respice ad nos et ad gregem tuum hunc, quem per eum elegisti ad gloriam nominis tui; et sanctificatis corpore nostro et anima concede, ut effecti puri ab omni inquinamento carnis et spiritus proposita bona consequamur; neque quemquam nostrum indignum iudices, sed adiutor noster sis, opitulatur, propugnator per Christum tuum, quocum tibi gloria, honor, laus, glorificatio, gratiarum actio et sancto spiritui in saecula. Amen.*

¹¹ Et postquam omnes dixerunt: Amen, diaconus dicat: Adtendamus. ¹² Et episcopus adloquatur ita populum: Sancta sanctis. ¹³ Populusque respondeat: Unus sanctus, unus dominus, Iesus Christus in gloriam dei patris benedictus es in saecula, amen. *Gloria*

¹ Ier. 39. 19. — ² 2 Cor. 7, 1. — ³ Cyrill. cat. myst. 5, 19. Etiam

θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία¹. ὡσαννὰ τῷ υἱῷ Δαυὶδ, εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου θεὸς κύριος καὶ ἐπεφάνη ἐν ἡμῖν, ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις“². ¹⁴ καὶ μετὰ τοῦτο μεταλαμβάνετω ὁ ἐπίσκοπος, ἔπειτα οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι καὶ οἱ ὑποδιάκονοι καὶ οἱ ἀναγνώσται καὶ οἱ ψάλται καὶ οἱ ἀσκηταί, καὶ ἐν ταῖς γυναιξὶν αἱ διάκοναι καὶ αἱ παρθέναι καὶ αἱ χῆραι, εἴτα τὰ παιδιά, καὶ τότε πᾶς ὁ λαὸς κατὰ τάξιν μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας ἄνευ θορύβου. ¹⁵ Καὶ ὁ μὲν ἐπίσκοπος διδότην τὴν προσφορὰν λέγων. σῶμα Χριστοῦ, καὶ ὁ δεχόμενος λεγέτω· ἀμήν. ὁ δὲ διάκονος κατεχέτω τὸ ποτήριον καὶ ἐπιδιδούς λεγέτω· αἷμα Χριστοῦ, ποτήριον ζωῆς, καὶ ὁ πίνων λεγέτω· ἀμήν. ¹⁶ ψαλμὸς δὲ λεγέσθω λγ' ἐν τῷ μεταλαμβάνειν πάντας τοὺς λοιπούς³. ¹⁷ καὶ ὅταν πάντες μεταλάβωσιν καὶ πάσαι, λαβόντες οἱ διάκονοι τὰ περισσεύσαντα εἰσφέρετωσαν εἰς τὰ παστοφῶρια.

XIV. Καὶ ὁ διάκονος λεγέτω παυσασμένου τοῦ ψάλλοντος·² (XIV)

in altissimis deo et in terra pax, in hominibus bona voluntas; hosanna filio David; benedictus, qui venit in nomine domini, deus dominus et adparuit in nobis; hosanna in altissimis.

¹⁴ Et post hoc sumat episcopus, deinde presbyteri, diaconi, subdiaconi, lectores, cantores, ascetae, et in mulieribus diaconissae, virgines viduaeque, tum pueri, deinde omnis populus composite cum pudore et reverentia absque strepitu.

¹⁵ Et episcopus tribuat oblatam dicens: Corpus Christi, et qui accipit respondeat: Amen. Diaconus autem teneat calicem et tradendo dicat: Sanguis Christi, calix vitae, et qui bibit respondeat: Amen. ¹⁶ Psalmus autem XXXIII. dicatur, dum reliqui omnes communicant.

¹⁷ Et cum universi et universae communicaverint, diaconi reliquias accipiant et in pastophoria inferant.

XIV. Et diaconus, postquam psallens finem fecit, dicat:

Didymus (de trin. III 13) hunc liturgiae locum respicere videtur de Christo dicens: ὁ εἰς ἅγιος, εἰς κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν θεοῦ πατρός. ἀμήν (Migne p. gr. 39, 861). — ¹ Luc. 2, 14: εὐδοκίας, in aliquot codd.: εὐδοκία. — ² Matth. 21, 9; Ps. 117, 27. — ³ Cfr. Cyrill. cat. myst. 5, 20.

μεταλαμβάντες τοῦ τιμίου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος τοῦ Χριστοῦ εὐχαριστήσωμεν τῷ καταξίωσαντι ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἀγίων αὐτοῦ μυστηρίων, καὶ παρακαλέσωμεν μὴ εἰς κρίμα, ἀλλ' εἰς σωτηρίαν ἡμῖν γενέσθαι, εἰς ὠφέλειαν ψυχῆς καὶ σώματος, εἰς φυλακὴν εὐσεβείας, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. ³ ἐγειρώμεθα· ἐν χάριτι Χριστοῦ ἑαυτοὺς τῷ μόνῳ ἀγεννήτῳ θεῷ καὶ τῷ Χριστῷ αὐτοῦ παραδώμεθα.

XV. Καὶ ὁ ἐπίσκοπος εὐχαριστείτω· ² (XV) δέσποτα ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ πατὴρ τοῦ Χριστοῦ σου τοῦ εὐλογητοῦ παιδός, ὁ τῶν μετ' εὐθύτητος ἐπικαλουμένων σε ἐπήκοος, ὁ καὶ τῶν σιωπώντων ἐπιστάμενος τὰς ἐντεύξεις· εὐχαριστοῦμέν σοι, ὅτι κατηξίωσας ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἀγίων σου μυστηρίων, ἃ παρέσχου ἡμῖν εἰς πληροφορίαν τῶν καλῶς ἐγνωσμένων, εἰς φυλακὴν τῆς εὐσεβείας, εἰς ἄφεσιν πλημμελημάτων, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ σου ἐπικέκληται ἐφ' ἡμᾶς καὶ σοὶ προσπικειώμεθα. ³ ὁ χωρίσας ἡμᾶς τῆς τῶν ἀσεβῶν κοινωνίας, ἔνωσον ἡμᾶς μετὰ τῶν καθωσιωμένων σοι, στήριξον ἡμᾶς ἐν τῇ

² (XIV) Percepto pretioso corpore et pretioso sanguine Christi gratias agamus ei, qui dignos nos fecit, qui participes essemus sanctorum eius mysteriorum; atque rogemus, ut id nobis non in iudicium, sed in salutem fiat, in utilitatem animae corporisque, in custodiam pietatis, in remissionem peccatorum, in vitam futuri saeculi. ³ Surgamus: in gratia Christi ipsi nos soli ingenito deo et Christo eius commendemus.

XV. Et episcopus gratias agat: ² (XV) Domine deus omnipotens, pater Christi tui benedicti filii, exauditor recte te invocantium, cognitor precum eorum quoque, qui tacent; gratias tibi agimus, quod nos dignos putasti, qui participes essemus sanctorum mysteriorum tuorum, quae praebuisti nobis ad plenam fidem eorum, quae bene cognovimus, ad custodiam pietatis, ad remissionem delictorum, quoniam nomen Christi tui invocatum est super nos et tibi adiuncti sumus. ³ Qui segregasti nos ab impiorum communione, coniunge nos cum iis, qui tibi

ἀληθείᾳ τῇ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐπιφοιτήσει, τὰ ἀγνοούμενα ἀποκάλυψον, τὰ λείποντα προσαναπλήρωσον, τὰ ἐγνωσμένα κράτυνον. ⁴ Τοὺς ἱερεῖς ἀμώμους διαφύλαξον ἐν τῇ λατρείᾳ σου, τοὺς βασιλεῖς διατήρησον ἐν εἰρήνῃ, τοὺς ἄρχοντας ἐν δικαιοσύνῃ, τοὺς ἀέρας ἐν εὐκρασίᾳ, τοὺς καρποὺς ἐν εὐφορίᾳ, τὸν κόσμον ἐν παναλκείᾳ προνοίᾳ· τὰ ἔθνη τὰ πολεμικὰ πρᾶυνον, τὰ πεπλανημένα ἐπίστρεψον. ⁵ τὸν λαόν σου ἁγιάσον, τοὺς ἐν παρθενίᾳ διατήρησον, τοὺς ἐν γάμῳ διαφύλαξον ἐν πίστει, τοὺς ἐν ἀγνείᾳ ἐνδυναμώσον, τὰ νήπια ἄδρυνον, τοὺς νεοτελεῖς βεβαίωσον, τοὺς ἐν κατηχήσει παιδεύσον καὶ τῆς μυστικῆς ἀξίους ἀνάδειξον, καὶ πάντας ἡμᾶς ἐπισυνάγαγε εἰς τὴν τῶν οὐρανῶν βασιλείαν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν, μεθ' οὗ σοὶ δόξα, τιμὴ καὶ σέβας καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας· ἀμήν.

⁶ Καὶ ὁ διάκονος λεγέτω· τῷ θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ κλίνετε καὶ εὐλογεῖσθε. ⁷ καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἐπευχέσθω λέγων· ὁ θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἀληθινὸς καὶ ἀσύγκριτος, ὁ πανταχοῦ ὢν καὶ τοῖς πᾶσι παρὼν καὶ ἐν οὐδενὶ ὡς ἐνόν τι ὑπάρχων, ὁ τόποις μὴ περιγραφόμενος, ὁ χρό-

consecrati sunt, confirma nos in veritate per adventum spiritus sancti; quae ignoramus, revela; quae deficient, supple; quae cognovimus, conrobora. ⁴ Sacerdotes bonos conserva in cultu tuo, reges tuere in pace, magistratus in iustitia, aerem in temperie, fruges in ubertate, mundum omnipotenti providentia; gentes bellicosas mitiga, errantes converte. ⁵ Populum tuum sanctifica, virgines conserva, coniuges custodi in fide, castos robor, infantes fac ut pubescant, nuper initiatos firma, catechumenos erudi et dignos initiatione redde omnesque nos congrega in regnum caelorum in Christo Iesu domino nostro, quocum tibi gloria, honor, veneratio et sancto spiritui in saecula. Amen.

⁶ Et diaconus dicat: Deo per Christum suum inclinate et accipite benedictionem. ⁷ Tum episcopus precetur dicens: Deus omnipotens, verax et incomparabilis, qui ubique ades omnibusque praesens es et in nullo es tamquam aliquid in eo exsistens, qui locis non cir-

νοις μὴ παλαιούμενος, ὁ αἰῶσιν μὴ περατούμενος, ὁ λόγοις μὴ παραγόμενος, ὁ γενέσει μὴ ὑποκείμενος, ὁ φυλακῆς μὴ δεόμενος, ὁ φθορᾶς ἀνώτερος, ὁ τροπῆς ἀνεπίδεκτος, ὁ φύσει ἀναλλοίωτος „ὁ φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον“¹, ὁ τῇ φύσει ἀόρατος, ὁ γνωστός πάσαις ταῖς μετ’ εὐνοίας ἐκζητούσαις σε λογικαῖς φύσεσιν, ὁ καταλαμβάνόμενος ὑπὸ τῶν ἐν εὐνοίᾳ ἐπιζητούντων σε, ὁ θεὸς Ἰσραὴλ τοῦ ἀληθινῶς ὄρωντος, τοῦ εἰς Χριστὸν πιστεύσαντος λαοῦ σου· ὁ εὐμενὴς γενόμενός ἐπακούσόν μου διὰ τὸ ὄνομά σου καὶ εὐλόγησον τοὺς σοι κεκλικότας τοὺς ἑαυτῶν αὐχένας καὶ „δὸς αὐτοῖς τὰ αἰτήματα τῶν καρδιῶν αὐτῶν“² τὰ ἐπὶ συμφέροντι, καὶ μηδένα αὐτῶν ἀπόβλητον ποιήσης ἐκ τῆς βασιλείας σου ἀλλὰ ἀγίασον αὐτούς, φροῦρήσον, σκέπασον, ἀντιλαβοῦ, ῥύσαι τοῦ ἁλλοτρίου, παντὸς ἐχθροῦ, τοὺς οἴκους αὐτῶν φύλαξον, „τὰς εἰσόδους αὐτῶν καὶ τὰς ἐξόδους φροῦρήσον“³. ὁ σοὶ δόξα, αἶνος, μεγαλοπρέπεια, σέβας, προσκύνησις καὶ τῷ σῷ παιδί Ἰησοῦ τῷ Χριστῷ σου, τῷ κυρίῳ ἡμῶν καὶ θεῷ καὶ βασιλεῖ καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι νῦν καὶ

cumscriberis, qui temporibus non senescis, qui saeculis non terminaris, qui verbis non seducers, ortui non subiaces, custodiae non indiges, qui interitus immutationisque incapax es, qui natura es immutabilis, *qui lucem inhabitas inaccessibilem*, natura invisibilis, omnibus naturis rationalibus te benevole requirentibus notus, qui deprehenderis ab iis, qui in benevolentia te quaerunt, deus Israel, populi tui vere videntis, in Christum credentis; ὁ propitius factus exaudi me propter nomen tuum et benedic iis, qui tibi inclinaverunt cervices suas, et *da eis cordis sui petitiones* quae utiles sunt, neve quemquam eorum abiectum facias a regno tuo, sed sanctifica eos, custodi, protege, adiuva, libera ab adversario, ab omni inimico; domus eorum serva; *introitus eorum et exitus tuere*; ὁ quoniam tibi gloria, laus, maiestas, veneratio, adoratio, et filio tuo, Iesu Christo tuo, domino et deo et regi nostro, et sancto spiritui nunc

¹ 1 Tim. 6, 16. — ² Ps. 36, 4. — ³ Ps. 120, 8.

ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰ-
 ὰνων· ἀμήν. ¹⁰ καὶ ὁ διάκονος
 ἐρεῖ· ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ. ¹¹ ταῦ-
 τα περὶ τῆς μυστικῆς λατρείας
 διατασσόμεθα ἡμεῖς οἱ ἀπόστολοι
 ὑμῖν τοῖς ἐπισκόποις καὶ τοῖς πρεσ-
 βυτέροις καὶ τοῖς διακόνοις.

et semper et in saecula sae-
 culorum, amen. ¹⁰ Et diaconus
 dicat: Ite in pace. ¹¹ Haec de
 mystico cultu nos apostoli con-
 stituimus vobis episcopis et
 presbyteris et diaconis.

XII. LOCI EUCHARISTICI BREVIORES (usque ad annum 300).

1. Clemens Romanus.

Τὸ καύχημά ἡμῶν καὶ ἡ παρ-
 ρησία ἔστω ἐν αὐτῷ· ὑποτασσώ-
 μεθα τῷ θελήματι αὐτοῦ· κατα-
 νοήσωμεν τὸ πᾶν πλῆθος τῶν
 ἀγγέλων αὐτοῦ, πῶς τῷ θελήματι
 αὐτοῦ λειτουργοῦσιν παρεστῶτες.
 λέγει γὰρ ἡ γραφή· „μύριαι μυ-
 ριάδες παρειστήκεισαν αὐτῷ καὶ
 χίλιαι χιλιάδες ἐλειτουργοῦν αὐτῷ
 καὶ ἀνέκραγον· ἅγιος ἅγιος ἅγιος
 κύριος σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ἡ
 κτίσις τῆς δόξης αὐτοῦ“¹. καὶ
 ἡμεῖς οὖν ἐν ὁμονοίᾳ ἐπὶ τὸ αὐτὸ
 συναχθέντες τῇ συνειδήσει ὡς ἔξ
 ἐνὸς στόματος βοήσωμεν πρὸς
 αὐτὸν ἐκτενῶς εἰς τὸ μετόχους
 ἡμᾶς γενέσθαι τῶν μεγάλων καὶ
 ἐνδόξων ἐπαγγελιῶν αὐτοῦ² (ep. 1
 ad Cor. 34, 5—7).

Gloriatio nostra et fiducia in
 ipso sit; voluntati eius subicia-
 mur et multitudinem univer-
 sam angelorum eius diligenter
 consideremus, quomodo ad-
 stantes voluntatem eius ex-
 sequantur. Dicit enim scrip-
 tura: *Dena milia denum
 milium adsistebant ei et mille
 milia deserviebant ei et clama-
 bant: Sanctus sanctus sanctus
 dominus Sabaoth; plena est om-
 nis creatura gloria eius.* Et
 nos igitur, unanimiter in unum
 congregali, cum conscientia
 tamquam ex uno ore ad ipsum
 continuo clamemus, ut ma-
 gnarum et praeclararum pro-
 missionum eius participes
 fiamus.

¹ Dan. 7, 10; Is. 6, 3. — ² Cfr. Cyrill. cat. myst. 5, 6; Constit.
 apost. VIII 12, 27.

2. Ignatius Antiochenus.

Σπουδάζετε οὖν πυκνότερον συνέρχεσθαι εἰς εὐχαριστίαν θεοῦ καὶ δόξαν. ὅταν γὰρ πυκνῶς ἐπὶ τὸ αὐτὸ γίνεσθε, καθαιρούνται αἱ δυνάμεις τοῦ σατανᾶ, καὶ λύεται ὁ ὀλεθρος αὐτοῦ ἐν τῇ ὁμονοίᾳ ὑμῶν τῆς πίστεως. ² οὐδέν ἐστιν ἄμεινον εἰρήνης, ἐν ἣ πᾶς πόλεμος καταργεῖται ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων (Eph. 13).

... ἓνα ἄρτον κλῶντες, ὅς ἐστιν φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν, ἀλλὰ ζῆν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ διὰ παντός (Eph. 20, 2).

Σπουδάζετε οὖν μία εὐχαριστία χρῆσθαι· μία γὰρ σὰρξ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν ποτήριον εἰς ἔνωσην τοῦ αἵματος αὐτοῦ, ἐν θυσιαστήριον, ὡς εἰς ἐπίσκοπος ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καὶ διακόνοις, τοῖς συνδούλοις μου· ἵνα, ὃ ἐὰν πράσσητε, κατὰ θεὸν πράσσητε (Philad. 4).

Οὐχ ἡδομαι τροφῇ φθορᾶς οὐδὲ ἡδοναῖς τοῦ βίου τούτου. ἄρτον θεοῦ θέλω, ὃ ἐστιν σὰρξ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἐκ σπέρματος Δαυὶδ, καὶ πόμα θέλω τὸ αἷμα αὐτοῦ, ὃ ἐστιν ἀγάπη ἀφθαρτος (Rom. 7, 3).

Date itaque operam, ut crebriores congregemini ad gratias deo agendas et laudes. Quando enim crebri in eundem locum convenitis, labefactantur vires satanae et concordia vestrae fidei solvitur exitium, quod ille infert. ² Nihil praestantius pace est, qua aboletur omne bellum caelestium et terrestrium.

... frangentes unum panem, qui remedium immortalitatis est, antidotus, ne moriamur, sed vivamus in Iesu Christo semper.

Studeatis igitur una eucharistia uti; una enim est caro domini nostri Iesu Christi et unus calix in unitatem sanguinis ipsius, unum altare sicut unus episcopus cum presbyterio et diaconis, conservis meis; ut, quod faciatis, secundum deum faciatis.

Non delector alimento corruptibili neque voluptatibus huius mundi. Panem dei volo, qui est caro Iesu Christi, qui ex semine David factus est, et potum volo sanguinem ipsius, qui est caritas incorruptibilis.

Εὐχαριστίας καὶ προσευχῆς ἀπέχονται (haeretici) διὰ τὸ μὴ ὁμολογεῖν τὴν εὐχαριστίαν σάρκα εἶναι τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τὴν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν παθοῦσαν, ἣν τῇ χρηστότητι ὁ πατὴρ ἤγειρεν. οἱ οὖν ἀντιλέγοντες τῇ δωρεᾷ τοῦ θεοῦ συζητοῦντες ἀποθνήσκουσιν. συνέφερεν δὲ αὐτοῖς ἀγαπᾶν, ἵνα καὶ ἀναστῶσιν (Smyrn. 7, 1).

Ἐκείνη βεβαία εὐχαριστία ἡγείσθω, ἥ ὑπὸ ἐπίσκοπον οὔσα ἡ ψὶ ἂν αὐτὸς ἐπιτρέψῃ . . . οὐκ ἐξόν ἐστιν χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν οὔτε ἀγάπην ποιεῖν (Smyrn. 8).

3. Iustinus martyr.

Καὶ ἡ τῆς σεμιδάλεως δὲ προσφορά, ὧ ἄνδρες, ἔλεγον, ἡ ὑπὲρ τῶν καθαριζομένων ἀπὸ τῆς λέπρας προσφέρεσθαι παραδοθεῖσα τύπος ἦν τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας, ὃν εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πάθους, οὗ ἔπαθεν ὑπὲρ τῶν καθαιρομένων τὰς ψυχὰς ἀπὸ πάσης πονηρίας ἀνθρώπων, Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ κύριος ἡμῶν παρέδωκε ποιεῖν, ἵνα ἅμα τε εὐχαριστῶμεν τῷ θεῷ ὑπὲρ τε τοῦ τὸν κόσμον ἐκτικέναι σὺν πᾶσι τοῖς ἐν αὐτῷ διὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀπὸ τῆς κακίας, ἐν ᾗ γεγόναμεν,

Eucharistia et oratione abstinent, eo quod eucharistiam carnem esse salvatoris nostri Iesu Christi negant, quae pro peccatis nostris passa est quamque pater benignitate sua resuscitavit. Qui ergo contradicunt dono dei, altercantes moriuntur. Melius autem esset illis diligere, ut et resurgerent.

Valida eucharistia habeatur ea, quae sub episcopo peragitur vel sub eo, cui ipse concesserit . . . Non licet sine episcopo neque baptizare neque agapen celebrare.

Similae quoque oblatio, viri, inquit, pro iis, qui lepra purgabantur, praescripta, figura erat panis eucharistiae, quem dominus noster Iesus Christus in memoriam passionis pro his, qui omni pravitate purgantur, susceptae fieri iussit, ut et simul gratias ageremus deo, tum quod mundum et omnia, quae in eo sunt, propter hominem creavit, tum quod nos nequitia, in qua fuimus, liberavit et principatus potestatesque funditus profligavit per

ἡλευθερωκέναι ἡμᾶς, καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας καταλελυκέναι τελείαν κατάλυσιν διὰ τοῦ παθητοῦ γινομένου κατὰ τὴν βουλὴν αὐτοῦ. ὅθεν περὶ μὲν τῶν ὑφ' ἡμῶν τότε προσφερομένων θυσιῶν ὁ θεός, ὡς προέφην, διὰ Μαλαχίου, ἐνὸς τῶν δώδεκα „οὐκ ἔστι θέλημά μου ἐν ὑμῖν, λέγει κύριος, καὶ τὰς θυσίας ὑμῶν οὐ προσδέξομαι (Mal. 1, 10—11)...“ περὶ δὲ τῶν ἐν παντὶ τόπῳ ὑφ' ἡμῶν τῶν ἐθνῶν προσφερομένων αὐτῷ θυσιῶν, τουτέστι τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας καὶ τοῦ ποτηρίου ὁμοίως τῆς εὐχαριστίας, προλέγει τότε, εἰπὼν καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ δοξάζειν ἡμᾶς, ὑμᾶς δὲ βεβηλοῦν (dial. 41).

(*De eadem prophetia Malachiae alio loco ita disserit:*) Καὶ μέχρι νῦν φιλονεικοῦντες λέγετε, ὅτι τὰς μὲν ἐν Ἱερουσαλὴμ ἐπὶ τῶν ἐκεῖ τότε οἰκούντων Ἰσραηλιτῶν καλουμένων θυσίας οὐ προσδέχεται ὁ θεός, τὰς δὲ διὰ τῶν ἐν τῇ διασπορᾷ τότε δὴ ὄντων ἀπὸ τοῦ γένους ἐκείνου ἀνθρώπων εὐχὰς προσίεσθαι αὐτὸν εἰρηκέναι καὶ τὰς εὐχὰς αὐτῶν θυσίας καλεῖν. ὅτι μὲν οὖν καὶ εὐχαὶ καὶ εὐχαριστίαι ὑπὸ τῶν ἀξίων γινόμεναι τέλειαι μόναι καὶ εὐαρεστοὶ εἰσι τῷ θεῷ θυσίαι, καὶ

eum, qui voluntate eius passioni factus est obnoxius. Inde de sacrificiis, quae tunc a vobis offerebantur, sic deus, ut iam dixi, per Malachiam, unum ex duodecim, loquitur: *Non est voluntas mea in vobis, dicit dominus, neque sacrificia suscipiam* . . . De iis autem, quae in omni loco a nobis gentibus offeruntur ei, sacrificiis, hoc est, de pane eucharistiae et de calice similiter eucharistiae, iam tum praedicat, illud etiam addens, nomen suum a nobis glorificari, a vobis autem profanari.

Ac vos quidem hactenus contentionis studio dicitis, deum sacrificia Hierosolymis ab his, qui tunc ibi Israelitae dicti habitabant, oblata non accipere, eorum autem preces, qui tunc ex illo genere in dispersione erant, gratas sibi esse dixisse atque illorum preces sacrificia vocare. Equidem preces et gratiarum actiones, quae a dignis peraguntur, sola esse perfecta et deo accepta sacrificia et ipse pronuntio. Haec enim Chri-

αὐτός φημι. ταῦτα γὰρ μόνα καὶ
 χριστιανοὶ παρέλαβον ποιεῖν, καὶ
 ἐπ' ἀναμνήσει δὲ τῆς τροφῆς
 αὐτῶν ξηρᾶς καὶ ὑγρᾶς, ἐν ᾗ
 καὶ τοῦ πάθους, ὃ πέπονθε δι'
 αὐτοὺς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, μέμνηται
 (dial. 117).

stiani quoque sola peragere
 didicerunt, etiam in recorda-
 tione alimoniae suae siccae et
 liquidae, qua etiam passionis,
 quam filius dei propter eos
 pertulit, recordantur.

4. Irenaeus.

Sed et suis discipulis dans consilium, primitias deo
 offerre ex suis creaturis, non quasi indigenti, sed ut ipsi nec
 infructuosi nec ingrati sint, eum, qui ex creatura panis est,
 accepit et gratias egit dicens: Hoc est corpus meum. Et
 calicem similiter, qui est ex ea creatura, quae est secundum
 nos, suum sanguinem confessus est, et novi testamenti
 novam docuit oblationem, quam ecclesia ab apostolis acci-
 piens in universo mundo offert deo, ei, qui alimenta nobis
 praestat, primitias suorum munerum in novo testamento, de
 quo in duodecim prophetis Malachias sic praesignificavit ...
 (adv. haer. IV 17, 5).

Quomodo autem constabit eis, eum panem, in quo gratiae
 actae sint, corpus esse domini sui et calicem sanguinis eius,
 si non ipsum fabricatoris mundi filium dicant, id est verbum
 eius, per quod lignum fructificat et defluunt fontes et terra
 dat primum quidem fenum, post deinde spicam, deinde
 plenum triticum in spica (adv. h. IV 18, 4).

Πῶς¹ τὴν σάρκα λέγουσιν εἰς
 φθορὰν χωρεῖν καὶ μὴ μετέχειν
 τῆς ζωῆς τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος
 τοῦ κυρίου καὶ τοῦ αἵματος αὐτοῦ
 τρεφομένην; ἢ τὴν γνῶμην οὖν

Quomodo autem rursus di-
 cunt, carnem in corruptionem
 devenire et non percipere
 vitam, quae corpore domini et
 sanguine alitur? Ergo aut sen-

¹ Textus graecus servatus est in Sacris Parallelis Iohannis Dama-
 sceni, apud Holl, Fragmente vor nicänischer Kirchenväter aus den Sacra
 Parallela, Lips. 1899 (Texte und Untersuch., N. F., V 2), p. 61.

ἀλλαξάτωσαν ἢ τὸ προφέρειν τὰ εἰρημένα παραιτησάσθωσαν. ἡμῖν δὲ σύμφωνος τῇ γνώμῃ ἡ εὐχαριστία, καὶ ἡ εὐχαριστία βεβαιοῖ τὴν γνώμην. προσφέρομεν αὐτῷ τὰ ἴδια ἐμμελῶς κοινωνίαν καὶ αἶνεσιν (corr. ἔνωσιν) καταγγέλλοντες [καὶ ὁμολογοῦντες] σαρκὸς καὶ πνεύματος [ἔρεγσιν]¹. ὥς γὰρ ὁ ἀπὸ τῆς γῆς ἄρτος προσλαβόμενος τὴν ἐπίκλησιν τοῦ θεοῦ οὐκέτι κοινὸς ἄρτος ἐστὶν ἀλλ' εὐχαριστία, ἐκ δύο πραγμάτων συνηκυσία, ἐπιγείου τε καὶ οὐρανοῦ, οὕτως καὶ τὰ σώματα ἡμῶν μεταλαμβάνοντα τῆς εὐχαριστίας μηκέτι εἶναι φθαρτὰ τὴν ἐλπίδα τῆς εἰς αἰῶνα ἀναστάσεως ἔχοντα² (adv. haer. IV 18, 5).

Ἐπειδὴ μέλη αὐτοῦ ἐσμεν καὶ διὰ τῆς κτίσεως τρεφόμεθα, τὴν δὲ κτίσιν αὐτὸς ἡμῖν παρέχει, τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλων καὶ βρέχων, καθὼς βούλεται, τὸ ἀπὸ τῆς κτίσεως ποτήριον αἷμα ἰδίον ὡμολόγησεν, ἐξ οὗ δεύσει τὸ ἡμέτερον αἷμα, καὶ τὸν ἀπὸ τῆς κτίσεως ἄρτον ἰδίον σῶμα διεβεβαίωσατο, ἀφ' οὗ τὰ ἡμέτερα αὖξει σώματα (2). — ὁπότε οὖν καὶ τὸ κεκραμένον ποτήριον καὶ ὁ γεγωνῶς

tentiam mutant aut abstineant offerendo, quae dicta sunt. Nostra autem consonans est sententia eucharistiae, et eucharistia rursus confirmat sententiam nostram. Offerimus enim ei, quae sunt eius, congruenter communicationem et unitatem praedicantes carnis et spiritus. Quemadmodum enim qui est a terra panis percipiens invocationem dei iam non communis panis est, sed eucharistia, ex duabus rebus constans, terrena et caelesti, sic et corpora nostra percipientia eucharistiam iam non sunt corruptibilia, spem resurrectionis habentia.

Et quoniam membra eius sumus et per creaturam nutri-mur, creaturam autem ipse nobis praestat solem suum oriri faciens et pluens quemadmodum vult, eum calicem, qui est «a» creatura, suum sanguinem, qui effusus est, ex quo auget nostrum sanguinem, et eum panem, qui est a creatura, suum corpus confirmavit, ex quo nostra auget corpora (2).

¹ De hisce variantibus cfr. Struckmann, Die Gegenwart Christi, 1905, 66 sq. — ² De sensu huius loci vide Struckmann l. l. 74—78.

ἄρτος ἐπιδέχεται τὸν λόγον τοῦ θεοῦ καὶ γίνεται εὐχαριστία, σῶμα Χριστοῦ, ἐκ τούτων τε αὖξει καὶ συνέστηκεν ἡ τῆς σαρκὸς ἡμῶν ὑπόστασις, πῶς δεκτικὴν μὴ εἶναι τὴν σάρκα λέγουσι τῆς δωρεᾶς τοῦ θεοῦ, ἥτις ἐστὶ ζωὴ αἰώνιος, τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ κυρίου τρεφομένην καὶ μέλος αὐτοῦ ὑπάρχουσαν (adv. haer. V 2, 2—3, apud Holl l. 1. p. 68).

— Quando ergo et mistus calix et factus panis percipit verbum dei et fit eucharistia sanguinis et corporis Christi, ex quibus augetur et consistit carnis nostrae substantia, quomodo carnem negant capacem esse donationis dei, quae est vita aeterna, quae sanguine et corpore Christi nutritur et membrum eius est?

5. Clemens Alexandrinus.

Φάγεσθέ μου, φησί, τὴν σάρκα καὶ πίεσθε τὸ αἷμα. ταύτας ἡμῖν οἰκείας τροφὰς ὁ κύριος χορηγεῖ, καὶ σάρκα ὀρέγει καὶ αἷμα ἐκχεῖ, καὶ οὐδὲν εἰς αὐξησιν τοῖς παιδίοις ἐνδεῖ. ὦ τοῦ παραδόξου μυστηρίου· ἀποδύσασθαι ἡμῖν τὴν παλαιὰν καὶ σαρκικὴν ἐγκελεύεται φθοράν, ὥσπερ καὶ τὴν παλαιὰν τροφήν, καινῆς δὲ ἄλλης τῆς Χριστοῦ διαίτης μεταλαμβάνοντας, ἐκείνον, εἰ δυνατόν, ἀναλαμβάνοντας ἐν ἑαυτοῖς ἀποτίθесθαι καὶ τὸν σωτήρα ἐνστερνίσασθαι, ἵνα καταρτίσωμεν τῆς σαρκὸς ἡμῶν τὰ πάθη. ἀλλ' οὐ ταύτη νοεῖν ἐθέλεις, κοινότερον δὲ ἴσως. ἄκουε καὶ ταύτη· σάρκα ἡμῖν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀλληγορεῖ· καὶ γὰρ ὑπ' αὐτοῦ δεδημιούργηται

Comedite, inquit, carnem meam et bibite sanguinem. Haec convenientia alimenta nobis subpeditat dominus, et carnem praebet et effundit sanguinem, et ad incrementum nihil deest infantulis. O admirabile mysterium! Veterem et carnalem nos iubet exuere corruptionem, quemadmodum et vetus nutrimentum; alterius autem novae Christi diaetae effectos participes, illum, si fieri possit, recipientes in nobis ipsis reponere, et servatorem intra pectus condere, ut carnis nostrae adfectus componamus. At non vis sic intellegere, sed fortasse communius. Hoc quoque audias. Carnem nobis

ἡ σὰρξ. αἷμα ἡμῖν τὸν λόγον αἰνίττεται· καὶ γὰρ ὡς αἷμα πλούσιον ὁ λόγος ἐπικέχυται τῷ βίῳ· ἡ κρᾶσις δὲ ἡ ἀμφοῖν ὁ κύριος, ἡ τροφή τῶν νηπίων, ὁ κύριος, πνεῦμα καὶ λόγος (paed. I 6, Migne p. gr. 8, 301).

Διττὸν δὲ τὸ αἷμα τοῦ κυρίου· τὸ μὲν γὰρ ἔστιν αὐτοῦ σαρκικόν, ὡς τῆς φθορᾶς λελυτρώμεθα, τὸ δὲ πνευματικόν, τουτέστιν ὡς κεχρίσμεθα καὶ τοῦτ' ἔστι πιεῖν τὸ αἷμα τοῦ Ἰησοῦ, τῆς κυριακῆς μεταλαβεῖν ἀφθαρσίας· ἰσχύς δὲ τοῦ λόγου τὸ πνεῦμα, ὡς αἷμα σαρκός. ἀναλόγως τοίνυν κίρνεται ὁ μὲν οἶνος τῷ ὕδατι, τῷ δὲ ἀνθρώπῳ τὸ πνεῦμα· καὶ τὸ μὲν εἰς πίστιν εὐωχεῖ, τὸ κρᾶμα, τὸ δὲ εἰς ἀφθαρσίαν ὁδηγεῖ, τὸ πνεῦμα· ἡ δὲ ἀμφοῖν αὐθις κρᾶσις, ποτοῦ τε καὶ λόγου, εὐχαριστία κέκληται, χάρις ἐπαινουμένη καὶ καλή. ἥς οἱ κατὰ πίστιν μεταλαμβάνοντες ἀγιάζονται καὶ σῶμα καὶ ψυχὴν, τὸ θεῖον κρᾶμα, τὸν ἀνθρώπου, τοῦ πατρικοῦ βουλήματος πνεύματι καὶ λόγῳ συγκίρναντος μυστικῶς· καὶ γὰρ ὡς ἀληθῶς μὲν τὸ πνεῦμα ὑκείται τῇ ἀπ' αὐτοῦ φερομένη ψυχῇ, ἡ δὲ σὰρξ τῷ λόγῳ, δι' ἣν „ὁ

allegorice sanctus significat spiritus; ab ipso enim caro fabricata est. Sanguis verbum nobis designat; tamquam enim dives sanguis verbum vitae infusum est. Amborum autem temperatura est dominus, alimentum infantium, dominus, qui est spiritus et verbum.

Duplex est autem sanguis domini: alter enim est carnalis, quo redempti sumus ab interitu, alter spiritualis, quo scilicet uncti sumus. Et hoc est bibere Iesu sanguinem, nempe fieri participem incorruptionis domini. Verbi enim virtus est spiritus, quemadmodum sanguis carnis. Unde quomodo vinum aquae, sic homini spiritus admiscetur. Ac temperatum quidem vinum fidem convivis praebet, spiritus autem deducit ad incorruptionem; amborum autem temperatura, potus scilicet et verbi, dicitur eucharistia, laudabilis et praeclara gratia. Cuius qui per fidem sunt participes, sanctificantur et corpore et anima; nam divinum temperamentum, hominem scilicet, divina voluntas spiritu et verbo mystice contemperat. Etenim

λόγος γέγονε σάρξ" (paed. II 2; Migne p. gr. 8, 410 s.).

revera spiritus animae, quae ab ipso fertur, coniungitur, caro autem verbo, propter quam *verbum caro factum est*.

6. Origenes.

Καὶ διὰ τοιαῦτα δὲ Κέλσος μέν, ὡς ἀγνοῶν θεόν, τὰ χαρίσματα δαίμοσιν ἀποδιδότω· ἡμεῖς δὲ τῷ τοῦ παντὸς δημιουργῷ εὐχαριστοῦντες καὶ τοὺς μετ' εὐχαριστίας καὶ εὐχῆς τῆς ἐπὶ τοῖς δοθεῖσι προσαγομένους ἄρτους ἐσθίομεν, σῶμα γενομένους διὰ τὴν εὐχὴν ἁγίον τι καὶ ἁγιάζον τοὺς ὑγιοὺς προθέσεως αὐτῷ χρωμένους (c. Cels. VIII 33).

Ἐὰν δὲ ἀναβῇς μετ' αὐτοῦ, ἵνα ἐορτάσῃς τὸ πάσχα, δίδωσί σοι τὸ ποτήριον τῆς διαθήκης τῆς καινῆς, δίδωσί σοι καὶ τὸν ἄρτον τῆς εὐλογίας, τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ τὸ αἷμα χαρίζεται (hom. 19 in Lev. 18, 13; ed. Klostermann p. 169).

Οὕτω δὲ οὔτε ἐκ τοῦ μὴ φαγεῖν παρ' αὐτὸ τὸ μὴ φαγεῖν ἀπὸ τοῦ ἁγιασθέντος λόγῳ θεοῦ καὶ ἐντεύξει ἄρτου ὑστερούμεθα ἀγαθοῦ τινος· οὔτε ἐκ τοῦ φαγεῖν περισσεύομεν ἀγαθῷ τινι· τὸ γὰρ αἴτιον τῆς ὑστερήσεως ἢ κακία ἐστὶ καὶ τὰ ἁμαρτήματα, καὶ τὸ αἴτιον τῆς περισσεύσεως ἢ δικαιοσύνη ἐστὶ καὶ τὰ κατορθώματα,

Celsus igitur ea de causa ut deum ignorans gratias daemonibus agat. Nos, qui huius universitatis conditori gratias agimus, cum precibus et gratiarum actione oblatos comedimus panes, qui propter orationem fiunt corpus quoddam sanctum, quod sano proposito manducantibus sanctitatem largitur.

Si autem adscenderis cum eo ad celebrandum pascha, dat tibi calicem novi testamenti, dat tibi etiam panem benedictionis, corpus suum et sanguinem largitur.

Sic autem neque ullo bono privamur ex eo, quod non comedimus de pane per verbum dei et orationem consecrato, neque ex eo, quod comedimus, ullo bono abundamus; nam causa privationis malitia et peccata sunt, et causa abundantiae iustitia et recte facta sunt, ut Paulus dicit: *Neque*

ὥς τοιοῦτο εἶναι τὸ παρὰ τῷ Παύλῳ λεγόμενον ἐν τῷ „οὔτε ἔὰν φάγωμεν, περισσεύομεν, οὔτε ἔὰν μὴ φάγωμεν, ὑστερούμεθα“ (1 Cor. 8, 8). εἰ δὲ „πᾶν τὸ εἰσπορευόμενον εἰς τὸ στόμα εἰς κοιλίαν χωρεῖ καὶ εἰς ἀφεδρῶνα ἐκβάλλεται“ (Matth. 15, 17), καὶ τὸ ἁγιαζόμενον βρῶμα διὰ λόγου Θεοῦ καὶ ἐντεύξεως κατ’ αὐτὸ μὲν τὸ ὑλικὸν εἰς τὴν κοιλίαν χωρεῖ καὶ εἰς ἀφεδρῶνα ἐκβάλλεται, κατὰ δὲ τὴν ἐπιγενομένην αὐτῷ εὐχὴν, κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστεως, ὠφέλιμον γίνεται καὶ τῆς τοῦ νοῦ αἴτιον διαβλέψεως ὁρῶντος ἐπὶ τὸ ὠφελοῦν. καὶ οὐχ ἡ ὕλη τοῦ ἄρτου, ἀλλ’ ὁ ἐπ’ αὐτῷ εἰρημένος λόγος ἐστὶν ὁ ὠφελῶν τὸν μὴ ἀναξίως τοῦ κυρίου ἐσθίοντα αὐτόν. καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ τυπικοῦ καὶ συμβολικοῦ σώματος (in Matth. tom. XI 14; de la Rue III 499).

“Ὡσπερ ὁ ἀναξίως ἐσθίων τὸν ἄρτον τοῦ κυρίου ἢ πίνων αὐτοῦ τὸ ποτήριον εἰς κρίμα ἐσθίει καὶ πίνει, τῆς μᾶς ἐν τῷ ἄρτῳ κρείττονος δυνάμεως καὶ ἐν τῷ ποτηρίῳ ὑποκειμένη μὲν διαθέσει κρείττονι ἐνεργαζομένης τὸ βέλτιον, χείροني δὲ ἐμποιούσης τὸ κρίμα· οὕτω τὸ ἀπὸ τοῦ Ἰησοῦ ψωμίον ὁμογενὲς ἦν τῷ δοθέντι καὶ τοῖς

*enim si manducaverimus, abundabimus, neque si non manducaverimus, deficiemus. Quod si id omne, quod intrat in os, in ventrem vadit et in secessum emittitur, etiam *cibus ipse per verbum dei et orationem consecratus secundum illud quidem ipsum, quod materia constat, in ventrem abit et in secessum eicitur, secundum orationem autem, quae illi accessit, iuxta proportionem fidei, utilis fit efficitque, ut perspicax fiat mens spectans id, quod prodest. Et non panis materia, sed super eum prolata oratio eum iuvat, qui non indigne domino eum comedit. Sed de mystico atque symbolico corpore hactenus.*

Sicut is, qui indigne panem domini manducat vel calicem eius bibit, in iudicium manducat et bibit, cum eadem maior vis, quae est in pane et in calice, in bono animo bona, in malo autem mala operetur, ita buccella a Iesu [Iudae] data eiusdem generis erat atque id, quod ceteris apo-

λοιποῖς ἀποστόλοις ἐν τῷ „λάβετε φάγετε“, ἀλλ' ἐκείνοις μὲν εἰς σωτηρίαν, τῷ δὲ Ἰουδᾷ εἰς κρῖμα, ὡς μετὰ τὸ ψωμίον εἰσεληλυθέναι εἰς αὐτὸν τὸν σατανάν. νοεῖσθω δὲ ὁ ἄρτος καὶ τὸ ποτήριον¹ τοῖς μὲν ἀπλουστέροις κατὰ τὴν κοινοτέραν περὶ τῆς εὐχαριστίας ἐκδοχὴν, τοῖς δὲ βαθύτερον ἀκούειν μεμαθηκόσιν κατὰ τὴν θειοτέραν καὶ περὶ τοῦ τροφίμου τῆς ἀληθείας λόγου ἐπαγγελίαν (in Ioh. tom. XIII 30; ed. Preuschen p. 468).

Antea in aenigmate fuit baptismus in nube et in mari, nunc autem in specie regeneratio est in aqua et in spiritu sancto. Tunc in aenigmate erat manna cibus, nunc autem in specie caro verbi dei est verus cibus, sicut et ipse dicit, quia *caro mea vere est cibus et sanguis meus vere est potus* (in Num. hom. 7, 2).

Communicare non times corpus Christi accedens ad eucharistiam quasi mundus et purus, quasi nihil in te sit indignum, et in his omnibus putas, quod effugias iudicium dei? Non recordaris illud, quod scriptum est, quia *propterea in vobis infirmi et aegri et dormiunt multi* (1 Cor. 11, 30)? Quare multi infirmi? quoniam non se ipsos diiudicant neque se ipsos examinant nec intellegunt, quid est communicare ecclesiae vel quid est accedere ad tanta et tam eximia sacramenta (in ps. 37 hom. 2, 6; de la Rue II 688).

Nostis, qui divinis mysteriis interesse consuestis, quomodo, cum suscipitis corpus domini, cum omni cautela et

¹ sc. eucharistiae; cfr. Struckmann, Die reale Gegenwart 193. Doctrinam Origenis de eucharistia ipse adumbravi in libro: „Eucharistie und Bußsakrament“, ed. 2, p. 6—10.

stolis dedit dicens: *Accipite et manducate*, sed hisce fuit saluti, Iudae autem in iudicium, ita ut post buccellam satanas in eum introiret. Intelleguntur autem panis et calix a simplicioribus secundum communem sensum de eucharistia, ab iis autem, qui altius cognoscere didicerunt, secundum diviniorem sensum de nutriente veritate verbi.

veneratione servatis, ne ex eo parum quid decadat, ne consecrati muneris aliquid dilabatur. Reos enim vos creditis et recte creditis, si quid inde per negligentiam decadat (in Exod. hom. 13, 3).

Panis iste, quem deus verbum corpus suum esse fatetur, verbum est nutritorium animarum, verbum de deo verbo procedens . . . Non enim panem illum visibilem, quem tenebat in manibus, corpus suum dicebat deus verbum, sed verbum, in cuius mysterio fuerat panis ille frangendus. Nec potum illum visibilem sanguinem suum dicebat, sed verbum, in cuius mysterio potus ille fuerat effundendus. Nam corpus dei verbi aut sanguis quid aliud esse potest, nisi verbum, quod nutrit, et verbum, quod laetificat cor (in Matth. series 85).

Bibere autem dicimur sanguinem Christi non solum sacramentorum ritu, sed et cum sermones eius recipimus, in quibus vita consistit (in Num. hom. 16, 9; cfr. etiam 23, 6).

7. Dionysius ep. Alexandrinus.

Εὐχαριστίας γὰρ ἐπακούσαντα καὶ συνεπιφθεγξάμενον τὸ ἀμὴν καὶ τραπέζῃ παραστάντα καὶ χειρὰς εἰς ὑποδοχὴν τῆς ἁγίας τροφῆς προτείναντα καὶ ταύτην καταδεξάμενον καὶ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου ἡμῶν μετασχόντα ἱκανῶ χρόνῳ, οὐκ ἂν ἐξ ὑπαρχῆς ἀνασκευάζειν ἔτι τολμήσαιμι¹ (Eus. h. e. VI 19, 4). Qui enim gratiarum actionem audivit et cum ceteris amen respondit, qui ad mensam adstans manus ad accipiendum sacrum cibum extendit et corporis sanguinisque domini nostri particeps factus est aliquantum temporis, cum rursus restituere non iam audeam.

8. Hippolytus.

Verba saepe laudata (in Prov. 9, 2): τὸ τίμιον καὶ ἄχραντον αὐτοῦ σῶμα καὶ αἷμα, ἅπερ ἐν τῇ μυστικῇ καὶ θείᾳ τραπέζῃ καθ'

¹ Agitur de rebaptismate hominis ab haereticis baptizati, qui iam longius per tempus sacris christianorum interfuerat.

ἐκάστην ἐπιτελοῦνται θυόμενα εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀειμνήστου καὶ πρώτης ἐκείνης τραπέζης τοῦ μυστικοῦ θείου δείπνου (Migne p. gr. 10, 628) vix Hippolyti sunt et in nova editione commentariorum Hippolyti, quam adparavit Achelis (Lips. 1897), non leguntur¹.

9. Tertullianus².

Similiter et de stationum diebus non putant plerique sacrificiorum orationibus interveniendum, quod statio solvenda sit accepto corpore domini. Ergo devotum deo obsequium eucharistia resolvit an magis deo obligat? Nonne sollemnior erit statio tua, si et ad aram dei steteris? Accepto corpore domini et reservato utrumque salvum est, et participatio sacrificii et executio officii (de orat. 19; ed. Wiss. p. 192).

Christus enim panis noster est, quia vita Christus et vitae panis. Ego sum, inquit, panis vitae, et paulo supra: Panis est sermo dei vivi, qui descendit de caelis; tunc, quod et corpus eius in pane censetur³: hoc est corpus meum, Itaque petendo panem cotidianum perpetuitatem postulamus in Christo et individuitatem a corpore eius (de orat. 6; ed. Wiss. p. 184 s.).

(De Christiano homine idola fabricante ita habet:) Christianum ab idolis in ecclesiam venire . . . eas manus admovere corpori domini, quae daemoniis corpora conferunt. Nec hoc sufficit. Parum sit, si ab aliis manibus accipiant, quod contaminent, sed ipsae tradunt aliis, quod contaminaverunt. Adleguntur in ordinem ecclesiasticum artifices idolorum. Pro scelus! Semel Iudaei Christo manus intulerunt, isti cotidie

¹ Locus genuinus habetur a Bardenhewer, *Gesch. der altkirchl. Literatur* II (1903) 529; aliter iudicat Struckmann l. l. 219. — ² Leimbach, *Beiträge zur Abendmahlslehre Tertullians* 1874; Harnack, *Lehrbuch der Dogmengesch.* I⁴ 477. — ³ De sensu huius locutionis cfr. Leimbach l. l. 41—51. Alio loco (adv. Marc. I 14) apud Tertullianum legitur: 'panem, quo ipsum corpus suum repraesentat'.

corpus eius laceessunt. O manus praecidendae! Viderint iam, an per similitudinem dictum sit: *Si te manus tua scandalizat, amputa eam*. Quae magis amputandae, quam in quibus domini corpus scandalizatur? (de idol. 7; ed. Wiss. 36).

Scilicet caro abluitur, ut anima emaculetur; caro ungitur, ut anima consecretur; caro signatur, ut et anima muniatur; caro manus impositione adumbratur, ut et anima spiritu inluminetur; caro corpore et sanguine Christi vescitur, ut et anima de deo saginetur (de res. carn. 8; ed. Kroymann p. 36).

Professus itaque se concupiscentia concupisse edere pascha ut suum — indignum enim, ut quid alienum concupisceret deus — acceptum panem et distributum discipulis corpus suum illum fecit 'hoc est corpus meum' dicendo, id est 'figura corporis mei'. Figura autem non fuisset, nisi veritatis esset corpus. Ceterum vacua res, quod est phantasma, figuram capere non posset . . . Sic et in calicis mentione testamentum constituens sanguine suo obsignatum substantiam corporis confirmavit. Nullius enim corporis sanguis potest esse nisi carnis. Nam et si qua corporis qualitas non carnea obponetur nobis, certe sanguinem nisi carnea non habebit. Ita consistet et probatio corporis de testimonio carnis, probatio carnis de testimonio sanguinis. Ut autem et sanguinis veterem figuram in vino recognoscas, aderit Esaias (63, 1) Multo manifestius Genesis in benedictione Iudae, ex cuius tribu carnis census Christi processurus, iam tunc Christum in Iuda deliniabat: *Lavabit*, inquit (Gen. 49, 11), *in vino stolam suam et in sanguine uvae amictum suum*, stolam et amictum carnem demonstrans et vinum sanguinem. Ita et nunc sanguinem suum in vino consecravit, qui tunc vinum in sanguinem figuravit (adv. Marc. IV 40; ed. Kroymann p. 559 s.).

10. Cyprianus.

Et quomodo dicimus 'pater noster', quia intellegentium et credentium pater est, sic et panem nostrum vocamus, quia

Christus eorum, qui corpus eius contingimus, panis est. Hunc autem panem dari nobis cotidie postulamus, ne, qui in Christo sumus et eucharistiam eius cotidie ad cibum salutis accipimus, intercedente aliquo graviore delicto, dum abstenti et communicantes a caelesti pane prohibemur, a Christi corpore separemur (de dom. orat. 18; ed. Hartel I 280).

Admonitos autem nos scias, ut in calice offerendo dominica traditio servetur neque aliud fiat a nobis, quam quod pro nobis dominus prior fecit, ut calix, qui in commemoratione eius offertur, mixtus vino offeratur. Nam cum dicat Christus: *Ego sum vitis vera*, sanguis Christi non aqua est utique, sed vinum; nec potest videri sanguis eius, quo redempti et vivificati sumus, esse in calice, quando vinum desit calici, quod Christi sanguis ostenditur, qui scripturarum omnium sacramento ac testimonio praedicetur (ep. 63, 2).

Qua in parte invenimus calicem mixtum fuisse, quem dominus obtulit, et vinum fuisse, quod sanguinem dixit. Unde adparet, sanguinem Christi non offerri, si desit vinum calici, nec sacrificium dominicum legitima sanctificatione celebrari, nisi oblatio et sacrificium nostrum responderit passioni (ep. 63, 9).

Miror satis, unde hoc usurpatum sit, ut contra evangelicam et apostolicam disciplinam quibusdam in locis aqua offeratur in dominico calice, quae sola Christi sanguinem non possit exprimere (ep. 63, 11).

Florilegium patristicum digessit, vertit, adnotavit Gerardus Rauschen.

Fasc. I. Monumenta aevi apostolici. Ed. altera emendata. 1914. VI, 81 S. Mk. 1.80, kartoniert Mk. 2.—.

Fasc. II. S. Justini apologiae duae. Ed. altera aucta et emendata. 1911. IV, 135 S. Mk. 2.20, kart. Mk. 2.40.

Fasc. III. Monumenta minora saeculi secundi. Ed. altera emendata. 1914. IV, 122 S. Mk. 2.20, kart. Mk. 2.40.

Fasc. IV. Tertulliani Liber de praescriptione haereticorum, acced. S. Irenaei adversus haereses. III 3/4. 1906. IV, 69 S. Mk. 1.—, kart. Mk. 1.20.

Fasc. V. Vincentii Lerinensis commonitoria. 1906. IV, 71 S. Mk. 1.20, kart. Mk. 1.40.

Fasc. VI. Tertulliani apologetici recensio nova. Editio altera emendata. 1912. IV, 144 S. Mk. 2.40, kart. Mk. 2.60.

Fasc. VII. Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima. Ed. altera emendata. 1914. IV, 181 S. Mk. 3.60, kart. Mk. 3.80.

Fasc. VIII. M. Minucii Felicis Octavius. 1913. XIV, 64 S. Mk. 1.40, kart. Mk. 1.60.

Fasc. IX. Textus antenicaeni ad primatum Romanum spectantes. 1914. XVI, 60 S. Mk. 1.30, kart. Mk. 1.50.

Das 1. Heft enthält eine Auswahl aus den Apostolischen Vätern, darunter vollständig die Lehre der zwölf Apostel, den Römerbrief des Ignatius und das Martyrium Polycarpi. — Das 2. Heft enthält den vollständigen griechischen Text der beiden Apologien Iustins mit lateinischer Übersetzung. — Im 3. Heft stehen vollständig: das Muratorische Fragment, die sog. Logia Jesu, das 1892 aufgefundene größere Bruchstück aus dem Petrusevangelium, dann das Protevangelium des Jakobus, ferner die Aberkiosinschrift und einzelne griechische Märtyrerakten, besonders die neuentdeckten des Apollonius. — Das 4. Heft bringt Tertullians dogmatisch wichtigste Schrift De praescriptione in neuer Textrezension und im Anhang Irenaeus adversus haereses III 3—4. — Das 5. Heft bietet die Commonitoria des Vinzenz; die vier vorhandenen Handschriften wurden für diese Ausgabe neu verglichen. — Für die Ausgabe von Tertullians Apologetikum im 6. Heft wurden die Pariser Handschriften und die Handschrift von Montpellier neu verglichen und namentlich die Varianten des verlorenen Codex Fuldensis genau untersucht; so ist ein ganz neuer Text entstanden. — Das 7. Heft, das umfangreichste von allen, enthält 11 Schriftstücke aus den vier ersten Jahrhunderten, die sich auf die Sakramente und besonders auf die hl. Eucharistie beziehen, darunter vollständig die mystagogischen Katechesen Cyrills, die Schrift des Ambrosius De mysteriis und Ps.-Ambrosius de sacramentis. — Das 8. Heft bringt den schönsten Dialog aus dem christlichen Altertum in neuer Textgestalt mit reichlichen Anmerkungen. — Das 9. Heft enthält die Literatur aus den drei ersten Jahrhunderten über den römischen Primat vollständig, die griechischen Texte mit lateinischer Übersetzung.

36278

CATHOLIC THEOLOGICAL UNION
BR63.F4FASC.71914 C001
MONUMENTA EUCHARISTICA ET LITURGICA VETU

3 0311 00011 6579

BR
63

36278

F4 Rauschen, Gerardus, ed.
fasc. 7 Monumenta eucharistica et
1914 liturgica vetustissima.

DATE DUE

BORROWER'S NAME

~~STUDENTS' LIBRARY~~

